Impact Factor-8.575 (SJIF) ISSN-2278-9308

21-22

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2022

ISSUE No- (CCCXLIII) 343

INDIAN WOMEN: PRESENT, PAST AND FUTURE

Prof. Virag S. Gawande
Chief Editor
Director
A.S.R.&,D. T.I.,Amravati.

Dr. D.V. Meshram,
Chief organizer:
I/C Principal

Dr. B.V. Kendre,
IQAC Coordinator
& Head Dept. of Chemistry

Dr. Babasaheb Shep
Editors
Head of History Department

Dr. Ramesh Rathod,
Editors
Head, Department of Sociology

Dr. V. B. Gaikwad
Editors
Department of Zoology

Vaidyanath College of Arts,Science & Commerce, Parli-Vaijnath

This Journal is indexed in :

- **Scientific Journal Impact Factor (SJIF)**
- **Cosmos Impact Factor (CIF)**
- **International Impact Factor Services (IIFS)**

For Details Visit To : www.aadharsocial.com Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

21	तोच चंद्रमा नभातील'— कवयित्री—गीतकार—शांताबाई शेळके प्रा. डॉ.मधुकर गणेश मोकाशी	85
22	महिला आरोग्य प्रबोधन ही काळाची गरज डॉ. गितांजली मोटे	90
23	भारतातील कौंटुबीक हिंसाचार प्रा. डॉ.बाळासाहेब विश्वनाथ मुंडे	93
24	भटक्या—विमुक्त जमातीतील महिलांचे सशक्तीकरण डॉ. हनुमान मुसळे	96
25	दलित स्त्री आत्मकथन 'आयदान' – एक आढावा प्रा. उगम उमेश परब	100
26	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचे योगदान प्रा. बी.आय. परदेशी	103
27	आधुनिक भारतातील सुशिक्षित स्त्रियांची विवाह विषयक मूल्ये : एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण डॉ. अमोल अशोककुमार पाटील	106
28	महाराष्ट्राच्या राजकारणातील स्त्रिया --- एक अभ्यास प्रा. डॉ. व्ही एल फड	110
29	भारतीय स्वातंत्र चळवळीत महाराष्ट्रांतील महिलांचे योगदान डॉ . राजाराम रा पिंपळपल्ले	117
30	स्त्रीवाद : स्त्रीवाद इतिहास लेखनः एक शोध व चिंतन फकीरा भगवान राजगुरू	121
31	मराठी रंगभूमीव स्त्रीवादी नाटके : वर्गीकरण आणि विश्लेषण प्रा. डॉ. बी.पी.रुद्देवाड	126
32	१८५७ च्या स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान डॉ. शिला सखाराम सहाने	129
33	भारतीय महिलांचे सबलीकरण प्रा. शहाणे रंजना प्रल्हादराव	133
34	नोकरी करणाऱ्या महिलांचे प्रश्न : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन. प्रा. डॉ. सिद्धेश्वर शेटकर	136
35	आर्थिक विकासातून महिला सबलीकरण : विशेष संदर्भ कमलताई परदेसी प्रा.डॉ.शेटोड एस.एन.	139
36	हैद्राबाद स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांचे योगदान डॉ. एस.एम. वांढरे	142
37	विसाव्या शतकातील स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांची भूमिका डॉ.मुकुंद देवर्षी	147
38	लैंगिक न्याय आणि कामाच्या ठिकाणी सुरक्षितता ड्रॉ.जयसिंग सिंगल /डॉ. बी.बी.सुरजबन्सी	156
39	भारतीय समाजव्यवस्था आणि स्त्री वर्गाचे स्थान डॉ रावसाहेब भीमराव नेरकर	161
40	कोळी मल्हार जमातीतील बिंबे फोडणाऱ्या महिलांचा सामाजिक व आर्थिक स्थिती डॉ. जयसिंग सिंगल /डॉ. गजानन सोनुने	163
41	लोकगीतातून व्यक्त होणारे स्त्रीजीवन डॉ. संगीता मोरे	167
42	स्वातंत्र्य आंदोलनातील सोलापूर जिल्ह्यातील स्त्रियांचे योगदान डॉ. जितेंद्र यशवंत वडशिंगकर	171

Principal
Yogeshwari Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO, 343(CCCXLIII)
ISSN : 2278-9308
March, 2022

भारतातील कौंटुबीक हिंसाचार

प्रा. डॉ. बाळासाहेब विश्वनाथ मुंडे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई. ,मो.7821940877

प्रस्तावना :

समाजातील विषमता हि जात धर्म आणि लिंग या तीन घटकांवर आवलंबुन आहे. भारतीय समाज पुरुष प्रधान दिसून येतो. येथे स्त्रियांना दुय्यम वागणुक दिली जाते. भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांच्या संदर्भात दोन दृष्टीकोन आढळून येतात. एका दृष्टीकोणानुसार स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा श्रेष्ठ समजण्यात येते त्यांचा यथोचीत सन्मान करण्यात येतो त्यांना देवतांचे प्रतीक समजून, देवी सरस्वती, लक्ष्मी, महाराणी, काली, दुर्गा, तुळजाभवानी, अंबाबाई, सप्तशृंगी असे पुज्य मानण्यात येते. त्यांना पुरुषांपेक्षा श्रेष्ठ समजण्यात येते. तर दुसऱ्याज बाजुला पुरुषांपेक्षा कनीष्ठ मानुन त्यांना सर्व अधीकारांपासून वंचीत ठेवून त्यांचा छळ केला जातो. स्त्रियांना मारणे, जाळणे, छेडछाड, पळवून नेणे, बलात्कार, [illegible]मार, असे अनेक अत्याचार केले जातात. प्राचीन काळीही स्त्रियांना अत्यंत हिन स्वरूपाची वागणुक दिलेली [illegible] लिंगभेदावर आधारीत मुलांना चांगला आहार तर मुलींना निकृष्ठ आहार दिला जात असे स्त्रियांना पुरूषांची [illegible] संबोधले जात होते. स्त्रियांना गुलाम बनवुन तिच्याकडून विविध प्रकारच्या सेवा करून घेत असत.

महिलांवर होणारे अत्याचार हे प्राचीन काळापासूनच होत आहेत. राजेशाहीमध्ये राजे महाराजे यांना एका [illegible] जास्त अनेक बायका होत्या. कृष्णालाही अनेक बायका असल्याचे महाभारतामध्ये सांगितले आहे. महाभारतात [illegible] आपल्या बायकोस जुगाराव लावले होते, तर रामायणामध्ये सितेला रावणानी पळवून नेले होते. [illegible]नेहीआपली वहिन देवकीचा छळ केला होता व तीला तुरूंगातही टाकले होते. लक्ष्मणानेही सुर्पनखा या महिलेचे [illegible] कापले होते.दशरथ राजालाही तीन बायका होत्या म्हणजेच प्राचीन काळी ही स्त्रियांवर अत्याचार होत असतना [illegible] येते. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय समाजात तर स्त्रियांना अनेक प्रश्नांनी सर्वांचे लक्ष वेधून घेतले आहे. भारतीय [illegible]मध्ये स्त्रियांचे जिवन एक अर्थांनी कनिष्ठ मानले गेले आहे. स्त्रियांना चुल आणि मुल एवढेच तीचे कार्य असून [illegible] बाकी कार्यात हस्तक्षेप करू नये असे सांगितले जाते. समाजात हुंडा हे प्रतीष्ठेचे लक्षण समजण्यात येते. जर मुलाला [illegible] मिळाला नाही तर तिच्या सासरचे लोक अनन्वीत छळ करत असत. हुंड्याच्या नावाखाली नववधुला मारणे, गर्भपात [illegible] भाग पाडणे असे अनेक अत्याचार स्त्रियांवर होत असत. कौटुंबीक हिंसाचार हा स्त्रियांना तीचा पती, सासु, [illegible], दिर, ननंद,जाऊ यांच्याकडून होत असतो. जर स्त्रीला मुल झाले नाही तर तीला वांझ (वांझोटी) म्हणून [illegible] जाते. घरातील देवीलाच नौकरासारखे वागवले जाते.

[illegible]बीक हिंसाचाराचा अर्थ :

कौटुंबीक हिंसाचार म्हणजे अशी क्रिया की, "ज्यात 'स्त्री' ला जखमी करण्याची उच्च प्रतीची क्षमता होय." [illegible] यांनी म्हटले आहे. तर केम्पे यांनी "कौटुंबीक अत्याचार म्हणजे एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीवर शारीरिक [illegible] करून जखमी करणे होय." तर मेमार्णी म्हणतात "अत्याचार म्हणजे एका व्यक्तीने म्हणजे पुरुषाने [illegible]पणे [illegible] वेळी किंवा राजरोसपणे स्वत:च्या शक्तीचा अशा हुशारीनेवापर करणे की ज्यांचा परिणाम प्रामुख्याने त्या [illegible] नुकसान होण्यास किंवा त्या व्यक्तीच्या नावलौकिकास किंवा प्रतीष्ठेस धक्का [illegible]

[illegible] विवेचनावरून आपल्या असे लक्षात येते की, कौटुंबीक हिंसाचारामध्ये एक गट पुरूष आणि दुसरा गट [illegible] पहिला गट दुसऱ्या गटावर अत्याचार करत असतो. पहिला गट अत्याचार करणारा तर दुसरा गट हा

Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

अत्याचार सहन करणारा असतो. कुटुंबातील महिला ह्या कुटुंबातील प्रत्येक व्यक्तीकडे आपुलकीचे वागणुक मिळावी म्हणुन मोठ्या आशेने पहात असतात परंतु या ठिकाणी तिचा भ्रम निराश होतो व तीला वाईट वागणुक दिली जाते. म्हणजे स्त्रिया कौटुंबिक हिंसाचाराला बळी पडतात.

आजही प्रत्येक कुटुंबातील स्त्रियांवर कमी-अधिक प्रमाणात हिंसाचार चालुन आहे. मुलींचे आजही बाल विवाह केलेले दिसून येतात. तिला जर मुलगा नाही झाला तर तिचा छळ करण्यात येतो. आज स्त्री लिंग निदान चाचणी होवून जर ती मुलगी असेल तर तीची गर्भातच भृणहत्या केलीजाते. आजही अनेक स्त्रिया आपल्यावर होणाऱ्या अत्याचारामुळे आत्महत्या करताना दिसून येतात.

प्राचीन काळी एखाद्या स्त्रीच्या पतीचे निधन झाले तर त्या स्त्रीला सती जावे लागत असे राजस्थानमध्ये युद्धात आपला राजा युद्धात मारला गेला हे समजल्यानंतर राणी पद्मावती सती देण्याचे दिसून येते. राजाराम मोहन रॉय या समाज सुधारकाने सती प्रथा बंद करण्यासाठी ब्रिटीश राजवटीत शर्थीचे प्रयत्न करून 1928 मध्ये सती प्रथा बंद कायदा करण्यास भाग पाडले तरी पण या कायद्यानंतरही भारतातील सती प्रथा चालु असलेली दिसून येते. कौटुंबीक हिंसाचार हुंडापद्धती ही देखील कारणीभूत आहे. हुंडा पद्धती ही फक्त हिंदू धर्मापुरतीच मर्यादीत नुसन ती मुस्लीम, बौद्ध, शिख, ख्रीश्चन धर्मातील लोकांमध्ये दिसून येते. हुंडा घेणे किंवा हुंडा देणे हे समाजामत प्रतीष्ठेचे मानले जाते. वेबेस्टच्या शब्दकोशानुसार हुंडा संपत्ती किंवा वस्तु आहे जी विवाहाच्यावेळी वधुकडून तिच्या पतीला दिली जाते. तर वधुला हुंडा कमी दिला असेल तर तीच्या सासरच्या मंडळीकडून छळ होत असतो. मुस्लीम समाजात ही तलाकच्या नावाखाली स्त्रियांवर अत्याचार केले जातात. धर्माच्या नावावर अनेक स्त्रिया हा अत्याचार सहन करत असतात तसेच एखाद्या स्त्रीला कुटुंबाच्या बाहेर काढले जाते देवदासी ही प्रथा देखील स्त्रियांवरील हिंसाचारात मोडते. देवदासीवर अनेक वेळा अत्याचार होतना दिसून येतात. विधवा स्त्रियांनाही कौटुंबीक हिंसाचारास सामोरे जावे लागते जर एखाद्या स्त्रीच्या पतीचे निधन तरूनपणातच झाले तरत्याचे खापर स्त्रीवर फोडले जात होते.

संशोधचा उद्देश :

कौटुंबीक हिंसाचार आणि स्त्रीया हे संशोधन करत असताना संशोधनाचे काही उद्देश निश्चीत करावे लागतात. त्या शिवाय संशोधन कार्य करता येत नाही संशोधनाचे काही उद्देश निश्चीत केलेले आहेत ते पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

1. स्त्रियांची कुटुंबातील भुमीका जाणुन घेणे हा संशोधनाचा उद्देश आहे.
2. कौटुंबीक हिंसाचार हि समस्या जाणुन घेणे हा संशोधनाचा उद्देश आहे.

एकदा संशोधनाचा उद्देश स्पष्ट झाल्यानंतर उद्देशाला अनुसरून आपणास काही गृहितके मांडावी लागतील आणि त्या गृहीतकाच्या आधारे आपणास संशाधन कार्य करता येईल.

संशोधनाची गृहितके :

वेबेस्टर शब्द कोशानुसार गृहीतकृत्ये किंवा उपकल्पना म्हणजे गृहीत धरलेले विधान तत्व किंवा अट होय. एकदा समस्या निर्धारणाचे कार्य संपन्न झाले की निर्धारीत संभाव्य उत्तरे विधानाच्या स्वरूपात मांडण्याच्या कार्याकडे संशोधकानले वळणे उपयुक्त ठरते ही संभाव्य उत्तरे किंवा समस्येवरील पर्यायी तोडगे म्हणजे गृहीतकृत्ये होत. यानी गृहीतकाला अनुसरून संशोधन करता येईल.

1. स्त्रियांना कुटुंबात दुय्यम स्थानआहे
2. स्त्रियांवर होणाऱ्या कौटुंबीक हिंसाचारास हुंडापद्धती जबाबदार आहे.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO. 343(CCCXLIII)
ISSN : 2278-9308
March, 2022

तथ्य संकलन :

संशोधन कार्य करत असताना गृहीतकृत्याला अनुसरूनआपणास संशोधन करावे लागते हे संशोधन करण्याच्या दोन पद्धती आहे. एक प्रथामिक् स्त्रोत आणि दुसरे द्वितीयक स्त्रोत. या द्वितीयक स्त्रोताचा अवलंब करून संशोधन कार्य केले जाणार आहे. त्यात पुस्तके, प्रकाशीत साहित्य, ग्रंथ इत्यादी वापर करून संशोधन कार्य पूर्ण केले जाणार आहे.

पुरूष प्रधान संस्कृतीत स्त्रियांना गौण स्थान असते, भारतीय समाज रचनेमध्ये, कुटुंब पद्धतीमध्ये स्त्रियांना दुय्यम स्थान दिले आहे. स्त्रियांना चुल आणि मुल एवढेच कार्य होते. सासु सुनेवर अत्याचार करत होत्या म्हणजे स्त्रिया स्त्रियांवरच अन्याय करतात. त्यांना सन्मानाची वागणूक देत नाहीत. स्त्रियांना निर्णय प्रक्रियेतही सामावून घेतले जात नाही. स्त्रियांनी घरामध्ये कष्टकरणे आणि प्रजोत्पादन करणे याच त्यांच्या भूमीका मानल्या जात होत्या. या व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांची कुचंबना होत होती शिक्षणाच्या अभावामुळे त्यांच्या व्यक्तीमत्वाचा विकास खुंटतो मुलांचे पालन पोषण ही त्याआपल्या इच्छेप्रमाणे करू शकत नाहीत. कुटुंबातील सदस्यांची सेवा आणि पतीची सेवा या कार्यातच स्त्रियांचे जीवन संपुन जाई. म्हणजे भारतीय कुटुंब व्यवस्थेत स्त्रियांना कुटुंबात गौण स्थान दिले गेले आहे.

स्त्रियांवर कौटुंबीक हिंसाचार होण्यास हुंडा पद्धतीही जबाबदार आहे. हुंडा देणे वा घेणे हे प्रतिष्ठेचे मानले जात असल्यामुळे मुलां-मुलींचे लग्न जमवत असताना वधु मूल्य ठरवून विवाह जमवीले जातात. विवाह प्रसंगी वधुने वरग्रही आपल्या समवेत नेलेल्या देणग्या, पैसा, वस्तू आणि मालमतेचे अधिकार म्हणजे हुंडा होय हुंडा न दिल्यामुळे स्त्रियांना कुटुंबामध्ये वाईट वागणुक दिली जाते. स्त्री-पुरूष समानतेच्या मार्गात हुंडा पद्धती अडथळा ठरत असते हुंडा न दिल्यामुळे पत्नीला माहेरी पाठवीले जाते, हुंड्यासाठी तिचे सासु, सासरे, ननंद, दिर, पती हे त्याच्यावर शारीरिक, मानसिक, अतयाचार करत असतात. म्हणजे हुंडा ही स्त्रियांवर होणाऱ्या कौटुंबीक हिंसाचाराला जबाबदार आहे.

निष्कर्ष :

1.भारतीय समाजातील स्त्रियांना कुटुंबात दुय्यम स्थान असलेले दिसून येते.

2.हुंडा पद्धतीमुळे स्त्रियांवर अत्याचार होतात

3.अशीक्षीत स्त्रिया कौटुंबीक हिंसाचारास बळी पडतात.

4.सामाजिक प्रतिष्ठेसाठी स्त्रियांवर अत्याचार होताना दिसतो.

संदर्भ सूची :

1. डॉ.विजय देशपांडे / प्रा.मोरेश्वर बर्दापुरकर, "भारतीय सामाजिक संरचना", विद्य बुक्स पब्लीशर्स औरंगाबाद 1998.
2. डॉ. सुधा काळदाते, 'भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या', विद्या बुक्स पब्लीशर्स, औरंगाबाद.
3. M.G.Gupta & D.D. Sharma, "Indian social Problems.", Sahitya Bhawan Publication Agra - 2007.
4. डॉ. सुधीर बोधनकर, प्रा.विवेक अलोनी, सामाजिक संशोधन पद्धती श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपुर 2007.
5. प्रा. मनोहर तोटरे, 'सामाजशास्त्र' विद्याभारती प्रकाशन लातुर-2005.

Scanned with CamScanner

ISSN - 2250 - 0383
Vol - I Issue - 1
March 2022

॥नामूलं लिख्यते किंचित्॥

Itihas Sankalan Patrika

"SHODHANKAN"

International Half yearly Peer Reviewed Referred Research Journal

ICHR, New Delhi, Akhil Bharatiya Itihas Sankalan Yojana, New Delhi, Cohesive Itihas Sankalan Sansta, Maharashtra

Sponsored One Day National Seminar on

"CONTRIBUTION OF MAHARASHTRA IN FREEDOM STRUGGLED"

• Organized by •

Bharatiya Shikshan Prasarak Sansta, Ambajogai's

Kholeshwar Mahavidyalay, Ambajogai

• CHIEF EDITOR •
Dr. RADHAKRISHNA JOSHI

• GUEST EDITOR •
Dr. MUKUND DEVARSHI

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

२१	भारतीय स्वातंत्र्यआंदोलन आणि स्त्रियांचा दर्जा व सहभाग	प्रा. रोहिणी निवृत्ती अंकुश	१०६-
२२	ब्रिटीश दडपशाही धोरणास जहालवादी कालखंडात महाराष्ट्रातील प्रसार माध्यमांनी दिलेल्या प्रतिक्रिया (इ.स. १९०५ ते १९१९)	मनोहर रुपचंद शिंदे प्रा. डॉ. धनंजय रमाकांत चौधरी	१११-
२३	हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामात मराठवाडा प्रदेशाचे योगदान	फरहाना रफतुल्ला सिद्दिकी	११६-
२४	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात भगतसिंगाचे योगदान – एक ऐतिहासिक अभ्यास	प्रा. राजकुमार ज्ञानोबा चाटे	१२२-
२५	सरोजिनी नायडू यांचे भारतीय स्वतंत्र आंदोलनातील योगदान	प्रा. डॉ. रामभाऊ देवराव काशीद	१२७
२६	ब्रिटीश विरोधी महाराष्ट्रातील उमाजी नाईक यांची भूमिका	योगेश ज्ञानेश्वर शिंदे	१३०
२७	हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील शेतकऱ्यांचे सशस्त्र लढे एक अभ्यास	डॉ. एन. डी. नाईक	१३४
२८	महाराष्ट्राचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान: ब्रिटीश विरोधी महाराष्ट्रातील सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक चळवळीत लक्ष्मीबाई केळकर यांचे योगदान	श्री. देविदास गुलाब चौधरी प्रा. डॉ. धनंजय रमाकांत चौधरी	१३७
२९	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील ऐतिहासिक, पौराणिक, मराठी चित्रपटांचे योगदान	प्रा. मनोज देवकर	[illegible]
३०	स्वातंत्र्य संग्रामात महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य सेनानींचे योगदान	प्रा. सुधीर वि. बानुबाकोडे कु. प्रियांका कि. जगदेवे	[illegible]
३१	स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रीयांचे योगदान	कु. काजल रामसिंग खंडाते	[illegible]
३२	महाराष्ट्राचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	प्रा. ज्योती अर्जुन शिंदे	[illegible]
३३	शिक्षण महर्षी डॉ. बापुजी साळुंखे यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान	प्रा. शुभांगी सुखदेव माने पाटील	[illegible]
३४	यशवंतराव चव्हाण यांचे महाराष्ट्राच्या कृषी विकासातील योगदान	डॉ. सातभाई रवी सुभाषराव	[illegible]
३५	महाराष्ट्राच्या जडण-घडणीत महानुभाव पंथाचे योगदान	डॉ. राधाकृष्ण जोशी	[illegible]
३६	भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील क्रांतीसिंह नाना पाटील यांचे योगदान	प्रा. सुरेश मनोहर देवशेट्टे	[illegible]
३७	हैद्राबाद संस्थानिकांचे विलिनकरण	डॉ. वैशाली राजेंद्र दळवी	[illegible]
३८	महाराष्ट्राच्या विकासात लोकनेतेगोपीनाथरावजी मुंडे यांचे योगदान	डॉ. बाळासाहेब मुंडे	[illegible]
३९	मराठवाडा मुक्ती संग्रामातील स्त्रियांचे योगदान एक अभ्यास	प्रा. उषा यशवंतराव माने	[illegible]

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

ISSN 2250- 0383

महाराष्ट्राच्या विकासात लोकनेतेगोपीनाथरावजी मुंडे यांचे योगदान

डॉ. बाळासाहेब मुंडे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख.
खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

प्रस्तावना : -

गोपीनाथराव मुंडे यांचे महाराष्ट्राच्या सामाजिक व राजकीय कार्या मध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान असल्याचे दिसून येते. त्यांना स्वतःच्या कुटुंबामधून कोणत्याही प्रकारचा मोठा राजकीय वारसा लाभलेला नव्हता. त्यांच्या पूर्वजाचा शेती हा व्यवसाय होता. त्यांनी आपल्या आयुष्यामध्ये शिक्षण घेऊन स्वयंसेवक संघामध्ये कार्यकरून तसेच आपल्या कर्तबगारीमुळे भाजपामध्ये महत्त्वपूर्णस्थान मिळवलेत्यानंतरत्यांनामहाराष्ट्रराज्याचेउपमुख्यमंत्रीपदतसेचकेंद्रशासनामध्येसुद्धामहत्वपूर्णपदमिळालेलेहोते. ज्यांनीआपल्याहातीआलेल्यासत्तेचाउपयोगशेतकरी, शेतमजूर, ऊसतोडकामगारमुक्तभटक्याजमातीवमागासवर्गीयांच्यासमस्यासोडविण्यासाठीकेला.

शोधनिबंधाचीउद्दिष्टे :-

1. गोपीनाथमुंडेंच्याजीवनाविषयीमाहितीघेणे.
2. गोपीनाथरावजीमुंडेंच्याकार्याचाशोधघेणे.

गृहितके :-

1. गोपीनाथरावमुंडेएकासामान्यशेतकरीकुटुंबामध्येजन्मालाआलेपरंतुत्यांनीआपल्याकर्तबगारानेराजकारणामध्येउच्चपदमिळवलेहोते.
2. गोपीनाथमुंडेंनीविरोधीपक्षनेता, उपमुख्यमंत्रीवकेंद्रामध्येमंत्रीपदमिळवलेहोते.
3. गोपीनाथरावमुंडेवरभक्ती-वारकरीसंप्रदायाचावस्वयंसेवकसंघाच्याविचारसरणीचाप्रभावदिसूनयेतेवत्यामधूनत्यांच्याविचारांचीजडणघडणझालेलीदिसूनयेते.
4. 2014मध्येमोदीसरकारच्यामंत्रीमंडळामध्येत्यांनाकेंद्रीयमंत्र्याचेपदमिळालेहोते, परंतु3जून2014 मध्येत्यांचाअपघातीमृत्युझाला.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

गोपीनाथरावमुंडेयांचाजन्मपरळीवैजनाथयातालुक्यातीलनाथ्रायाछोटयाशागावामध्ये12डि सेंबर1949मध्येझाला, हेगाववाननदीच्याकाठीवसलेलेआहे.

गोपीनाथरावमुंडेच्यावडीलांचेनावपांडूरंगनागोरावमुंडेतरआईचेनावलिंबाबाईअसेहोते.गोपीनाथरावां चेवडिलपांडूरंगहेवारकरीसंप्रदायाचेअनुयायीअसूनतेमोठेविठ्ठलभक्तहोते.

कुटुंबीयाचाबराचवेळभजनकिर्तन, पुराणेवाचन, रामायणयामध्येजातअसे.

वडिलाच्याधार्मिककार्यामुळेप्रेरितहोऊनबालपणीगोपीनाथहेसुध्दापोथीपुराणऐकत व वाचतहोते.वडिलांचेगोपीनाथहेअतिशयलाडकेहोते.

गोपीनाथरावाचेप्राथमिकशिक्षणनाथ्रायागावामध्येजि.प.शाळेतझाले.

माध्यमिकशिक्षणजिल्हापरिषदपरळीवैजनाथयेथेझाले.

महाविद्यालयातीलशिक्षणअंबाजोगाईयेथीलयोगेश्वरीमहाविद्यालयातझाले.याचमहाविद्यालयातूनइ. स. 1972मध्येगोपीनाथरावांनीबी.कॉम. पदवीमिळवली.

याचमहाविद्यालयामध्येत्यांचाखऱ्याअर्थनेराजकीयजीवनाचापायापातलागेला.

महाविद्यालयस्तरामध्येविद्यार्थीसंसदेच्यानिवडणुकीततेसहभागीहोते.ग्रामीणभागातीलविद्यार्थ्यांचेप्रश्न सोडवण्याचेकामतेकरतअसत. याचकाळामध्येत्यांचीप्रमोदमहाजनांचीओळख व मैत्रीझाली.

पुढेकायद्याचेशिक्षणघेण्यासाठीपुण्यालाआलेवआय.एल.एस. विधीमहाविद्यालयातप्रवेशघेतला व त्याठिकाणीविद्यार्थीनिवडणुकांमध्येतेसक्रियसहभागीअसत.यामहाविद्यालयामध्येअसतांनातेजयप्र काशनारायणयांच्याचळवळीमध्येओढलेगेले.

यासर्ववाढलेल्याकार्याच्याव्यापामुळेत्यांचेकायद्याचेशिक्षणअर्धवटराहिले.

गोपीनाथरावमुंडेयांच्यावरीलप्रभाव:-

मुंडेयांच्यावरलहानपणापासूनवारकरीसंप्रदायाचेसंस्कारझालेलेदिसूनयेतात. कुटुंबातीलव्यक्तिचेसंस्कारसुध्दात्यांच्यावरहोते.

त्याचबरोबरजयप्रकाशनारायणराष्ट्रीयस्वयंसेवकसंघाचीविचारप्रणालीभाजपानेतेअटलबिहारीवाजपे

Scanned with CamScanner

ISSN 2250- 0383

यी, अडवाणी, तसेचवसंतरावभागवत, उत्तमरावपाटील, प्रमोदमहाजनइ. च्याविचारसरणीचाप्रभावत्यांच्यावरदिसूनयेते.

25जून1975मध्येइंदिरागांधीनीआणीबाणीचीघोषणाकेली. याआणीबाणीमुळेराष्ट्रीयस्वयंसेवकसंघासहइतरसंघटनावरबंदीघातली, सभा, मिरवणूकमोर्चा, घेराव, संपयावरसुध्दासंपूर्णबंदीघातली. त्याचबरोबरलेखन, उच्चार,आचार इ.स्वातंत्र्यावरसुध्दामर्यादाआल्या. गोपीनथरावमुंडेनीआणीबाणीविरुद्धगुप्तकार्यकेल्यामुळेत्यांनाअटकझाली. औरंगाबादच्यातुरुंगामध्येत्यांनीकाहीदिवसकाढले.त्यानंतरमिसाबंदीम्हणूननाशिकच्याकारागृहातपाठविले. याठिकाणीतेत्यांनी16महिन्यांचाकारावासभोगला.

1978च्यारेणापूरविधानसभानिवडणुकीमध्येगोपीनाथरावांचाअकराशेमतांनीपराभवझाला. वकाँग्रेसचेरघुनाथरावमुंडेविजयीझाले. 21मे1979मध्येगोपीनाथरावप्रज्ञामहाजनबरोबरविविहबध्दझालेतीप्रमोदमहाजनांचीबहीणहोतीहाविवाहप्रेमविवाहहोता.

नामांतरचळवळीतगोपीनाथरावांचीभूमिका :-

26जुलै1978रोजीविधिमंडळातीलदोन्हीहीसभागृहामध्येनामांतराचाठरावसंमतकेला. याठरावानुसारडॉ. बाबासाहेबआंबेडकरांचेनावमराठवाडाविद्यापीठऔरंगाबादलादेण्याचेठरले. याठरावालासर्वपक्षाच्याआमदारांनीतत्त्वतःसहमतीदर्शवलीहोती.यानामांतराच्यामागणीसाठीदलितपँथर, अखिलभारतीयविद्यार्थीपरिषद.एस. एफ. आय. विद्यार्थीसंघटना, युवकक्रांतीदलइ. संघटनांचासहभागयामध्येमहत्त्वपूर्णहोता.

नामांतरचळवळीसाठीगोपीनाथरावांनीपरळीमध्येसभाघेतलीदलितकार्यकर्त्यांचायामध्येमहत्वपूर्वसहभागहोता. नामांतरविरोधीकृतीसमितीनेपरळीबंदकरण्याचीभूमिकाघेतलीहोती. परंतुत्यावेळीगोपीनाथरावांनीनामांतरविरोधीकृतीसमितीच्याकार्यकर्त्यांमध्येमतपरिवर्तनघडवूनआणले.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

इ.स. 1994च्यादरम्यानहींयदउदलाबन्नली.

गोपीनाथरावयावेळीविरोधीपक्षनेताम्हणूनविधानसभेतकार्यरतहोते.

त्यावेळचेमुख्यमंत्रीशरदपवारांनीजनतेच्यातीव्रभावनांचीसप्रतिसाददेण्यासाठीविधानसभेतनामांतराचा ठरावमांडलात्यालाविरोधीपक्षनेताम्हणूनगोपीनाथरावांनीअनुमोदनदिलेहोते.

त्यानंतर14जानेवारी1994रोजीमराठवाडाविद्यापीठाचेडॉ.बाबासाहेबआंबेडकरमराठवाडाविद्यापीठअसेनामांतरकरण्यातआलं.

निष्कर्ष :

1. गोपीनाथरावमुंडेंचास्वभावहाहट्टीअसल्यामुळेतेआपल्यामिल्लआव, गोंड, परधान, पारधी, मागणीवरअडूनबसतअसत.

2. गोपीनाथरावमुंडेवरस्वयंसेवकसंघाच्याविचारसरणीचाप्रभावअसल्यामुळेत्यांनीआपलेआयुष्यभरयाविचारसरणीनुसारभारतीयजनतापार्टीमध्येकार्यकेले.

3. गोपीनाथरावमुंडेहेमागासवर्गीयांपैकीएका (वंजारी) जातीतीलहोते. त्यांनीमागासवर्गीयजातीतीललोकांनाभाजपशीजोडण्याचाप्रयत्नकेलात्यामुळेभाजपचीशक्तिवाढलीपरंतुमागासवर्गीयव्यक्तिउच्चपदस्थहोऊनयेम्हणूनत्यांच्यापक्षातीललोकांनीचत्यांचाघातकेला, अशाप्रकारचीमाहितीमिळते.

संदर्भ: -

1. वांढरेसखाराममारुती, बीडजिल्ह्याचाराजकीयइतिहास (1948-1998), अप्रकाशित पीएच.डी. शोधप्रबंध, इतिहासविभाग, डॉ. बाबासाहेबआंबेडकरमराठवाडाविद्यापीठ, औरंगाबादा, 2013,

2.अर्थवसांख्यिकीसंचालनालय, जिल्हासामाजिकवआर्थिकसमालोचनबीडजिल्हा2017, महाराष्ट्रशासन, मुंबई.

३. बीडजिल्हागॅझेटिअर, 1969.

Scanned with CamScanner

ISSN 2250- 0383

4.शेपबाबासाहेबकेशवराव, श्री. गोपीनाथरावमुंडेजीवनआणिकार्य (1949-2006), अप्रकाशितपीएच. डी. शोधप्रबंध, इतिहासविभाग, डॉ. बाबासाहेबआंबेडकरमराठवाडाविद्यापीठ, औरंगाबाद

Principal
Khoteshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

Peer reviewed Journal Impact Factor: 7.265 ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

September 2021 Volume-12 Issue-6

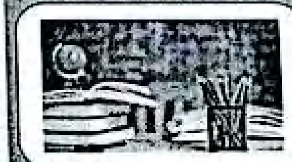

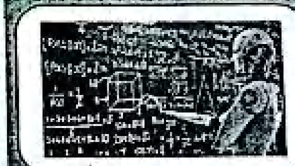

CHANGING PERSPECTIVES OF EDUCATION

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

Executive Editors	Executive Editors
Dr. Deepa B. Kshirsagar Principal Sow. Kesharbai (Kaku) Sonajirao Kshirsagar College Beed.	Dr. Sanajay K. Tupe IC Principal Kalikadevi Arts, Commerce & Science College, Shirur (Ka.) Tq. Shirur (Ka.) Dist. Beed

Co-Editors
Dr. Nuzhat Sultana M. B.
Dr. Donglikar C.V.
Dr. Korde R.C.
Dr. Khan A.S.

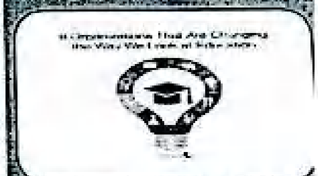

Kholeshwar Mahavidyala
AMBAJOGAI

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Scanned with CamScanner

Kholeshwar Mahavidyalaya Ambajogai

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

4th September 2021 Volume-12 Issue-6

On

CHANGING PERSPECTIVES OF EDUCATION

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

Executive Editors
Dr. Deepa B. Kshirsagar
Principal
Sow. Kesharbai (Kaku) Sonajirao Kshirsagar College Beed.

Executive Editors
Dr. Sanajay K. Tupe
IC Principal
Kalikadevi Arts, Commerce & Science College, Shirur (Ka.) Tq. Shirur (Ka.) Dist. Beed

Co- Editors
Dr. Nuzhat Sultana M. B.
Dr. Donglikar C.V.
Dr. Korde R.C.
Dr. Khan A.S.

Published by- Dr. Deepa B. Kshirsagar, Principal, Sow. Kesharbai (Kaku) Sonajirao Kshirsagar College Beed.

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	The Challenges of Online Teaching and Learning While Pandemic In Present Era Dr. Mohammed Ajaz Sheikh	[illegible]
2	Role of Moral Education in Education System Dr. Abhay Balbhim Shinde	4-5
3	Education for Entrepreneurship Development Dr. Anita Madhusudan Shelke	6-8
4	A New Dimension of Education- Online Education, Advantages and Challenges for Teachers and Students Prof. M. D. Wanjare, Prof. P S. Giri	9-11
5	Role of Moral Education in Children: A Survey Mrs. Boriwale M. P.	12-13
6	Educational Problems among Students and Role of Teacher and Counselor Dr. Sunita Watore, Savita S. Manohar	14-16
7	Environment degradation during Festivals, due to Lack of Environment Education Pratibha Agharde	17-18
8	Potential of Research in Higher Education Kirti R Desai, Sunita S Bhosle, Smita G Basole, Pradnya R Mahismalkar	19-21
9	Importance and Challenges of Environmental Education in India Dr. Shama B. Lomate	22-24
10	Effect of Corona Period on Health Maya Sanjay Khandat	25-27
11	Gender Equity in Education Dr. Ayodhya Pawal	28-30
12	Gender Equality through Education Dr. Varsha Kulkarni	31-33
13	Status of Adivasi People in Higher Education Dr. Madhav Hari Gavit	34-37
14	Innovative Teaching for Effective Curriculum Delivery: A Case Study Dr. Kamlakar Gavane, Dr. Sheetal Gunjate	38-42
15	Role of Moral Education in Education Process Dr. Ranee Jagannathrao Jadhav	43-44
16	Challenges and Opportunities of Online Education in Rural Areas Dr. S. K. More	45-47
17	GLOBALIZATION AND EDUCATION Dr. Ragini Rajendra Padhye	48-50
18	The Need of Education System – Online or Offline: A survey Pankaj Ghodke, Narsing Gawali, Anil B. Bagul, Dr.S.S.Hussaini	51-59
19	Milk Production in Satara District: A Geographical Analysis Dr.Gaikwad D. S.	60-64
20	Mobile Information Literacy for Users Dr. Sunil Ashurba Mutkule	65-69
21	Life Skills Education....Corona and Education Mrs. Neelam Ajit Saswade	70-71
22	Role of Value education in Higher education- a case study of Smt Maniben M P Shah Women's College of Arts & Commerce Dr Hina Shah, Mrs Archana Patki	72-74
23	A Study Of Qualitative And Quantative Analysis Of Zooplankton Diversity Of Mula Reservoir, Ahmednagar, Maharashtra. Dr. Aher Y. D.	75-78
24	Role of Agro-Tourism in Socio Economic Development of the South Konkan Dr. Sudhir A. Yevle	79-81
25	Need of Environment Education In Current Scenario Dr. Jyoti J. Kshirsagar	82-85
26	Online Classes - Requisite In School Education Smita Basole, Sunita Bhosle and Kirti Desai	86-88
27	Empowering Adolescents through Life Skill Education Dr. Chetana Vishwanathrao Donglikar	89-91
28	The Role of Language in Education Dr. Rajabhau Chhaganrao Korde	92-97
29	शालेय शिक्षणावर ई लर्निंग चा परिणाम डॉ. हरलापल्ले पल्लवी भागवतराव	98-99
30	ऑनलाईन शिक्षण – आजच्या काळाची गरज	100-101

Principal
Kholeshwar Mahavidyalay.
AMBAJOGAI

56

	प्रा.डॉ.बाळासाहेब व्ही.मुंडे	
31	पर्यावरण शिक्षणाची गरज Dr. Iliyas.G. Bepari	102-105
32	कौशल्य विकास - शिक्षण पद्धती काळाची गरज प्रा.रोहिणी निवृत्ती अंकुश.	106-108
33	ऑनलाइन शिक्षण: शिक्षणाचा एक नवा आयाम डॉ. दहिफळे विक्रम उत्तमराव	109-111
34	ग्रामीण भागातील ऑनलाईन शिक्षणा समोरील आव्हाने आणि वास्तविकता डॉ. रमेश वाघमारे	112-115
35	भारतीय शिक्षणाचे बदलते परिमाण : एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. अमित प्रकाश निकम, डॉ. रमेश धनराज जाधव, प्रा. अनिल निंबा पाटील	116-118
36	दक्षिण परभणी जिल्ह्यातील भूमी–उपयोजनाचा भौगोलिक अभ्यास डॉ. विश्वराज श्रीरामराव चिमणगुंडे	119-122
37	शालेय शिक्षणावर ई-लर्निंगचा परिणाम एक समाजशास्त्रीय अभ्यास प्रा. लक्ष्मण बापुराव नैताम	123-125
38	जागतिकीकरण आणि शिक्षण प्रा.डॉ.आचार्य आर.डी.	126-128
39	ऑनलाइन शिक्षा प्रणाली से पढ़ रही किशोरों में भटकाव की स्थिति ताहिरा परवीन	129-131
40	पलायन पृष्ठिभूमि वाले माध्यमिक स्तर पर अध्ययनरत विद्यार्थियों का पलायन अभिवृति का अध्ययन शंकर सिंह	132-137
41	ग्रामीण भागातील ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीतील आव्हाने -एक अभ्यास प्रा. डॉ. सुषमा वा. बोंडे	138-141
42	Role of Moral Education in Education Process किरण कुमारी	142-145
43	ग्रामिण भागामध्ये ऑनलाईन शिक्षणाचे आव्हाण. प्रा.डॉ.आनंद के.भोयर	146-150
44	उच्च शिक्षणातील बदलते प्रवाह डॉ.संजय गायकवाड.डॉ.संतोष कोल्हे	151-153
45	स्त्री आरोग्य व शिक्षण आणि शिक्षणाची सध्याची आव्हाने डॉ. विजय घोरपडे, धम्मदीप पंढरी गवळे	154-160
46	नवे शैक्षणिक धोरण व उच्च शिक्षण डॉ. भालेराव जे.के.	161-164
47	हिंगोली जिल्हा परिषदेच्या उत्पन्न व खर्चाचा अभ्यास प्रा. वसेकर एस.एल. डॉ. एस. एस. पतंगे	165-168

Kholeshwar Mahavidyalay.
AMBAJOGAI

57

Scanned with CamScanner

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Refereed and Peer Reviewed Journal, Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, 4 September-2021, Volume-12, Issue-8
Changing Perspectives Of Education

ऑनलाईन शिक्षण -- आजच्या काळाची गरज

प्रा.डॉ.बाळासाहेब व्ही.मुंडे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, खोलेश्वर महाविद्यालय अंबाजोगाई
mundebalasahebv@gmail.com

प्रस्तावना:

सध्या कोरोनाच्या जागतिक संकटामुळे शाळा-महाविद्यालये बंद आहेत. ते सुरु करण्याजोगी परिस्थिती कधी निर्माण होईल, हे आज सांगता येणे कठीण आहे. शाळा सुरु झाल्याच तरी, सामाजिक अंतराचे नियम काय असतील आणि ते पाळून शाळा पूर्ववत चालवता येतील का, हेही सांगता येणे कठीण आहे. सरकारने शाळा 'ऑनलाईन' सुरु करायला परवानगी दिली आहे. अनेक शाळांनी कोणत्या ना कोणत्या पद्धतीने, ऑनलाईन उपक्रम सुरु देखील केले आहेत. पण, या सगळ्याची पुढील दिशा काय असेल? याचा विचार गांभीर्याने करायला हवा. आपल्याकडे मोबाईल, लॅपटॉप अशी उपकरणे वापरून, आपण अनेक गोष्टी करतो. पण या माध्यमांचा वापर करून शाळा किंवा कोणत्याही प्रकारचे शैक्षणिक उपक्रम चालवणे, हे आपल्यासाठी पूर्णपणे नवीन आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीचा अभ्यास करणे.
2. ऑनलाईन शिक्षणाच्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
3. वर्तमानकाळात ऑनलाईन शिक्षणाची गरज लक्षात घेणे.

गृहीत कृत्ये:

1. ऑनलाईन शिक्षण फायदेशीर आहे.
2. नवीन तंत्रज्ञान आत्मसात करण्याच्या दृष्टीने हे शिक्षण उपयुक्त आहे.
3. वर्तमान काळात ऑनलाईन शिक्षण अपरिहार्य आहे.

शिक्षणाचे घटक:

साधारणतः शिक्षणाचे तीन प्रमुख घटक असतात. अध्यापन,अध्ययन आणि मूल्यमापन या तीन घटकांसाठी शिक्षणप्रक्रिया राबविली जाते. आता हे तीनही घटक या नव्या ऑनलाईन पद्धतीत कसे आकार घेतील ते पाहूया.

अध्यापन (training) : शिक्षक वर्गामध्ये जे शिकवतो ते अध्यापन. यामध्ये शिक्षकाचे व्यक्तिगत कौशल्य, वक्तृत्व, विषय मांडण्याची आणि समजावून सांगण्याची कला हे अंतर्भूत असते.

अध्ययन (learning) : विद्यार्थी स्वतःच्या प्रयत्न आणि आकलनाने जे शिकतात ते अध्ययन. यामध्ये शिक्षकांनी सांगितलेली अभ्यास सामग्री (study material) वाचणे, संबंधित अध्ययन संसाधने बघणे / अनुभवणे, दिलेला गृहपाठ करणे यांचा समावेश असतो.

मूल्यमापन: अध्यापन आणि अध्ययनातून विद्यार्थी किती शिकला आहे, याची पडताळणी करणे म्हणजे मूल्यमापन.

वर्तमान परिस्थिती:

सध्याची परिस्थिती बघता बहुसंख्य शाळा-महाविद्यालये 'अध्यापन' ऑनलाईन करण्यावर भर देत आहेत, असे दिसत आहे. झूम किंवा गूगल मीट सारखे तंत्रज्ञान वापरून शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांचा व्हिडियो कॉल सेटअप करणे आणि त्यात शिक्षकांनी वर्गात बोलतात, त्याप्रमाणे बोलून शिकवणे अशी सध्याच्या बहुसंख्य ऑनलाईन वर्गांची परिस्थिती दिसत आहे. काही कल्पक शिक्षक आपल्या लेक्चरचे पॉवरपॉईंट प्रेझेंटेशन करून, ते व्हिडियो कॉलवर दाखवतात आणि विषय समजावून सांगतात. काही शिक्षक फळा समोर ठेवून, त्यावर वर्गात शिकवत असल्यासारखे खडूने मुद्दे लिहून शिकवतात. तर काहीजण नुसतंच व्हिडियो कॉलवर बोलल्यासारखे बोलतात. अर्थात यात शिक्षकांचा काही दोष आहे, असे मला वाटत नाही. शिक्षकांचे सर्व प्रशिक्षण हे वर्गात शिकवण्याच्या दृष्टीने झालेले

58

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

असताना आणि वर्गात शिकवण्याचाच अनुभव त्यांच्यापाशी असताना अचानक ऑनलाईन अध्यापन करावे लागणे हा त्यांच्यासाठी प्रचंड मोठा बदल आहे. यासाठी त्यांचे प्रशिक्षण झालेले नाही,खरेतर कोणताही विषय शिकण्यासाठी आजच्या ऑनलाईन जगात प्रचंड मोठ्या प्रमाणावर संसाधने उपलब्ध आहेत.

ऑनलाईन शिक्षणाच्या मर्यादा:

शाळा-महाविद्यालयांमध्ये मुले पारंपारिक शिक्षणासोबत सामाजिक वर्तन कौशल्य सुद्धा शिकत असतात. कोणत्याही व्यक्तीच्या जडणघडणीमध्ये तो जिथे शिकतो तियल्या वातावरणाचा, संगतीचा आणि सोशल स्किल्सचा अत्यंत महत्वाचा वाटा असतो. पूर्णपणे ऑनलाईन असलेल्या शिक्षण पद्धतीमध्ये मुलांनी आपल्या समवयीन मुलांमध्ये गटाने एकत्र रहाणे, एकमेकांशी मैत्री करणे, मैदानात एकत्र खेळणे, दंगामस्ती करणे इत्यादी गोष्टी घडत नाहीत. या सगळ्यातून आपोआप शिकले जाणारे सामाजिक वर्तनाचे नियम, सामाजिक शिस्त आणि संबंधित सोशल स्किल्स ही ऑनलाईन शिक्षणातून देता येत नाहीत. ऑनलाईन शिक्षणाची ही सगळ्यांत मोठी मर्यादा आहे.

शालेय शिक्षणात काही उपक्रम हे प्रत्यक्ष उपस्थित राहून आणि शिक्षकांच्या देखरेखीखालीच करावे लागतात. प्रयोगशाळांमध्ये केलेले प्रयोग हे याचे ठळक उदाहरण आहे. अशा प्रकारचे प्रयोगशाळांमधून दिले जाणारे शिक्षण ऑनलाईन माध्यमांमधून देता येणे अत्यंत अवघड, कदाचित अशक्य आहे.

याचबरोबर, ऑनलाईन शिक्षणासाठी शिक्षक आणि विद्यार्थी दोघांकडेही पुरेशा क्षमतेची तांत्रिक उपकरणे (स्मार्टफोन्स, टॅब्लेट्स, लॅपटॉप्स इत्यादी) आणि पुरेशी बँडविड्थ असलेले आणि सतत सुरु असलेले हाय स्पीड इंटरनेट असणे गरजेचे असते. यातली पुरेशा क्षमतेची तांत्रिक उपकरणे सर्व विद्यार्थी आणि शिक्षकांकडे असतातच, त्यांना ती परवडतातच असे नाही. ग्रामीण भाग, शहरी कनिष्ठ आणि निम्नमध्यमवर्ग सोडा, अगदी मध्यमवर्ग आणि उच्च मध्यमवर्गातही मुलांना त्यांच्या मालकीचा स्मार्टफोन किंवा लॅपटॉप देणे सगळ्यांनाच शक्य नसते.याच बरोबर सर्वदूर पोचलेली, सदैव उपलब्ध असलेली पुरेशी इंटरनेट कनेक्टिविटी ही आपल्याकडची मोठी समस्या आहे. ऑनलाईन शिक्षण ज्यावर मिळतं ती उपकरणे हातात नाहीत आणि ज्याद्वारे मिळते त्या कनेक्टिविटीची खात्री नाही, अशी बहुसंख्य विद्यार्थ्यांची अवस्था आहे.सरकारची भूमिका, उपक्रम आणि धोरणे,केंद्र सरकारने ई-लर्निंग च्या प्रचार-प्रसारासाठी काही लक्षणीय उपक्रम गेल्या काही वर्षांमध्ये सुरु केले आहेत. 'स्वयम' नावाचे अॅप आणि त्या मागे असलेली शैक्षणिक साहित्य निर्माण करणारी मोठी परिसंस्था सरकारने उभी केली आहे.

युजीसी,एनसीआरटी सारख्या राष्ट्रीय पातळीवरच्या ९ संस्थांमध्ये समन्वय साधून त्यांच्याकडील शैक्षणिक साहित्य 'स्वयम' या एका व्यापीठावर उपलब्ध करून दिले आहे. शिवाय कोणत्याही शिक्षकाला कोणत्याही विषयावरचा अभ्यासक्रम आणि शैक्षणिक साहित्य तयार करून, त्यावर टाकण्याची सुविधा दिली आहे. 'स्वयम'मधील सर्व अभ्यासक्रम आणि शैक्षणिक साहित्य हे देशातील कोणाही विद्यार्थ्याला पूर्णपणे मोफत उपलब्ध आहे.

निष्कर्ष:

1. ऑनलाईन शिक्षण उपयुक्त आहे.
2. ऑनलाईन शिक्षनाचे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणामदिसतात.
3. ऑनलाईन शिक्षनात नवीन तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर होणे आवश्यक आहे.
4. पारंपारिक शिक्षणावर परिणाम होण्याची शक्यता दिसून येते.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

संदर्भ :

१. मुळावकर संतोष,मुल्याशिक्षण:सुसंवाद,नागपूर:विद्या प्रकाशन 2005.
२. पाटील लीला, परिवर्तनशील शिक्षण,पुणे: उन्मेष प्रकाशन 1995 .
3. शिक्षण संक्रमण (मासिक), ऑगस्ट 2021.
४. शिक्षण संक्रमण (मासिक), जुन 2021.

Lecturer
Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai Dist. Beed

Scanned with CamScanner

20-21

Peer reviewed Journal Impact Factor: 7.265 ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

September 2021 Volume-12 Issue-6

CHANGING PERSPECTIVES OF EDUCATION

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot
No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

Executive Editors
Dr. Deepa B. Kshirsagar
Principal
Sow. Kesharbai (Kaku) Sonajirao Kshirsagar
College Beed

Executive Editors
Dr. Sanjay K. Tupe
I/C Principal
Kalikadevi Arts, Commerce & Science College,
Shirur (Ka.) Tq. Shirur (Ka.) Dist. Beed

Co-Editor
Dr. Nuzhat Sultana M. B.
Dr. Donglikar C.V.
Dr. Korde R.C.
Dr. Khan A.S.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalay,
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

	प्रा.डॉ.बाळासाहेब व्ही.मुंडे	
31	पर्यावरण शिक्षणाची गरज Dr. Iliyas.G. Bepari	102-105
32	कौशल्य विकास - शिक्षण पद्धती काळाची गरज प्रा.रोहिणी निवृत्ती अंकुश.	106-108
33	ऑनलाइन शिक्षण: शिक्षणाचा एक नवा आयाम डॉ. दहिफळे विक्रम उत्तमराव	109-111
34	ग्रामीण भागातील ऑनलाईन शिक्षणा समोरील आव्हाने आणि वास्तविकता डॉ. रमेश वाघमारे	112-115
35	भारतीय शिक्षणाचे बदलते परिमाण : एक ऐतिहासिक अभ्यास प्रा. अमित प्रकाश निकम, डॉ. रमेश धनराज जाधव, प्रा. अनिल निंबा पाटील	116-118
36	दक्षिण परभणी जिल्ह्यातील भूमी–उपयोजनाचा भौगोलिक अभ्यास डॉ. विश्वराज श्रीरामराव चिमणगुंडे	119-122
37	शालेय शिक्षणावर ई-लर्निंगचा परिणाम एक समाजशास्त्रीय अभ्यास प्रा. लक्ष्मण बापुराव नैताम	123-125
38	जागतिकीकरण आणि शिक्षण प्रा.डॉ.आचार्य आर.डी.	126-128
39	ऑनलाइन शिक्षा प्रणाली से पड़ रही किशोरों में भटकाव की स्थिति ताहिरा परवीन	129-131
40	पलायन पृष्ठिभूमि वाले माध्यमिक स्तर पर अध्ययनरत विद्यार्थियों का पलायन अभिवृति का अध्ययन शंकर सिंह	132-137
41	ग्रामीण भागातील ऑनलाईन शिक्षण पद्धतीतील आव्हाने -एक अभ्यास प्रा. डॉ. सुषमा वा. बोंडे	138-141
42	Role of Moral Education in Education Process किरण कुमारी	142-145
43	ग्रामिण भागामध्ये ऑनलाईन शिक्षणाचे आव्हाण. प्रा.डॉ.आनंद के.भोयर	146-150
44	उच्च शिक्षणातील बदलते प्रवाह डॉ.संजय गायकवाड.डॉ.संतोष कोल्हे	151-153
45	स्त्री आरोग्य व शिक्षण आणि शिक्षणाची सध्याची आव्हाने डॉ. विजय घोरपडे, धम्मदीप पंढरी गवळे	154-160
46	नवे शैक्षणिक धोरण व उच्च शिक्षण डॉ. भालेराव जे.के.	161-164
47	हिंगोली जिल्हा परिषदेच्या उत्पन्न व खर्चाचा अभ्यास प्रा. बसेकर एस.एल. डॉ. एस. एस. पतंगे	165-168

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Khoieshwar Maha... Ambajogai

Scanned with CamScanner

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal, Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, 4 September-2021, Volume-12, Issue-6
Changing Perspectives Of Education

ऑनलाईन शिक्षण – आजच्या काळाची गरज

प्रा.डॉ.बाळासाहेब व्ही.मुंडे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, खोलेश्वर महाविद्यालय अंबाजोगाई
mundebalasahebv@gmail.com

प्रस्तावना:

सध्या कोरोनाच्या जागतिक संकटामुळे शाळा-महाविद्यालये बंद आहेत. ते सुरु करण्याजोगी परिस्थिती कधी निर्माण होईल, हे आज सांगता येणे कठीण आहे. शाळा सुरु झाल्याच तरी, सामाजिक अंतराचे नियम काय असतील आणि ते पाळून शाळा पूर्ववत चालवता येतील का, हेही सांगता येणे कठीण आहे. सरकारने शाळा 'ऑनलाईन' सुरु करायला परवानगी दिली आहे. अनेक शाळांनी कोणत्या ना कोणत्या पद्धतीचे, ऑनलाईन उपक्रम सुरु देखील केले आहेत. पण, या साऱ्याची पुढील दिशा काय असेल? याचा विचार गांभीर्याने करायला हवा. आपल्याकडे मोबाईल, लॅपटॉप अशी उपकरणे वापरून, आपण अनेक गोष्टी करतो. पण या माध्यमांचा वापर करून शाळा किंवा कोणत्याही प्रकारचे शैक्षणिक उपक्रम चालवणे, हे आपल्यासाठी पूर्णपणे नवीन आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. ऑनलाईन शिक्षण पध्दतीचा अभ्यास करणे.
2. ऑनलाईन शिक्षनाच्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
3. वर्तमानकाळात ऑनलाईन शिक्षणाची गरज लक्ष्यात घेणे.

गृहीत कृत्ये:

1. ऑनलाईन शिक्षण फायदेशीर आहे.
2. नवीन तंत्रज्ञान आत्मसात करण्याच्या दृष्टीने हे शिक्षण उपयुक्त आहे.
3. वर्तमान काळात ऑनलाईन शिक्षण अपरिहार्य आहे.

शिक्षणाचे घटक:

साधारणतः शिक्षणाचे तीन प्रमुख घटक असतात. अध्यापन,अध्ययन आणि मूल्यमापन या तीन घटकांसाठी शिक्षणप्रक्रिया राबविली जाते. आता हे तीनही घटक या नव्या ऑनलाईन पद्धतीत कसे आकार घेतील ते पाहूया.

अध्यापन (training) : शिक्षक वर्गामध्ये जे शिकवतो ते अध्यापन. यामध्ये शिक्षकाचे व्यक्तिगत कौशल्य, वक्तृत्व, विषय मांडण्याची आणि समजावून सांगण्याची कला हे अंतर्भूत असते.

अध्ययन (learning) : विद्यार्थी स्वतःच्या प्रयत्न आणि आकलनाने जे शिकतात ते अध्ययन. यामध्ये शिक्षकांनी मागितलेली अभ्यास सामग्री (study material) वाचणे, संबंधित अध्ययन संसाधने बघणे / अनुभवणे, दिलेला गृहपाठ करणे यांचा समावेश असतो.

मूल्यमापन: अध्यापन आणि अध्ययनातून विद्यार्थी किती शिकला आहे, याची पडताळणी करणे म्हणजे मूल्यमापन.

वर्तमान परिस्थिती:

सध्याची परिस्थिती बघता बहुसंख्य शाळा-महाविद्यालये 'अध्यापन' ऑनलाईन करण्यावर भर देत आहेत, असे दिसत आहे. झूम किंवा गूगल मीट सारखे तंत्रज्ञान वापरून शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांचा व्हिडियो कॉल सेटअप करणे आणि त्यात शिक्षकांनी वर्गात बोलतात, त्याप्रमाणे बोलून शिकवणे अशी सध्याच्या बहुसंख्य ऑनलाईन वर्गांची परिस्थिती दिसत आहे. काही कल्पक शिक्षक आपल्या लेक्चरचे पॉवरपॉइंट प्रेझेंटेशन करून, ते व्हिडियो कॉलवर दाखवतात आणि विषय समजावून सांगतात. काही शिक्षक फळा समोर ठेवून, त्यावर वर्गात शिकवत असल्यासारखे खडूने मुद्दे लिहून शिकवतात. तर काहीजण नुसतंच व्हिडियो कॉलवर बोलल्यासारखे शिकवतात. यात शिक्षकांचा काही दोष आहे, असे मला वाटत नाही. शिक्षकांचे सर्व प्रशिक्षण हे वर्गात शिकवण्याच्या दृष्टीने झालेले

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai

Scanned with CamScanner

असताना आणि वर्गात शिकवण्याचाच अनुभव त्यांच्यापाशी असताना अचानक ऑनलाईन अध्यापन करावे लागणे हा त्यांच्यासाठी प्रचंड मोठा बदल आहे. यासाठी त्यांचे प्रशिक्षण झालेले नाही,खरेतर कोणताही विषय शिकण्यासाठी आजच्या ऑनलाईन जगात प्रचंड मोठ्या प्रमाणावर संसाधने उपलब्ध आहेत.

ऑनलाईन शिक्षणाच्या मर्यादा:

शाळां-महाविदयालयांमध्ये मुले पारंपारिक शिक्षणासोबत सामाजिक वर्तन कौशल्य सुद्धा शिकत असतात. कोणत्याही व्यक्तीच्या जडणघडणीमध्ये तो जिथे शिकतो तिथल्या वातावरणाचा, संगतीचा आणि सोशल स्किल्सचा अत्यंत महत्वाचा वाटा असतो. पूर्णपणे ऑनलाईन असलेल्या शिक्षण पद्धतीमध्ये मुलांनी आपल्या समवयीन मुलांमध्ये गटाने एकत्र रहाणे, एकमेकांशी मैत्री करणे, मैदानात एकत्र खेळणे, दंगामस्ती करणे इत्यादी गोष्टी घडत नाहीत. या सगळयातून आपोआप शिकले जाणारे सामाजिक वर्तनाचे नियम, सामाजिक शिस्त आणि संबंधित सोशल स्किल्स ही ऑनलाईन शिक्षणातून देता येत नाहीत. ऑनलाईन शिक्षणाची ही सगळयांत मोठी मर्यादा आहे.

शालेय शिक्षणात काही उपक्रम हे प्रत्यक्ष उपस्थित राहून आणि शिक्षकांच्या देखरेखीखालीच करावे लागतात. प्रयोगशाळांमध्ये केलेले प्रयोग हे याचे ठळक उदाहरण आहे. अशा प्रकारचे प्रयोगशाळांमधून दिले जाणारे शिक्षण ऑनलाईन माध्यमांमधून देता येणे अत्यंत अवघड, कदाचित अशक्य आहे.

याचबरोबर, ऑनलाईन शिक्षणासाठी शिक्षक आणि विद्यार्थी दोघांकडेही पुरेशा क्षमतेची तांत्रिक उपकरणे (स्मार्टफोन्स, टॅब्लेट्स, लॅपटॉप्स इत्यादी) आणि पुरेशी बँडविड्थ असलेले आणि सतत सुरु असलेले हाय स्पीड इंटरनेट असणे गरजेचे असते. यातली पुरेशा क्षमतेची तांत्रिक उपकरणे सर्व विद्यार्थी आणि शिक्षकांकडे असतातच, त्यांना ती परवडतातच असे नाही. ग्रामीण भाग, शहरी कनिष्ठ आणि निम्नमध्यमवर्ग सोडा, अगदी मध्यमवर्ग आणि उच्च मध्यमवर्गातही मुलांना त्यांच्यां मालकीचा स्मार्टफोन किंवा लॅपटॉप देणे सगळयांनाच शक्य नसते.याच बरोबर सर्वदूर पोचलेली, सदैव उपलब्ध असलेली पुरेशी इंटरनेट कनेक्टिविटी ही आपल्याकडची मोठी समस्या आहे. ऑनलाईन शिक्षण ज्यावर मिळतं ती उपकरणे हातात नाहीत आणि ज्याद्वारे मिळते त्या कनेक्टिविटीची खात्री नाही, अशी बहुसंख्य विद्यार्थ्यांची अवस्था आहे.सरकारची भूमिका, उपक्रम आणि धोरणे,केंद्र सरकारने ई-लर्निंग च्या प्रचार-प्रसारासाठी काही लक्षणीय उपक्रम गेल्या काही वर्षांमध्ये सुरु केले आहेत. 'स्वयम' नावाचे अॅप आणि त्या मागे असलेली शैक्षणिक साहित्य निर्माण करणारी मोठी परिसंस्था सरकारने उभी केली आहे.

युजीसी,एनसीआरटी सारख्या राष्ट्रीय पातळीवरच्या ९ संस्थांमध्ये समन्वय साधून त्यांच्याकडील शैक्षणिक साहित्य 'स्वयम' या एका व्यापीठावर उपलब्ध करून दिले आहे. शिवाय कोणत्याही शिक्षकाला कोणत्याही विषयावरचा अभ्यासक्रम आणि शैक्षणिक साहित्य तयार करून, त्यावर टाकण्याची सुविधा दिली आहे. 'स्वयम'मधील सर्व अभ्यासक्रम आणि शैक्षणिक साहित्य हे देशातील कोणाही विद्यार्थ्याला पूर्णपणे मोफत उपलब्ध आहे.

निष्कर्ष:

1. ऑनलाईन शिक्षण उपयुक्त आहे.
2. ऑनलाईन शिक्षनाचे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणामदिसतात.
3. ऑनलाईन शिक्षनात नवीन तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर होणे आवश्यक आहे.
4. पारंपारिक शिक्षणावर परिणाम होण्याची शक्यता दिसून येते.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

संदर्भ :

१. मुळावकर संतोष,मुल्याशिक्षण:सुसंवाद,नागपूर:विद्या प्रकाशन 2005.
२. पाटील नीना,परिवर्तनशील शिक्षण,पुणे: उन्मेष प्रकाशन 1995 .
3. शिक्षण संक्रमण (मासिक), ऑगस्ट 2021.
४. शिक्षण संक्रमण (मासिक), जुन 2021.

Lecturer
Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai Dist. Beed

59

Scanned with CamScanner

3.2

Prof. Ankush Madam.

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - X Issue - I January - March - 2021

MARATHI PART - II / HINDI

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖
Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

VOLUME - X, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	महिला विकासामधील समस्या, आव्हाने आणि शिक्षणाची भूमिका एक मानसशास्त्रीय अभ्यास प्रा. डॉ. विलास भानुदास खंडगर	५९-६३
१४	महिला सबलीकरण वास्तव व व्यथा प्रा. रोहिणी निवृत्ती अंकुश	६४-६७
१५	भारतीय संविधानातील महिला विषयक घटनात्मक तरतुदी : एक अभ्यास डॉ. कल्पना एच. धारगे	६८-७२
१६	कॉम्रेड पार्वतीबाई भोर यांचे कामगार चळवळीतील योगदान प्रा. डॉ. संतोष रोहिदास पहारे	७३-७७
१७	स्थानिक स्वराज्य संस्था महिला सक्षमीकरण प्रा. डॉ. ए. बी. वानखडे	७८-८०
१८	आर्थिक विकासाचे निकष आणि महिलांचे सक्षमीकरण डॉ. सुनिल अण्णा गोरडे	८१-८६
१९	सातवाहन कालीन प्रभावी स्त्री व्यक्तिमत्व - नागनिका डॉ. मेलांडे जगदीश व्यंकटराव	८७-८९
२०	भारतीय स्त्रीयांच्या मानसिक आरोग्याचा चिकित्सक अभ्यास प्रा. कडोर दगडू कारभारी	९०-९२
२१	वारकरी संप्रदायाच्या महिला संत जनाबाई अभंगातून व्यक्त होणारे स्त्री जीवन लक्ष्मण गजानन गणगे	९३-९८
२२	भारतीय महिलांचा राजकीय सहभाग एक चिकित्सक अभ्यास जायभाये अशोक दिलीप	९९-१०४
२३	महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणामध्ये बचत गटांची भूमिका डॉ. पांडूरंग नामदेव डापके	१०५-१०९
२४	मराठा जातीतील ग्रामीण भागातील स्त्रिया दिगांबर राधाकीसन जाधव	११०-११४
२५	संस्कृत साहित्यातील गणिका विचार डॉ. मीनल श्रीगिरीवार	११५-१२२

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

VOLUME - X, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

१४. महिला सबलीकरण वास्तव व व्यथा

प्रा. रोहिणी निवृत्ती अंकुश
गृहविज्ञान विभाग प्रमुख, खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई, जि. बीड.

प्राचीन भारतीय इतिहासाची सुरुवात ही वैदिक काळापासून होते. वैदिक काळात समाजात स्त्रियांना गौरवपूर्ण स्थान प्राप्त झाले होते. वैदिक काळात पुरुषांना व स्त्रियांना बरोबरीचे अधिकार होते. सोळा-सतरा वर्षांपर्यंत शिक्षण घेत,संगीत, नृत्य, इत्यादी कलांचे शिक्षण त्यांना दिले जाई. वैदिक साहित्याच्या आधारे स्त्रीला कुटुंबात महत्त्वाचे स्थान असल्याचे दिसून येते.

"यत्र नार्यास्तु पूज्यन्ते,रमन्ते तत्र देवता "

"जेथे नारीची पूजा केली जाते तिथे देवता वास करतात." असे मनुस्मृतीत स्त्रियांच्या बद्दल उद्‌गार उल्लेख दिसतो. बौद्ध काळात सामाजिक व धार्मिक क्षेत्रात मानाचे स्थान मिळाले. बौद्ध काळाचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे स्त्रिया प्रभावी वक्त्या . व धर्मोपदेशक होत्या. इ.स. 1200 ते 1800 पर्यंतच्या कालखंडाला 'मध्ययुग' हे नाव आहे. इ.स. 500 नंतरच्या काळात स्त्रियांच्या समाजातील स्थानाची घसरगुंडी सुरु झाली. इ.स. 1200 नंतर मुस्लिम राज्यकर्ते भारतात येण्याची प्रक्रिया सुरु झाली. समाजात जसजसे नवे व्यवसाय सुरु झाले. जातीप्रथा रुढ होत गेली. तसतसे पुरुषांचे बाहेरचे कार्यक्षेत्र विस्तारत गेले आणि स्त्रियांना गौण स्थान दिले जाऊ लागले. शिक्षणाचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात घटले. मुलींचे शिक्षण अधिकार कमी झाले. प्राचीन व मध्ययुगीन स्त्रीजीवनाचा दर्जा बदलत्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थिती नुसार सामान्यतः खालावत गेला. जाती व्यवस्थेमुळे निर्माण झालेली सामाजिक विषमता पुरुषप्रधान कुटुंब व्यवस्थेमुळे स्त्री जीवनाचा कमी झालेला आत्मविश्वास अनेक निर्बंध यामुळे स्त्रीच्या जीवन विकासाला अडथळा निर्माण होऊ लागले.

समाजाच्या जडण-घडणीमध्ये काही उणीवा राहून जातात आणि नंतर त्या विशेष प्रयत्न करून घालवाव्या लागतात. कृषक समाज -व्यवस्थेपासून महिलांचा सहभाग, त्यांचे समाजातील स्थान या गोष्टी दुय्यम होत गेले. महिलांचे सबलीकरण म्हणजे स्त्रियांचे अध्यात्मिक, सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक सामर्थ्य वाढविणे. त्यामध्ये त्यांच्या स्वतःच्या क्षमतेसंबंधी जाणीव करून देऊन कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आर्थिक,सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करून देणे. विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्त्री-पुरुष असमानता नष्ट करणे या प्रक्रियेला स्त्री सक्षमीकरण असे म्हणतात.

स्त्रीचं शारीरिक आणि शैक्षणिक सबलीकरण ,आर्थिक सबलीकरण, वैचारिक सशक्तीकरण आणि सामाजिक सशक्तीकरण या सगळ्या पैलूंना स्त्री जेव्हा सशक्त होते आणि त्याचा उपयोग सकारात्मक

Principal
Kholeshwar Mahavidyala
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

दृष्टीने समाजासाठी केला जातो तेव्हाच खऱ्या अर्थाने स्त्रीचं सशक्तीकरण, सक्षमीकरण झालं असं म्हणता येईल. जुन्या काळाकडे वळून बघितल्यावर आणि स्त्री शक्तीच्या एकेक पैलू या विचार केल्यावर तिने स्वतःला गौण दुय्यम मानल्या मध्येच समाधान मानले. आता त्यांच्यातला आत्मविश्वास हळूहळू संपुष्टात आला. पुरुषांच्या अत्याचाराला स्त्रिया पुन्हा बळी पडू लागल्या. आपल्या इतिहासाच्या पुस्तकातील इतिहासाची पाने कोणीतरी फाडून टाकली होती. स्त्रियांची वैचारिकता ही संपली होती. मग एका नव्या पण नकारात्मक सशक्तीकरणाचे पर्व सुरू झाले. सासू-सून,जावा-जावा ची भांडण तर आजच्या समाजालाही आपल्या आजच्या समाजातही आपल्याला दिसतात. टीव्हीवरच्या मालिकांमध्ये तर कहरच केला जातो . स्त्रियाच स्त्रियांच्या वैरी होऊ लागल्या. आता स्त्रिया सुशिक्षित आहेत .स्वावलंबी आहेत. पण पुन्हा तेच वैचारिक आणि संस्कारित बैठक त्यांच्यापाशी नाही. मग अशा स्त्रिया दुबळ्या, अशिक्षित स्त्रियांना सक्षमतेच्या वाटेकडे नेऊ शकतील का? असा विचार मनात येतो, या निमित्ताने हा विषय निवडण्यात आला.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. महिला सबलीकरणाचे महत्व जाणून घेणे.
2. प्राचीन काळातील महिलांची सामाजिक,आर्थिक,शैक्षणिक,राजकीय परिस्थिती जाणून घेणे.
3. भारतीय महिलां सबलीकरणाची वास्तव स्थिती जाणून घेणे.

गृहीतक

1. सामाजिक, आर्थिक व मानसिक स्वरूपात महिलांना सशक्त बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे. असे आजही समाजात सर्वांना वाटत नाही असे वाटते.
2. भारतीय समाजात आजही महिलांची परिस्थिती दुय्यम दर्जाचे आहे. आजही महिला सबलीकरणाची गरज आहे असे वाटते.

संशोधन पध्दती

- सदरील संशोधनात दुय्यम स्त्रोताचा वापर करण्यात आला.
- मिळालेल्या माहितीचे संकलन संकलन व वर्गीकरण करण्यात आले.
- मिळालेल्या माहिती व्दारे निष्कर्ष काढला आहे.

वास्तव

समाजात स्त्री शक्तीचे महत्त्व व अधिकार जागृत करण्याचे काम केले जाते. पण या सोबत आज महिला सबलीकरण करताना सर्वप्रथम समाजात महिलांचे अधिकार व मूल्य यांच्यावर घात करण्यात व या विघातक प्रवृत्ती अर्थात हुंडा प्रथा, स्त्री - भ्रूणहत्या, निरक्षरता, लैंगिक अत्याचार, असमानता इत्यादींचा नाश करणे गरजेचे आहे. लैंगिक भेदभाव नष्ट करून समानता प्रस्थापित करणे, तसेच समाजिक, घरगुती अन्याय व अत्याचार यांच्याविरुद्ध कठोर व उपाययोजना करणे, त्याचबरोबर महिलांना

Principal
Yogeshwari Mahavidyalaya
Ambajogai, Dist. Beed

Scanned with CamScanner

शारीरिक, सामाजिक, आर्थिक व मानसिक स्वरूपात सक्षम बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे. अशा प्रकारे महिला सबलीकरण करणे म्हणजे पुरुषांना हिणवणे किंवा त्यांच्यापेक्षा श्रेष्ठता सिद्ध करणे असे नव्हे, तर फक्त महिलांना त्यांच्या नैसर्गिक गुणांसह, क्षमता, परंपरा, योग्यतेसह समानतेने वागविले जावे असा विचार प्रवाह समाजात प्रस्थापित झाला तर खऱ्या अर्थाने महिलांचे सबलीकरण होईल.

महिला सबलीकरणाचे काम भारतीय स्त्री शक्ती संघटना करत आहे. महाराष्ट्रात भारतीय स्त्री शक्तीच्या सतरा शाखा सक्रिय असून, चार नवीन शाखांची स्थापना होत आहे. महाराष्ट्र पुरतेच कार्यक्षेत्र मर्यादित न ठेवता गेल्या दहा ते बारा वर्षांपासून भारतीय स्त्री शक्ती संघटना राष्ट्रीय स्तरावर कार्यरत झालेली आहे व समाजाच्या सर्व स्तरांवर संघटनेचा स्वीकार होत आहे. हिमाचल प्रदेश, केरळ, मध्य प्रदेश, गोवा , उत्तर प्रदेश, दिल्ली, छत्तीसगड, गुजरात या सर्व प्रांतात आणि आता आंध्र व राजस्थान मध्ये भारतीय स्त्री शक्तीच्या शाखा कार्यान्वित आहेत.

सामाजिक सहभाग, भावनिक समाधान, सकारात्मक दृष्टिकोन, शारीरिक तंदुरुस्ती, आत्मविश्वास, स्वाभिमान, मानसिक आरोग्य अशा विविध निकषांवर प्रश्न होते. सर्वेक्षणात सहभागी 35.97 टक्के महिलांनी आयुष्यात पूर्ण आनंदी असल्याचे तर 43.24 टक्के महिलांनी आनंदी असल्याचे उत्तर दिले आहे. त्यातही, आध्यात्मिक बाबीशी संबंध असलेल्या महिला सर्वाधिक आनंदी आहे. याशिवाय, 51 ते 60 वयोगटातील महिला सर्वाधिक आनंदी असल्याचे अहवालात सांगितले.

(संदर्भ - दिनांक 10 ऑक्टोबर 2019 देशातील महिलांच्या प्रगतीसाठी अहवाल- राज्यपाल भगत सिंह कोश्यारी)

यावरून असे लक्षात येते की आजही भारतीय समाजात 60 टक्केपेक्षा अधिक महिला समाधानी नाहीत.

निष्कर्ष

महिलांचे खरोखरच सशक्तिकरण,सक्षमीकरण, सबलीकरण करायचे असेल तर त्यांना शिक्षण दिले पाहिजे. त्यांच्यामधून एकजूट निर्माण केली पाहिजे. आर्थिक दृष्ट्या त्यांना स्वावलंबी करण्याची खरोखरच गरज आहे. श्रद्धा ,अंधश्रद्धा यातील फरक त्यांना समजायला हवा. वर्णभेद, जातिभेद मिटवायला हवेत. नुसताच 8 मार्च हा दिवस महिला दिन साजरा न करता महिलांनीच महिलांना स्वतःमधील शक्ती जागृत करायला शिकवलं पाहिजे. त्यांच्यातील सुप्त गुणांची ओळख करून दिली पाहिजे. त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण केला पाहिजे, तसेच नारीशक्ती नारी च्या मागे भक्कमपणे उभी राहील आणि अन्यायाला येणाऱ्या प्रत्येक संकटाला स्त्री समर्थपणे तोंड देत प्रतिकार करतील आणि त्यात त्या यशस्वी होतील असे समाजातील सर्वच घटकांनी असे प्रयत्न केले पाहिजेत. आपण सगळ्यांनीच असं महत्व करणं या कामासाठी पुरुषांचा सहकार्यही 100% असायलाच हवं कारण स्त्री सशक्त होणे, सक्षम होणे म्हणजेच पुरुषांशी वैर धरणे किंवा संघर्ष करणे नव्हे, तर एकमेकांच्या खांद्याला खांदा लावून समर्थपणे उभे राहणे.

Principal

असं झालं तर जिच्या हाती पाळण्याची दोरी तीच नारी सक्षम होईल. सशक्त होईल. मग जगाचा उद्धाराला वेळ लागणार नाही.

संदर्भसूची

1. आगलावे प्रदीप - संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्रे - 2000 विद्या प्रकाशन, नागपूर.
2. कुलकर्णी विजय - बचत नामा - 2000 क्र 46 51 101 107
3. महिला व बाल विकास धोरण आणि निर्णय, 1975 ते 21 जानेवारी 2002 एक दृष्टीक्षेप महिला व बाल विकास विभाग महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
4. यशवंतराव चव्हाण - विकास प्रशासन प्रबोधिनी, पुणे यश मंथन जानेवारी मार्च 2002
5. चौगुले सुमती - महिला सबलीकरणाची नवी दिशा - 2005
6. भागवत विद्युत - पर्यायी समाजव्यवस्थेतील स्त्रियांचे स्थान- त्रिमासिक एप्रिल 2008
7. राजपूत धोंडीरामसिंह - बचत गटातून महिलांचे सबलीकरण - त्रिमासिक ऑगस्ट 2008
8. गुप्ता संतोष - रिसर्च मेथोडोलॉजी अंड स्टॅटिस्टिकल टेक्निक्स
9. डॉ. बोरसे एम. एन. - मेथोडोलॉजी मोडरन
10. https://www.jansatta.com/politics/the-man-has-always-been-using-the-psychology
11. https://news-guru.in

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, 1 June 2021, Volume-11, Issue-16
Sustainable Development Goals: Initiatives, Execution & Challenges

[illegible]	शाश्वत कृषी विकास एक भौगोलिक अभ्यास प्रा.डॉ. 'दिनकर विजय' नागोजी	89-90
[illegible]	NPS एक संस्था – एक चिकित्सक अभ्यास प्रा. गोखले कृष्णाहरी दिक्षित	91-93
[illegible]	कोकणातील लाल सोनं - जांभा दगड (Laterite stone) Tendolakar Dipa Dattaram	94-96
[illegible]	हदगाव भोकर तालुक्यातील साक्षरता प्रमाण बोधले कविता केरबा	97-100
[illegible]	लिंगभाव व लिंगभेद असमानता सामाजिक समस्या: एक अभ्यास प्रा.कदम करुणा लक्ष्मणराव	101-102
[illegible]	शाश्वत उपाय जलपुनर्भरण एक भौगोलिक अभ्यास प्रो. डॉ. नाईक व्ही.टी., प्रा. देठे एस. के.	103-105
[illegible]	लिंगभाव समानता आणि साहित्य : स्त्री संतांचे समाज विकासातील योगदान प्रा.डॉ.कविता चंद्रकांत लोहाळे	106-109
[illegible]	राजर्षी शाहू महाराजांचे शैक्षणिक विचार व सद्यस्थिती प्रा.डॉ.सखाराम यशवंतराव गोरे	110-112
[illegible]	शाश्वत विकास आणि भारतातील ग्लोबल हंगर इंडेक्स प्रा.रोहिणी निवृत्ती अंकुश	113-116
[illegible]	लिंग समभाव : काळाची गरज प्रा. कांबळे शिवाजी ईरबा	117-121
[illegible]	अनुसूचित जातींच्या संकल्पनेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास प्रा.डॉ.वसंत तुकाराम नाईक नारायण हनमंतराव पांचाळ	122-125
[illegible]	चिरंतन विकास - एक भौगोलिक आढावा प्रा.डॉ.अनिल निवृत्ती शिंदे	126-130
[illegible]	लातूर जिल्ह्यातील प्राण्यांच्या बाजारकेंद्राचे व्यापारक्षेत्र एक भौगोलिक विश्लेषण प्रा. डॉ. गोंड जामदेव [illegible]	131-133
[illegible]	समाजाच्या जडणघडणीत साहित्याची भूमिका एक अभ्यास प्रा.डॉ.बालाजी परबतराव खराबे	134-138
[illegible]	लिंगभाव विरहित समाज रचना एक अभ्यास पांचाळ नारायण हनमंतराव	139-144
[illegible]	दर्जेदार शिक्षण आणि वास्तव परिस्थिती स.प्रा. भारतभूषण वामनराव बाळबुधे	145-149
[illegible]	नैसर्गिक व मानवी संसाधने एक अभ्यास प्रा.डॉ.भरत माधवराव मुस्कावाड	150-154
[illegible]	शाश्वत विकासात जलसंवर्धनामध्ये 'आभासी पाणी' संकल्पनेचे महत्त्व डॉ. नागनाथ माधवराव फड	155-158
[illegible]	प्राथमिक व माध्यमिक विद्यार्थ्यांचा भाषाविकास कदम गणेश पुंडलिकराव, प्रा.डॉ.वैजयंता ना.पाटील	159-163
[illegible]	दुर्बल घटकांचे सबलीकरण ग्रामीण विकासाचा मार्ग (ग्रामीण विकास विभाग) डॉ. संजय भास्कर तायडे	164-166
[illegible]	भारत : शाश्वत वाढ आणि विकास डॉ. हरी माधु वाघमारे	167-171
[illegible]	पर्यावरण संवर्धन काळाची गरज - एक चिकित्सक भौगोलिक अभ्यास प्रो.डॉ. भाऊसाहेब सोनाजी देवकर	[illegible]-176

Principal
Ambajogai, Dist. Beed

Scanned with CamScanner

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal
Impact Factor-7.265, ISSN 2230-9578, June 2021, Volume-11, Issue-16
Sustainable Development Goals Initiatives, Execution, & Challenges

शाश्वत विकास आणि भारतातील ग्लोबल हंगर इंडेक्स

प्रा.रोहिणी निवृत्ती अंकुश
गृहविज्ञान विभाग प्रमुख, खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई. जिल्हा बीड-
Email- rohiniankush88@gmail.com

माणसाची वाढती लोकसंख्या तिला लागणारे अन्न पुरवण्यासाठी आणि त्या लोकसंख्येच्या दैनंदिन प्राथमिक व इतर गरजा पुरवण्यासाठी आपण पृथ्वीवरील बहुतेक भूभाग हडप केला आहे. यात मानवी वस्त्या माणसाने पाळली जनावरे यासाठी, या सर्व माणसांसाठी आणि त्यांच्या जनावरांसाठी जंगले तोडून चाललेली शेती, पाणी, निवाऱ्याची केंद्र या सर्व गोष्टी माणसाच्या फूटप्रिंट मध्ये येतात. जगातील 75% शेती ही माणसासाठी अन्न पिकवण्यासाठी होत नाही या जनावरांचे अन्न तयार करण्यासाठी केली जाते. माणसाच्या वाढत्या बहुतेक हव्यासापायी आपण ऊर्जेच्या कड्याकडे झोकलो आहोत. शाश्वत विकासाची पहिली पायरी ही माणसाची संसाधनाची आणि ऊर्जेची एकूण गरज कमी करणे हीच आहे.

2015 साली संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या पुढाकारातून सगळ्या जगाने शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे स्वीकारली. त्यातील गरिबी व भूक संपवणे ,सर्वांना प्रायमिक शिक्षण उपलब्ध करून देणे, माता आरोग्य सुधारणे, पर्यावरण रक्षण करणे आणि हे करण्यासाठी जागतिक सहकार्य व्यवस्था उभारणे अशा दृष्टीकोन ठेवण्यात आला . यातील एक उद्देश म्हणजे भुक संपवणे. ग्लोबल हंगर इंडेक्स 2018 च्या अहवालामध्ये भुकेची समस्या प्रमुख्याने असणाऱ्या देशांमध्ये 119 देशांच्या यादीत भारत 103 स्थानावर आला आहे. त्या मागील वर्षी भारत हा 100 क्रमांकावर होता.

भुकेचा प्रश्न सोडवण्यासंदर्भात भारताचा क्रमांक खाली घसरला आहे. कुपोषणाची समस्या भारतातल्या अनेक राज्यामध्ये आजही तीव्र आहे. गर्भावस्थेमध्ये आईचे वेगवेगळ्या कारणांनी होणारे कुपोषण त्यामुळे जन्माला येणारी कमी वजनाची मुले, उपलब्ध असणाऱ्या आहारयोजना राबवण्यातील अपयश, या योजना फोल ठरल्यामुळे दिवसेंदिवस तीव्र होत जाणारी समस्या, राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव असे अनेक पदर या प्रश्नाभोवती गुंतलेले आहेत.
एकात्मिक बाल विकास विभागाच्या अहवालानुसार जून २०१८ या एका महिन्याच्या कालावधीत राज्यात ६ लाख ६९ हजार १४० बालके कमी वजनाची असल्याची नोंद आहे. यामध्ये एक लाख २२७ बालके तीव्र कमी वजनाची तर पाच लाख ६८ हजार ९१३ बालके मध्यम कमी वजनाची आहेत. आदिवासी भागात एक लाख ८५ हजार २३४ बालके कमी वजनाची असून त्यामध्ये तीव्र कमी वजनाची बालके ३८हजार १९९ व मध्यम कमी वजनाच्या बालकांचे प्रमाण १ लाख ४६ हजार ०३५ इतके नोंदवण्यात आले आहे.जून महिन्यात राज्यात ० ते ५ वयोगटातील एकूण १२६१ बालके दगावली होती. शून्य ते एक वर्ष वयोगटातील बालमृत्यूंची संख्या १००५ इतकी असून एक ते पाच वर्ष वयोगटातील १५६ मुलांचा मृत्यू झाला आहे. पोषण आहाराअभावी मृत्यूच्या गर्तेत राज्यातील एक लाख २२७ बालके असून आदिवासी भागातील बालकांची संख्या ३८ हजार १९९ इतकी आहे.

ग्लोबल हंगर इंडेक्स जागतिक भूक निर्देशांक आता आशियाई देशाचा स्थान भारत 102 पाकिस्तान 94, बांग्लादेश 88, नेपाळ 73, श्रीलंका 66, दक्षिण आशियाई देशातील इतर देश 66 ते 94 च्या दरम्यान आहेत. इतर सर्वाधिक लोकसंख्या असलेल्या शेजारी चीनच्या परिस्थितीही चांगली आहे. चीन 25 व्या क्रमांकावर आहे.

हंगर इंडेक्स मध्ये भुकेच्या स्थितीवर 0 ते 100 क्रमांक दिले जातात.

0 ते 9.9 - कमी समस्या

10.0 ते 19.9 - मध्यम

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

20.5 ते 30 - गंभीर

49.99 ते 50.0 आणि त्यापेक्षा जास्त - अति भीषण

भारताला भारताला 3.3 क्रमांक मिळाला आहे. म्हणजेच भारतात भुकेची गंभीर समस्या आहे. ग्लोबल हंगर इंडेक्स मध्ये भारताची गेल्या काही वर्षापासून घसरण सुरूच आहे.

साल आणि स्थान

2015 - 93

2016 - 97

2017 - 100

2018 - 103

भारतात मुलांच्या कुपोषणाचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. ग्लोबल हंगर इंडेक्स मध्ये सांगितल्या नुसार भारतातील सहा महिने ते दोन वर्ष वयोगटातील फक्त 9.6 % पोषक आहार मिळतो. उंचीच्या तुलनेत कमी वजन असणे मुलं 39.99% . 2015 - 16 च्या नॅशनल फॅमिली सर्वेक्षणानुसार देशातील जवळपास 38 टक्क्यांपेक्षा जास्त मुलं त्यांच्या वयाच्या मानाने खूप कमी उंचीचे आहेत, तर 35 टक्के मुले कमी वजनाची आहेत. भारतात 2016 मध्ये जवळपास 97 लाख मुलंही कुपोषणाने ग्रस्त होती. अभ्यासानुसार पाच मुली मागे एक मुलगी आणि तीन मुलांमागे एक मुलगा कुपोषित असल्याचं समोर आलं आहे. केंद्र आणि राज्य सरकारने कुपोषणाबाबत विविध उपाययोजना केल्या तरीही कुपोषणाची समस्या देशात अजूनही तशीच आहे.

ग्लोबल हंगर इंडेक्स 2020 च्या अहवालानुसार, 27.2 गुण असलेल्या भारतात उपासमारीची समस्या ही 'गंभीर' आहे. या अहवालानुसार भारताची 14% लोकसंख्या कुपोषणाची बळी आहे. या समस्येचे गांभीर्य लक्षात घेऊन हा विषय संशोधनासाठी निवडण्यात आला.

संशोधनाचे उद्देश -

1. शाश्वत विकासाचे उद्देश जाणून घेणे.
2. भारतातील ग्लोबल हंगर इंडेक्स बाबत माहिती घेणे.
3. भारतातील भुकेची समस्यांची कारणे जाणून घेणे.
4. भारतातील भुकेच्या समस्येच्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

गृहीतक -

1. भारतातील गलोबल हंगर इंडेक्स हा इतर देशांच्या तुलनेत कमी असावा.
2. भारतातील नोबल हंगर इंडेक्स व शाश्वत विकास यांचा काहीच संबंध नाही.

संशोधन पद्धती -

1. या संशोधनासाठी दुय्यम स्त्रोताचा वापर करण्यात आला आहे.
2. हे संशोधन भारताचा शाश्वत विकास आणि भारतातील ग्लोबल हंगर इंडेक्स जाणून घेणे एवढ्यापुरतेच मर्यादित आहे.
3. या संशोधनासाठी इंटरनेट, संशोधन अहवाल ,जर्नल्स, मासिके, वर्तमानपत्रे इत्यादी दुय्यम स्त्रोताचा वापर करण्यात आला.
4. मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले .तसेच सांख्यिकीय चाचण्या लावण्यात आल्या.

Scanned with CamScanner

चर्चा व विश्लेषण -

The Sustainable Development Goals (SDGs) म्हणजे शाश्वत विकास ध्येये हा आंतरराष्ट्रीय स्तरावरचा एक महत्त्वाकांक्षी जाहिरनामा आहे, ज्यात गरिबी, भूक आणि महिलांच्या बाबतीत होणाऱ्या हिंसेला पूर्णविराम देण्याचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट समोर ठेवण्यात आले आहे. त्याचप्रमाणे जगातल्या प्रत्येक मानवाला कायदेशीररित्या स्वत:ची ओळख मिळावी आणि प्रत्येकाला समान न्याय मिळावा हे देखील उद्दिष्ट त्यात समाविष्ट आहे. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या सर्व १९३ सदस्य देशांनी सप्टेंबर २०१५ मध्ये एकमताने स्वीकारलेल्या या जाहिरनाम्यानुसार २०१५ ते २०३० या पंधरा वर्षांच्या काळात हा संकल्पित विकास घडवून आणणे अपेक्षित आहे.

भारताचा पर्यावरण अहवाल २०२१ प्रसिद्ध झाला आहे. यानुसार, भारताचे स्थान दोन क्रमांकांनी घसरले आहे. भूक आणि अन्न सुरक्षा (एसडीजी २), लिंग समानता (एसडीजी ५) आणि दर्जेदार पायाभूत सुविधा, सर्वसमावेशक औद्योगिकीकरण आणि संशोधन (एसडीजी ९) ही उद्दीष्ठे साध्य करण्यात भारताला फारसे यश न आल्याने स्थान घसरल्याचे अहवालात म्हटले आहे. एकूण १०० पैकी भारताचे ६१.९ गुणांक आहेत.

भारतातील ग्लोबल हंगर इंडेक्स वाढण्याची कारणे

- भारतीय शेतीवर121 कोटी लोकसंख्येला अन्नधान्य पुरवून त्याची भूक भागविण्याची जबाबदारी आहे. अन्नधान्य उपलब्ध न झाल्यामुळे देशात कुपोषण आहे.
- देशातील देशात दुष्काळ, अतिवृष्टी, भूकंप यासारख्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतीची उत्पादकता कमी झालेली आहे.
- देशातील लोकसंख्येची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी अन्न सुरक्षा महत्त्वाची ठरते.
- लोकसंख्येला अन्नधान्याची टंचाई निर्माण झाल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर किमतीत वाढ होते .
- भारतामध्ये एकूण लोकसंख्येच्या 21.8 टक्के लोकसंख्या ही दारिद्र्यरेषेखालील जीवन जगताना दिसून येते.
- देशातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना एक वेळचे अन्न मिळणे सुद्धा कठीण असते.
- देशातील बेकारी व बेरोजगारीचे वाढते प्रमाण.
- पोषण व आहार विषयक अज्ञान.
- भारताची अन्न सुरक्षितता विषयक समस्य.

निष्कर्ष

1 भारताचे स्थान दोन क्रमांकांनी घसरले आहे.

2 भूक आणि अन्न सुरक्षा, लिंग समानता आणि दर्जेदार पायाभूत सुविधा, सर्वसमावेशक औद्योगिकीकरण आणि संशोधन ही उद्दीष्ठे साध्य करण्यात भारताला फारसे यश न आल्याचे दिसून येते.

3 भारतातील भूकेची समस्याही आजही खूप तीव्र प्रमाणात दिसून येते.त्यामुळे शाश्वत विकासातील हा खूप मोठा अडथळा असल्याचे दिसून येते .

शिफारशी-

- 'टेक होम रेशन' पाकिटे आणि पाकिटबंद 'पोषण पेस्ट' हे पहिल्या पर्यायाचे भाग आहेत.
- ग्राम बाल विकास केंद्र परत सुरु करणे, आदिवासी भागांमध्ये गरोदर स्त्रिया व लहान मुलांना शिजवलेला आहार देणारी 'अमृत आहार योजना' बळकट करणे.
- पोषण व आरोग्य सेवांवर लोकाधारित देखरेख प्रक्रिया राबवणे. हे दुसऱ्या पर्यायाचे भाग असतील.

सारांश-

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

21-22

MAH/NAN/10936/2015
ISSN 24[illegible]-7905
SJIF 2022 - Impact Factor [illegible]

आझादी का अमृत महोत्सव

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-LIV, 9 May 2022

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Udgir's

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur

NAAC Accredited with 'B' Grade

Dist. Latur State : Maharashtra (431515)

ONE DAY INTERNATIONAL CONFERENCE (ONLINE)

Organized By Department of Economics

On

The Global Relevance of Indian Economic Thoughts

भारतीय आर्थिक विचारांची वैश्विक प्रासंगिकता

Cheif Editor : Principal Dr. Vasant Biradar

Editor : Dr. D. D. Choudhri

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Scanned with CamScanner

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - LIV Year – 7 09 May 2022

भारतीय आर्थिक विचारांची वैश्विक प्रासंगिकता

The Global Relevance of Indian Economic Thoughts

:: Editor in Chief ::

Principal Dr. Vasant Biradar

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.

:: Editor ::

Dr. D. D. Choudhri

Professor, Department of Economics,

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskriti Public School, Nanded (MH India)

Director: Mr. Tejas Rampurkar

(For International contact only +91-8857894082)

::Address for Correspondence::

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India - Maharashtra) Website: www.wiidrj.com Email: Shrishprakashan2009@gmail.com umbarkar.rajesh@yahoo.com Mob. No: +91-9623979067

Scanned with CamScanner

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts Humanities Soc. Sci. Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by
Anupam Printers, Nanded.

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published in the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai, Dist. Beed

Scanned with CamScanner

ISSN – 2454 - 7905
Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred)

32.	यशवंतराव चव्हाण यांचे आर्थिक विचार	प्रा. डॉ. नरवडे व्ही. ए. प्रा. डॉ. बी. बी. कागदे	129
33.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांची वैश्विक प्रासंगिकता	प्रा. डॉ. डी. डी. भोसले	132
34.	"डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरचे आर्थिक विचार"	डॉ. लक्ष्मी रामभाऊ कांगुणे	135
35.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर– आर्थिक विचार आणि प्रासंगिकता	डॉ. अनंता बापुराव देशमुख	140
36.	शासकीय योजनांचा आढावा	डॉ. मोरे अर्जून मोहनराव	145
37.	महात्मा गांधीजींच्या जीवनातील महत्त्वाच्या चळवळी आणि वैश्विक प्रासंगिकता	श्री. पंकज एकनाथ भोईर	151
38.	गांधी तत्त्वज्ञानाची वर्तमान कालीन वैश्विक प्रासंगिकता	डॉ. आर. पी. इंगळे	155
39.	"भारतीय आर्थिक राष्ट्रवादाचे जनक" – लोकमान्य टिळक	प्रो. डॉ. डी. डी. चौधरी	159
40.	प्राचीन तगर (तेर) बाजारपेठेचा पाश्चिमात्य राष्ट्रांशी व्यापार	सहा. प्रा. गंगथडे रमेश	164
41.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	प्रा. डॉ. टी. बी. पुरी	168
42.	राजर्षी शाहू महाराजांचे आर्थिक क्षेत्रातील कार्य	प्रा. डॉ. मोरे बब्रुवान केरबाजी	175

Kholeshwar Mahavidyalaya Ambajogai

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार

प्रा. डॉ. टी. बी. पुरी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई.

प्रस्तावना :-

महामानव भारतरत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांना आधुनिक भारताचे शिल्पकार म्हटले जाते. भारतीय संविधानाचे शिल्पकार, प्रकांड कायदेपंडित, नामवंत शिक्षण तज्ञ ,सामाजिक चळवळीचे प्रणेते, दलितांचे कैवारी, अस्पृश्यांचे उद्धारक, समाज सुधारक ,भारतीय बौद्ध धर्माचे पुनरुज्जीवक, भारतीय लोकशाही व स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते, पत्रकार ,कृषी तज्ञ, जलतज्ञ, अर्थतज्ञ ,राजकीय मुत्सद्दी व सांस्कृतीक क्रांतिकारक होते. डॉ.आंबेडकर यांच्या बहुरंगी व्यक्तिमत्त्वाचा एक विशेष पैलू सर्वांना परिचित आहे आणि तो म्हणजे ते एक जागतिक कीर्तीचे महान अर्थतज्ञ होते.

डॉ. आंबेडकरांचा जीवन परिचय :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा जन्म 14 एप्रिल 1891 रोजी महू (जिल्हा इंदूर, मध्य प्रदेश) या गावी भिमाबाई रामजी सकपाळ यांच्या पोटी झाला. त्यांचे मूळ गाव रत्नागिरी जिल्ह्यातील मंडणगड तालुक्यातील आंबवडे होते. प्राथमिक शिक्षण दापोली व सातारा येथील कॅम्प स्कूल मराठी शाळेत झाले .माध्यमिक शिक्षण सातारा सरकारी शाळेत झाले. सरकारी शाळेमध्ये सकपाळ ऐवजी आंबडवेकर असे आडनाव वडील रामजी यांनी नोंदवले होते. या शाळेत कृष्णा केशव आंबेडकर या शिक्षकांनी आंबडवेकर हे आडनाव आडनिडे वाटत असल्याने आंबेडकर हे माझे आडनाव धारण करण्यास सुचविले व भीमरावांनी होकार दिल्यावर आंबेडकर अशी नोंद करण्यात आली .पुढील माध्यमिक शिक्षण एलफिन्स्टन हायस्कूलमध्ये जाणारे व मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण होणारे पहिले अस्पृश्य विद्यार्थी आंबेडकर होते.

बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांनी भीमरावांची हुशारी पाहून महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी दरमहा 25 रुपये शिष्यवृत्ती दिली. 1913 मध्ये एलफिन्स्टन महाविद्यालयातून बी.ए.ची पदवी संपादन करणारे अस्पृश्य वर्गातील पहिले विद्यार्थी होते.महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी संस्थानात नोकरी करण्याच्या अटीवर अमेरिकेत उच्च शिक्षण घेण्यासाठी पुन्हा 11.50 पाऊंड शिष्यवृत्ती मंजूर केली.कोलंबिया विद्यापीठात प्रवेश घेऊन एम. ए. अर्थशास्त्र पदवी संपादन केली. 1915 साली पदवीसाठी ऍडमिनिस्ट्रेशन अँड फायनान्स ऑफ स्टेट इंडिया कंपनी या विषयावर त्यांनी प्रबंध सादर केला होता .पीएच.डी.साठी ब्रिटिश भारतातील प्रांतिक वित्त व्यवस्थेचा विकास या विषयावर प्रबंध सादर केला.कोलंबिया विद्यापीठातून एम.ए.आणि पीएच.डी.च्या पदव्या प्राप्त केल्या.कोलंबिया विद्यापीठ जॉन डयूई सारख्या प्रसिद्ध विचारवंताचा सहवास त्यांना मिळाला.पीएच.डी नंतर डीएस.सी.पदवी साठी लंडन विद्यापीठात प्रवेश घेतला. परंतु शिष्यवृत्तीची मुदत संपल्यामुळे भारतात येऊन बडोदा संस्थानात नोकरीसाठी रुजू झाले .नोकरी करत असताना अपमानास्पद वागणुकीमुळे नोकरीचा राजीनामा देऊन सिडनेहॅम महाविद्यालयात अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक म्हणून डॉक्टर आंबेडकर यांनी काम सुरू केले. समाज कार्य करत असताना राजर्षी शाहू महाराजांच्या संपर्कात आले.त्यांच्या मदतीने डॉक्टर आंबेडकरांनी मूकनायक हे पाक्षिक सुरु केले.शाहू महाराजांनी इंग्लंडमध्ये शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती मंजूर केली.लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स या

Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

संशोधन त्यांनी प्रबंध येतला ब्रिटिश भारतातील अर्थव्यवस्थेचे प्रांतिक केंद्रीकरण हा प्रबंध सादर करून डी एस्सी ही सर्वोच्च पदवी प्राप्त केली. तसेच बॅरिस्टरची पदवी प्राप्त केली.

उच्च शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी सामाजिक कार्यात भाग घेतला अस्पृश्यतेच्या जागृती करून आणण्याकरिता बहिष्कृत हितकारणी सभेची 1924 मध्ये स्थापना केली. त्यानंतर बहिष्कृत भारत हे वर्तमानपत्र सुरू केले1927 मुंबई विधीमंडळाचे सदस्य , 20 मार्च रोजी महाडचा सत्याग्रह, 1927 मनुस्मृती दहन ,1928 मुंबईच्या सरकारी विधी महाविद्यालयात प्राध्यापक पदाची नोकरी स्वीकारली. 1930 काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह, त्याचवर्षी लंडन येथे भरलेल्या गोलमेज परिषदेत अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून हजर राहिले.जातीय निवाडा जाहीर झाला याविरोधात महात्मा गांधी यांनी पुणे येथे येरवडा कारागृहात आमरण उपोषण सुरू केले.गांधीजींचे प्राण संकटात होते यामुळे डॉ.आंबेडकर यांना गांधीजी सोबत चर्चा करण्या शिवाय पर्याय नव्हता व यातूनच1932 चा पुणे करार आंबेडकर आणि महात्मा गांधी यांचे मध्ये झाला. त्यानंतर मुंबईच्या गव्हर्मेंट कॉलेज चे प्राचार्य बनले .1935 नाशिक जिल्ह्यातील येवला येथील धर्मांतराच्या परिषदेत, मी दुर्दैवाने हिंदू म्हणून जन्माला आलेलो असलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही ही घोषणा केली. नंतर स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना व मुंबई विधीमंडळाचे सदस्य बनले. विधिमंडळ विरोधीपक्षनेते ,व्हाईसराय लॉर्ड लिनलिथगो यांनी डॉ. आंबेडकरांची मजूर मंत्री म्हणून नेमणूक केली .त्यानंतर घटना समितीचे सदस्य व 29 ऑगस्ट 1947 रोजी मसुदा समितीचे अध्यक्ष या नात्याने केलेल्या कार्यामुळे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणून ओळखले जातात .नेहरूंच्या मंत्रिमंडळात कायदेमंत्री ,1952 मध्ये राज्यसभेचे सदस्य म्हणून निवडून आले .1952 मध्ये कोलंबिया विद्यापीठाने डॉक्टर ऑफ लॉ, उस्मानिया विद्यापीठाने डॉक्टर ऑफ लिटरेचर ही पदवी दिली. 1955 ला भारतीय बौद्ध महासभेची स्थापना केली.14 ऑक्टोबर 1956 रोजी नागपूर येथे बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली.6 डिसेंबर 1956 रोजी डॉ.आंबेडकरांचे महापरिनिर्वाण झाले.डॉ. आंबेडकरांनी मूकनायक, बहिष्कृत भारत , जनता व प्रबुद्ध भारत हे वृत्तपत्र सुरू केले. आपल्या समाज बांधवांना अन्यायाचा प्रतिकार करण्यास व आपल्या हक्कासाठी संघर्ष करण्यास त्यांनी शिकवले.डॉ. आंबेडकरांनी आयुष्यभर ज्ञानाची उपासना केली . विद्या, विनय व शील ही त्यांची तीन उपास्य दैवत होती.ज्ञानाने मनुष्य गर्विष्ठ होता कामा नये तो विनयशील बनला पाहिजे आणि ज्ञानाने शीलाचे पावित्र्य ठेवले पाहिजे.त्यांनी 1946 मध्ये पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली.डॉ. आंबेडकरांनी अनेक ग्रंथांचे लेखन केलेले आहे यामध्ये हू वेअर शुद्राज , द अनटचेबल्स, बुद्ध अँड हिज धम्म, दि प्रॉब्लेम ऑफ रुपी, थॉट्स ऑन पाकिस्तान आदि ग्रंथाचा उल्लेख करता येतो. डॉ. आंबेडकरांनी भगवान बुद्ध ,संत कबीर आणि ज्योतिबा फुले या तिघांना आपले गुरु मानले होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक समतेचा आग्रह धरला . आपले विचार समाजमान्य होण्यासाठी त्यांनी कधीही हिंसाचाराचा, दडपशाहीचा मार्ग स्वीकारला नाही हा त्यांचा विशेष होता.1990 मध्ये मरणोत्तर भारतरत्न ही पदवी देऊन डॉ.आंबेडकरांचा गौरव करण्यात आला.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर एक महान भारतीय अर्थतज्ञ होते. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय व जगातील अनेक देशांच्या अर्थ व्यवस्थेचा सखोल अभ्यास करून आपले आर्थिक विचार मांडलेले आहेत. भारतीय समाजात मागास दलित, शोषित, वंचित , बहिष्कृत घटकासाठी भारतीय अर्थव्यवस्थेत कोणते धोरण असण्याची आवश्यकता आहे यासंबंधी चिकित्सकपणे अभ्यास करून आपल्या ग्रंथातून, लेखातून ,भाषणातून मांडण्याचा त्यांनी सातत्याने प्रयत्न केलेला आहे .डॉ. आंबेडकरांनी दूरदृष्टी ठेवून भविष्याचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.भारतीय समाजात

Scanned with CamScanner

सामाजिक समता बरोबरच आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी यांचे विचार अतिशय मोलाचे आहेत. भारताच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टिकोनातून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी विविधांगी आर्थिक दृष्टिकोनातून विचार केलेला आहे. यामध्ये भारताची मिश्र अर्थव्यवस्था , ग्रामीण अर्थव्यवस्था, शेती उत्पादन, अल्पभूधारकक्षेत्र, औद्योगीकरण, मालमत्तेची मालकी ,आंतरराष्ट्रीय व्यापार, आर्थिक लोकशाही, विमा, अस्पृश्य उन्नती, दारूबंदी या विचारांचा यामध्ये विशेष करून समावेश होतो. 1991 जन्मशताब्दी पर्यंत त्यांच्या आर्थिक विचाराकडे म्हणावे तसे गांभीर्याने पाहिले नाही .भारत देशात काही भागात अतिवृष्टी होऊन पुर ,काही भागात कमी पाऊस असल्याने दुष्काळी परिस्थिती निर्माण होते या प्रश्नाची सोडवणूक करण्यासाठी नदी जोड प्रकल्पाचा विषय त्यांनी मांडलेला होता. डॉ. आंबेडकरांनी एकूणच भारताच्या आर्थिक संपन्नतेच्या दृष्टिकोनातून आर्थिक विचार मांडलेले आहेत .त्याविषयी विचार खालील मुद्द्यांच्या आधारे करण्यात आलेला आहे.

1) शेतीविषयक विचार :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यवसायाच्या दृष्टीने शेतीला अधिक महत्त्व दिले आहे. भारतातील शेतीच्या समस्या, शेतीची अवस्था यासंबंधी डॉ. आंबेडकर यांनी विचार मांडले आहेत .1918 मध्ये द जनरल ऑफ इंडियन इकॉनॉमी सोसायटी च्या अंकात डॉ.आंबेडकरांनी लिहिलेले आहे की, भारताच्या दृष्टीने शेती हा एक महान राष्ट्रीय उद्योग आहे. सर्व प्राथमिक व्यवसायामध्ये शेतीचे महत्त्व सर्वाधिक आहे.शेत जमिनीचा आकार लहान असल्याने शेतीच्या उत्पादकतेत वाढ होत नाही या समस्येची आंबेडकरांना कल्पना होती. या समस्येवर तज्ञांनी उपाय सुचवले यामध्ये लहान धारण क्षेत्र असलेल्यांचे एकत्रीकरण करावे यामुळे जमिनीचा आकार वाढेल, जमिनीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी जमिनीचे एकत्रीकरण पुरेशी नाही तर त्याचा आकार वाढून त्यांना किफायतशीर करणे हेदेखील महत्त्वाचे विचार डॉ. आंबेडकर यांनी मांडलेला आहे. शेतीच्या राष्ट्रीयकरणाचे विचारा बरोबरच शेतीच्या विकासासाठी सरकारने शेतकऱ्यांना अल्प दराने कर्जाची हमी द्यावी ,शेती आधारित उद्योग, लघु उद्योगांचा विकास महत्त्वाचा आहे. शेती उत्पादनात वाढ करणे, जमीनदारी पद्धती नष्ट करणे या दृष्टिकोनातून डॉ.आंबेडकरांनी आपले शेतीविषयक आर्थिक विचार मांडलेले आहेत.

2) उद्योगासंबंधीचे विचार :-

डॉ.आंबेडकरांनी देशाच्या आर्थिक विकासात शेती क्षेत्राला जेवढे महत्व दिले तेवढेच महत्त्व उद्योग क्षेत्राला दिलेले आहे.अतिरिक्त आणि कार्यविहीन पडलेला लोकसंख्येचा मोठा भाग शेतीवर ताण निर्माण करतो.म्हणून भारताच्या शेतीविषयक प्रश्नाचे उत्तर औद्योगीकरणातच आहे असे आंबेडकरांचे मत होते. देशात उद्योगधंद्याचा विकास करताना औद्योगीकरणातून आर्थिक विषमता व आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण होता कामा नये यासाठी त्यांनी उद्योगाचे राष्ट्रीयीकरण करावे असे सुचवले. सार्वजनिक मालकीचे काही मूलभूत उद्योग सरकारने चालावेत यासाठी सरकारने पुढाकार घ्यावा . त्याचबरोबर काही महामंडळाची स्थापना करावी. उद्योगाच्या राष्ट्रीय कारणामुळे उत्पादनात वाढ होईल , कामगारांना योग्य वेतन मिळेल, कामगारांची आर्थिक, सामाजिक सुरक्षितता वाढेल. नैसर्गिक साधन संपत्ती व श्रमशक्ती मोठ्या प्रमाणात देशात असल्याने लघु उद्योग, मोठे उद्योग व शेतीवर आधारित उद्योगांना चालना मिळेल. यासाठी उद्योग व्यवसायात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून राष्ट्रीय उत्पन्न वाढवता येते. यातूनच देशाची, देशातील लोकांची आर्थिक स्थिती सुधारून देश आर्थिक दृष्ट्या संपन्न होईल. बेकारी,गरिबी

Kholeshwar Mahavidyalaya, AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

दूर करता येईल या दृष्टिकोनातून डॉ.आंबेडकरांनी कृषी वरोबरच उद्योग याविषयी आपले मौलिक विचार मांडलेले आहेत.

3) कामगार विषयक विचार :-

डॉ. आंबेडकर यांच्या मते, औद्योगिक क्रांतीमुळे उत्पादनाच्या क्षेत्रात आमूलाग्र बदल झालेले आहे .पारंपरिक उत्पादन पद्धतीची जागा यांत्रिक उत्पादन पद्धतीने घेतलेले आहे. यामुळे वस्तूंचे मोठ्या प्रमाणावर मागणी पूर्ण उत्पादन होऊ लागले येथूनच भांडवलशाही अर्थव्यवस्था निर्माण झाली. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत भांडवलदारांच्या किंवा मूठभर लोकांच्या हातात उत्पादनाची सर्व साधने केंद्रित झालेली असतात ,या मूठभर लोकांनाच भांडवलदार म्हणतात. हे सामर्थ्यवान व संपन्न असतात तर आर्थिक दृष्ट्या तर कामगार हे दुर्बल आणि गरीब असतात. जास्त नफा मिळवण्यासाठी भांडवलदार कामगारांची पिळवणूक करतो यामुळे कामगारांचेआर्थिक शोषण होते.डॉ. आंबेडकर यांनी मांडलेले विचार आजच्या परिस्थितीमध्ये लागू होतात.

3) करविषयक विचार :-

डॉ. आंबेडकरांनी 1936 मध्ये मजूर पक्षाच्या जाहीरनाम्यात करविषयक विचार मांडले आहेत. त्यांच्या मते, उत्पन्नापेक्षा कर पात्रतेवर आकारण्यात यावा.उत्पन्नाच्या काही मर्यादेपर्यंत कर आकारण्यात येऊ नयेत. करामुळे राहणीमानावर परिणाम होणार नाही याची काळजी कर आकारताना घेण्यात यावी. त्यांच्यामते,कर स्थूल उत्पन्नावर नसावेत तर मालमत्तेवर असावेत. कर प्रगतीशील असावेत श्रीमंतांना जास्तीचे कर व गरिबांना कमी कर असावेत. शेतीवरील जमीन महसुलाचे दर लवचिक असावेत आणि बदलणारे असावेत. अशा प्रकारचे कर विषयक विचार डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेले आहेत.

4) नवीन तंत्रज्ञानाविषयीचे विचार -

इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीचा परिणाम म्हणून जगभरात व भारतातही उत्पादनाच्या क्षेत्रात आधुनिक यंत्राचा व तंत्राचा वापर वाढला.आधुनिक यंत्र तंत्रामुळे आलेल्या पाश्चिमात्य संस्कृतीला देशातील अनेकांनी विरोध केला. यंत्रामुळे आलेल्या पाश्चिमात्य संस्कृतीला विरोध करणे योग्य नाही असे आंबेडकरांचे मत होते . पाश्चिमात्य संस्कृतीमुळे वाईट गोष्टी या तंत्रामुळे आलेल्या नाहीत तर व्यक्तिगत स्वार्थापोटी व खाजगी मालमत्तेला मान्यता देणाऱ्या समाज व्यवस्थेमुळे आलेले आहेत. यंत्रामुळे प्रचंड प्रमाणात उत्पादनात वाढ होते त्याचा फायदा मूठभर लोकांना होतो त्यामुळे पाश्चिमात्य संस्कृतीला विरोध करण्याऐवजी यंत्राचा वापर सर्व समाजाला कसा फायदेशीर होईल या दृष्टीकोनातून प्रयत्न केले पाहिजेत. त्यासाठी समाजव्यवस्था कशी बदलता येईल याचा विचार झाला पाहिजे. समाजाची रचना बदललीकी यांत्रिकीकरणाचे सर्व फायदे समाजातील सर्व लोकांना मिळतील. अशा प्रकारचे तंत्रज्ञानाविषयी चे विचार आंबेडकरांनी मांडलेले आहेत.

5) आंतरराष्ट्रीय व्यापार विषयक विचार :-

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात व्यापाराचे नियंत्रण ब्रिटिशाकडे होते.या काळात अनियंत्रित स्वरूपाचा व्यापार असल्यामुळे देशात दारिद्र्य पसरलेले होते.भारतात स्वातंत्र्य आंदोलनामुळे परकीय मालावर बहिष्कार आणि स्वदेशी मालाचा स्वीकार करण्यावर भर देणारे स्वदेशी आंदोलन होते. डॉ.आंबेडकर म्हणतात ज्या वस्तू देशात तयार होत नाहीत, ज्याची किमत कमी आहे अशीच वस्तू परदेशातून आयात केली जावी कारण भारतात वस्तू निर्मितीचा खर्च जास्तीचा असल्याने अशा वस्तू परदेशी वस्तू पुढे टिकाव धरू शकत नाहीत. डॉ. आंबेडकर

Scanned with CamScanner

यांच्या मते , स्वदेशी मालास प्राधान्य द्यावे पण स्वदेशी वस्तूच्या किमतीमध्ये होणारी भरमसाठ वाढ भारतीयांना परवडणारी नसल्याने किमती नियंत्रित असावेत . यावरून डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आंतरराष्ट्रीय व्यापार विषयक विचार वास्तवाला धरून होते हे नाकारता येत नाही.

6) शेतमजूरा संबंधी विचार :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते , औद्योगिक कामगारांना ज्या सवलती मिळतात ,हे फायदे मिळतात ते शेतमजुरांना मिळाले पाहिजेत. उदाहरणार्थ भविष्य निर्वाह निधी, आरोग्य विमा, नुकसान भरपाई मजुरांना देखील मिळाली पाहिजे. भूमिहीन शेतमजुरांचे प्रश्न सोडवताना जमीन सुधारणा कायदे करून चालणार नाहीत तर भूमिहीन शेतमजुरांना जमिनी मिळाल्या पाहिजेत व त्यांच्या आर्थिक परिस्थिती सुधारणा होईल अशा प्रकारचा निर्णय झाला पाहिजे व त्याची अंमलबजावणी झाली पाहिजे. अशा प्रकारच्या शेतमजुराच्या उन्नतीसाठी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी विचार मांडलेले आहेत.

7) चलन विषयक विचार :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रा. केन्स यांनी चलनाच्या मुल्यासाठी सुवर्ण विनिमय पद्धती समर्थन केले होते . परंतु डॉ. आंबेडकरांनी पारतंत्र्यातील भारतात सुवर्ण विनिमय पद्धतीने रुपयाची हाताळणी केली जावी असे इंग्रज सरकारला वाटते तसेच प्रा. केन्स यांचेही मत होते. परंतु हे मत डॉ.आंबेडकरांनी खोडून काढले .आंबेडकरांच्या मते सुवर्ण विनिमय प्रमाण पद्धतीत चलन स्थैर्य येऊ शकत नाही .डॉ.आंबेडकर यांनी आपले मत सिद्ध करण्यासाठी 1800 ते 1893 या काळातील चलन मूल्याचा अभ्यास केला. अभ्यासांती त्यांनी दाखवुन दिले की भारतासारख्या अविकसित देशात सुवर्ण विनिमय पद्धती चुकीची आहे.या प्रकारचे चलन विषयक विचार डॉ.आंबेडकरांनी मांडलेले आहेत.

8) दारूबंदी विषयी विचार :-

डॉ.आंबेडकरांच्या मते शासनाने दारूच्या उत्पादनावर व वितरणावर बंदी घालावी. दारू च्या संदर्भात परवाना पद्धत व शिधावाटप पद्धत शासनाने सुरु करावी , जेणेकरून दारू उत्पादन करणाऱ्यावर व पिणाऱ्या वर नियंत्रण ठेवता येईल. दारू व्यवसायातून जो महसूल शासनाला मिळेल त्याचा वापर शेतकरी व शिक्षण या साठी करावा.अशा प्रकारचे मत दारूबंदी विषयी डॉ.आंबेडकर यांनी व्यक्त केले आहे.

9) विमा विषयक विचार :-

डॉ. आंबेडकर यांचे विमा विषयक विचार अतिशय महत्त्वाचे आहेत . विम्याबाबत सरकारची मक्तेदारी असावी असे त्यांनी सुचवले याचे कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितले आहेत.1-विम्याच्या राष्ट्रीय करणामुळे व्यक्तीला खाजगी विमा संस्थेपेक्षा सुरक्षितेचा अधिक मिळते. 2- सरकारला आपले आर्थिक नियोजन पार पडण्यासाठी जास्त व्याजदराने सार्वजनिक कर्ज उभे करावे लागते .त्याऐवजी याद्वारे आवश्यक तो पैसा सरकारला उपलब्ध करून घेता येऊ शकतो.डॉ आंबेडकर यांच्या मते, शासनाने प्रत्येक नागरिकाला त्याच्या उत्पन्नाच्या किंवा मजुरीच्या प्रमाणात आयुर्विमा पत्र घेण्याची सक्ती करावी . विम्याबाबत डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले महत्त्वपूर्ण व उपयुक्त असेविचार मांडले आहेत.

Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

10) राजस्व विषयक विचार :-

डॉ. आंबेडकरांनी 1925 मध्ये लिहिलेल्या प्रांतिक वित्त या ग्रंथात राजस्वा संबंधीचे विचार मांडलेले आहेत.प्रांतिक वित्त या ग्रंथात 1833 ते 1921 या कालावधीत भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास कसा होत गेला यासंबधीची माहिती दिलेली आहे. प्राध्यापक सेलिगमन यांनी म्हटले आहे की ,भारतातील प्रांतिक वित्तासंबंधी चे विश्लेषण करण्यात आलेले आहे.त्यामध्ये डॉ. आंबेडकरांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.डॉ. आंबेडकरांनी प्रांतिक वित्त या ग्रंथात राजस्व विषयक महत्त्वपूर्ण विचार मांडलेअसल्याचे दिसून येते.

11) राज्य समाजवाद विषयी विचार :-

डॉ. आंबेडकर यांनी राज्य समाजवादाच्या संकल्पनेतून समाजाची आर्थिक रचना कशी असावी याविषयी विचार मांडले. आंबेडकरांच्या मते , राज्य समाजवाद देशातील मूलभूत उद्योग व अन्य उद्योग शासनाने चालविणे होय. देशातील मूलभूत उद्योग शासनाने स्वतः पुढाकार घेऊन चालवावेत व देशातील सर्वच जमिनीवर शासनाची मालकी असावी. शासनाने जाती, धर्म , पंथ व संप्रदाय कुठलाही विचार न करता ती जमीन देशातील जनतेला लागवडीसाठी उपलब्ध करून द्यावी. म्हणजेच जमीनदार, मजूर आणि कुळ असे समाजात वर्ग राहणार नाहीत. राज्य समाजवादात वर्ग अस्तित्वात राहणार नसून प्रत्यक्षात तो उतरविण्याचा प्रयत्न डॉ. आंबेडकर यांनी केलेला आहे. राज्य समाजवाद प्रत्यक्षात उतरविला तर समाजवाद देशात येईल व हुकूमशाही पासून समाज आणि देश मुक्त राहील. आणि लोकशाही विकास व संवर्धन होईल अशा प्रकारची भूमिका राज्य समाजवाद या दृष्टिकोनातून मांडली आहे.

12) पाणीपुरवठा विषयक विचार :-

शेती व औद्योगिक विकासासाठी पाणी पुरवठा आवश्यक आहे .1942 ते 46 या कालावधीत आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी अर्थनीती मध्ये डॉ.आंबेडकर यांनी फार मोठे योगदान दिलेले आहे. त्यांनी सुचवलेले जल आणि विद्युत धोरण आजही उपयुक्त ठरेल. जलस्रोत असणाऱ्या नद्यांचा विकास करून बहुउद्देशीय जल योजना निर्माण कराव्यात, नदी खोरे प्राधिकरणाच्या संकल्पनेचा स्वीकार करून त्यांचा अवलंब करावा ,विद्युत शक्ती व जलसंपत्तीचा नियोजनबद्ध व काळजीपूर्वक विकास करण्यासाठी मध्यवर्ती अशी तांत्रिक तज्ञ मंडळाची निर्मिती करून त्याद्वारे जलसंपत्तीचा साठा व विद्युत पुरवठा नियोजित करावा. दामोदर खोरे प्रकल्पावर 1945 मध्ये त्यांनी व्याख्यान दिले होते.श्रम सिंचन व विद्युत धोरण समितीचे ते अध्यक्ष होते.1944 मध्ये त्यांनी ऊर्जा प्राधिकरणाची स्थापना केली होती. पाणीटंचाईचा सामना करावा लागत असल्याने पावसापासून पडणाऱ्या अतिरिक्त पाण्याने पाणी व्यवस्थापन व संवर्धन करणे .आंबेडकरांनी इतर विकसित देशाप्रमाणेच पाण्याचा नौकानयनासाठी बहुउद्देशीय उपयोगासाठी त्याचा वापर आवश्यक ठरतो. नौकानयन स्वस्त आणि सोयीचे होते. त्यांनी दामोदर, महानदी, सोन नदी व इतर आंतरराज्य नद्या वरील प्रकल्पांना चालना देण्याचा प्रयत्न केला होता. त्याचप्रमाणे आपल्या देशामध्ये प्रामुख्याने पाणीपुरवठ्याच्या सुविधा नाहीत अशा प्रदेशात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या मोठ्या प्रमाणावर घडून येतात यामुळे शेती बरोबरच औद्योगिक विकास व राष्ट्रीय विकासासाठी पाणीपुरवठा किंवा पाण्याचे व्यवस्थापन अतिशय महत्त्वाचे असल्याने विचार आंबेडकरांनी मांडलेले आहेत.

Scanned with CamScanner

समारोप :-

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी आधुनिक भारताच्या आर्थिक विकास व जडणघडणीमध्ये अतिशय महत्त्वाचे योगदान दिलेले आहे. त्यांनी भारताच्या व जगातील अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्थेचा सखोल अभ्यास करून आपले आर्थिक विचार मांडलेले आहेत .भारतीय समाजात शोषित, वंचित, उपेक्षित, दलित व गरीब घटकासाठी कोणत्या धोरणाची आवश्यकता आहे याविषयी चिकित्सकपणे विचार केलेला आहे .भारतात राजकीय समते बरोबरच आर्थिक समता प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टिकोनातून त्यांनी महत्त्वपूर्ण विचार मांडलेले आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय शेती, शेतकरी, शेतमजूर, जलव्यवस्थापन , विद्युत व्यवस्थापन,उद्योग,आंतरराष्ट्रीय व्यापार, विमा, दारूबंदी,राजस्व व नवीन तंत्रज्ञान आदी विषयक विचार आजच्या काळात अतिशय महत्त्वपूर्ण आहेत. डॉ. आंबेडकरांचे विचार भारत देशाला विकासाकडे घेऊन जाणारे आहेत. डॉ.आंबेडकरांच्या भारतीय विकासाच्या संदर्भात आर्थिक विचाराला अनन्यसाधारण अशा प्रकारचे महत्त्व प्राप्त झालेले आहे.

संदर्भसूची :-

1) किर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर , पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
2) डॉ.भोळे भा.ल., भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचार, पिंपळापुरे पब्लिशर्स, नागपूर.
3) डॉ.खंदारे एम .एम, जागतिक आर्थिक विचारांचा इतिहास, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद.
4) डॉ. महेंद्र पाटील, भारतीय राजकीय विचारवंत, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
5) डॉ. इंगळे बि.डी , आर्थिक विचारांचा इतिहास , अरुणा प्रकाशन, लातूर.
6) प्रा. रायखेलकर /डॉ. दामाजी, आर्थिक विचारांचा इतिहास, विद्या बुक्स पब्लिशर्स ,औरंगाबाद.
7) डॉ. डी.आर. तांदळे , भारतीय विचारवंत , चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

21-22

E-ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
April 2022 Special Issue 05 Volume III (A) SJIF Impact

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

April 2022

Special Issue 05 Volume III (A)

भारतीय लोकशाहीची वाटचाल

(1947-2021)

अतिथि संपादक

प्रा.के. एस. इंगळे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
श्री. शेठ मुरलीधरजी मानसिंगका साहित्य,
विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचोरा, जि. जळगाव

प्रो. डॉ. वासुदेव सोमाजी वले
प्रभारी प्राचार्य,
श्री. शेठ मुरलीधरजी मानसिंगका साहित्य,
विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, पाचोरा, जि. जळगाव

Principal
Kholeshwar
AMBAJOGAI

Akshara Publication
Plot No 143 Professors colony,
Near Biyani School, Jamner Road, Bhusawal Dist Jalgaon Maharashtra 425201

Scanned with CamScanner

E- ISSN 2582-5429

Akshara Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Referred International Research Journal

April 2022 Special Issue 05 Volume III (A) SJIF Impact- 5.54

Sr.No	*Title of the Paper*	Author's Name	Pg.No
30	महात्मा फुले यांचे स्त्री स्वातंत्र्याबाबत विचार	मनिषा शरद इंगळे	103
31	स्त्री सक्षमीकरण	उषा शरद इंगळे	105
32	भारतीय लोकशाही व महिलांचे राजकिय सबलीकरण	सुलभा नारायण भालेकर	107
33	भारतीय लोकशाही आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था	नितीन माणिक पाटील	109
34	भारतीय लोकशाहीत विरोधी पक्षाची भूमिका	प्रा.डॉ. तात्या बालकिसन पुरी	113
35	भारतीय लोकशाही आणि स्त्री सबलीकरण	विशाखा विजय वायमारे	119
36	आंबेडकरवाद आणि लोकशाही	डॉ. ज्योती शरद इंगळे	122
37	Democracy and Leadership in India	Dr. Furuqui Mohammed Quayyum M. Younus	124
38	A Study of Covid-19 in Maharashtra State, with Special reference to Aurangabad District	Mr. Yogesh B. Puri	128
39	Empowerment of women through political participation in India : An Overview	Sampada Daulatrao Kharat	132
40	A Study of the Role of Women and Democracy in India	Savita Prabhakar Sadawarte,	134
41	Democracy and Role of Political Parties in India	Shaikh Gafoor Ahmed	137
42	The Constitutional Safeguards for SCs and STs	Babasaheb Kailas Jadhav Dr. Umesh A. Gogadiya	141
43	Role of election commission in Indian democracy – A critical study of electoral reforms of India	Dr. Nilesh Rajendra Gadekar Dr. Sachin Daulat Yelbhar	143
44	भूमंडलीकरण के दौर में हिंदी	डॉ. सैराब अन्वर तडवी	146
45	मंजुल भगत के उपन्यास में स्त्री-विमर्श	रजनी शरद इंगळे	148

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya

Scanned with CamScanner

E- ISSN 2582-5429
AMRJ
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
April 2022 Special Issue 05 Volume III (A) SJIF Impact- 5.54

34

भारतीय लोकशाहीत विरोधी पक्षाची भूमिका

प्रा.डॉ. तात्या बालकिसन पुरी
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
खोलेश्वर महाविद्यालय अंबाजोगाई जि. बीड

लोकशाही हा आधुनिक युगातील जगातील अत्यंत लोकप्रिय, लोकमान्य व सर्वोत्तम शासन प्रकार आहे .तो केवळ शासन प्रकारच नसून राज्याचा, समाजाचा व मानवी जीवनाचा एक जीवनमार्ग आहे . प्राचीन काळापासून भारत व ग्रीक मध्ये लोकशाही हा शासन प्रकार अस्तित्वात होता. प्राचीन ग्रंथ व साहित्यातून याविषयीची माहिती प्राप्त होते. लोकशाहीच्या विकासात प्राचीन ,मध्ययुगीन व आधुनिक काळातील विचारवंताचे अतिशय महत्त्वपूर्ण अशा प्रकारचे योगदान असल्याचे दिसून येते. इंग्लंडमध्ये विकसित झालेल्या लोकशाहीतून संसदीय शासन पद्धती अस्तित्वात आली तर अमेरिकेत अध्यक्षीय शासन पद्धती निर्माण केली गेली. भारताला 15 ऑगस्ट 1947 रोजी राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले. 26 जानेवारी 1950 पासून भारतीय संविधानाने विविधतेने नटलेल्या भारतीय समाजाचा राज्यकारभार करण्यासाठी संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार करण्यात आला. संसदीय लोकशाही शासन पद्धतीत लोक सार्वभौम असतात .लोकांचे सार्वभौमत्व प्रकट होण्यासाठी राजकीय पक्ष पद्धती आवश्यक असते .लोकशाही व्यवस्था राजकीय पक्षाशिवाय अस्तित्वात येत नाही ,असे म्हणतात की, ज्याप्रमाणे समुद्रावील लाटा ह्या नैसर्गिक असतात त्याप्रमाणे लोकशाहीत राजकीय पक्षाला महत्व आहे. राजकीय पक्ष दोन प्रकारची भूमिका पार पाडत असतात एक सत्ताधारी आणि दुसरा विरोधी पक्ष. लोकशाहीमध्ये चार आधारस्तंभ असतात यापैकी एक सत्ताधारी व दुसरा विरोधी पक्ष . लोकशाही व्यवस्थेमध्ये विरोधी पक्षाला महत्वाचे स्थान असते. भारताने संसदीय शासन पद्धतीचा स्वीकार करून बहुपक्ष पद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे. संसदीय लोकशाहीत विरोधी पक्षाची भूमिका या संकल्पनेविषयी माहिती पाहण्यापूर्वी लोकशाही विषयी माहिती घेऊ.

लोकशाही हा इंग्रजी शब्द डेमोक्रसी या शब्दाचा पर्यायी शब्द असून डेमोक्रसी हा इंग्रजी शब्द डेमोस म्हणजे लोक आणि क्रेटिया म्हणजे सत्ता या ग्रीक शब्दापासून उत्पन्न झाला आहे. लोकांची सत्ता म्हणजे लोकशाही असा त्याचा सरळ अर्थ होतो. आधुनिक काळात लोकनिर्वाचित प्रतिनिधी शासनाचा कारभार चालवतात म्हणून या प्रकाराला प्रातिनिधिक लोकशाही म्हटले जाते.

अब्राहम लिंकन यांच्यामते, " लोकांचे, लोकांनी व लोकांसाठी चालविलेले शासन म्हणजे लोकशाही होय ".

महात्मा गांधी यांच्या मते, " लोकशाही हा एक जीवन मार्ग आहे ".

बॅक हॉट यांच्यामते," चर्चेतून चालणारे शासन म्हणजे लोकशाही शासन होय ".

प्रा. सिली यांच्यामते," ज्या एकशासनव्यवस्थेत प्रत्येकाला सहभागी होता येते ती शासन पद्धती म्हणजे लोकशाही होय ".

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते, " रक्तपाताशिवाय लोकांच्या आर्थिक आणि सामाजिक जीवनात क्रांतिकारी बदल घडवून आणणाऱ्या शासन पद्धतीला लोकशाही म्हणतात ".

वरील व्याख्येवरून लोकशाही मधील तत्वे स्पष्ट होतात. लोकशाही हे लोकांचे राज्य असून लोकशाहीमध्ये जनता सार्वभौम असते .मतदानाच्या माध्यमातून हे प्रतिनिधींची निवड करणे, शासनावर जनतेचे नियंत्रण व शासन जनतेला जबाबदार असून शासनाला लोककल्याणाची कामे करावी लागतात .लोकशाही एक जीवन पद्धती असून स्वातंत्र्य, समता ,बंधुभाव आणि न्याय या तत्वावर अधिष्ठित आहे.

राजकीय पक्ष :-

राजकीय पक्ष आणि लोकशाही एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असून राजकीय पक्ष याशिवाय लोकशाहीची कल्पना करणे निरर्थक आहे लोकशाहीला गतिमान करण्याचे कार्य राजकीय पक्ष करत असतो . एडमंड बर्क च्या मते , राजकीय तत्वज्ञानाच्या बाबतीत मतैक्य आणि संघटित रीतीने राष्ट्रीय हितसंबंधांची जोपासना करणारा लोकसमूह म्हणजे राजकीय पक्ष होय. राजकीय पक्षाची निर्मिती मनुष्यस्वभाव ,सामाजिक, आर्थिक ,राजकीय ,धार्मिक आदीतून होत असते .भारतीय समाज हा विविध जाती ,धर्म ,वंश ,पंथ ,भाषा, संस्कृती , प्रदेशामध्ये असल्याने अनेक प्रकारचे प्रश्न, समस्या निर्माण होतात. प्रश्नांचे निराकरण करण्यासाठी विविध प्रकारची गट राजकीय पक्ष दबावगट निर्माण होत असतात राजकीय पक्ष मध्ये ही एक पक्ष , द्वि पक्ष आणि बहुपक्ष पद्धत असे प्रकार आहेत. भारतामध्ये बहुपक्ष पद्धतीचा स्वीकार करण्यात आलेला आहे.मानवेंद्रनाथ रॉय व जयप्रकाश नारायण या भारतीय विचारवंतांनी राजकीय पक्ष विरहित लोकशाहीची कल्पना मांडली परंतु यातून लोकशाही राज्याचे स्वप्न साकार होण्याची कोणतीही

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai, Dist. Beed

Scanned with CamScanner

E- ISSN 2582-5429
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
April 2022 Special Issue 05 Volume III (A) SJIF Impact- 5.54

.यातूनच मुंबई येथे 18 85 मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली .भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस मधून अनेक पक्ष निर्माण झाले त्याची कारणेही देशातील सामाजिक ,राजकीय ,भौगोलिक, धार्मिक व अन्य कारणे असल्याने इंग्लंड प्रमाणे भारतात दोन पक्ष पद्धतीचा विकास न होता व बहुपक्ष पद्धतीचा विकास झाला. इंग्रज सरकारच्या विरोधात स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटिश विरोधी पक्ष म्हणून भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस ,हिंदू महासभा व अन्य पक्षांनी भूमिका बजावली. 15 ऑगस्ट 1947 भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. 26 जानेवारी 1949 ला भारतीय राज्यघटना संमत झाली. आणि 26 जानेवारी 1950 ला घटना अमलात आली. भारतात संविधानानुसार संसदीय लोकशाहीचा स्वीकार केला. भारतीय समाज शहरी ,ग्रामीण व आदिवासी भागात राहणार असलेल्या मुळे त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, संस्कृती, शैक्षणिक ,धार्मिक व अन्य बाबतीत असलेली विविधता व विषमता बहुपक्ष पद्धतीस कारणीभूत झाली. भारतात उजवे,डावे, राष्ट्रीय, प्रादेशिक व स्थानिक असे बहुपक्ष आहेत.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाच्या स्थापनेत विविध जाती, धर्म ,पंथ ,भाषा, संस्कृती, विविध हितसंबंध, विचारसरणी व व्यक्तिमत्वाच्या लोकांचा सहभाग होता .दादाभाई नौरोजी, लोकमान्य टिळक, न्यायमूर्ती रानडे ,महात्मा गांधी यांच्या योगदानातून भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाला भारतीय माणसांचा पाठिंबा मिळाला. स्वातंत्र्य पूर्व भारतात इंग्रजाने ' फोडा व राज्य करा ' या धोरणामुळे हिंदू-मुस्लिम संप्रदाय निर्माण झाले .यातून मुस्लिम लीग 1906 ,हिंदुमहासभा 1907, 1917 च्या रशियन साम्यवादी क्रांतीच्या प्रभावातून भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष 1925 ,काँग्रेस सोशालिस्ट पार्टी 1930,व इतर पक्षांची स्थापना झाली.

स्वातंत्र्यानंतरच्या 1952 मध्ये पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीत 53 राजकीय पक्ष रिंगणात उतरले होते .काँग्रेस पक्षाची सत्ता संपूर्ण देशात असल्याने काँग्रेस पक्षाची हुकूमशाही निर्माण झाली होती. विरोधी पक्षाला संसदेत नाममात्र प्रतिनिधित्व मिळाले होते. त्यामुळे विरोधी पक्ष प्रभावी नव्हता .परंतु 1967 नंतर काँग्रेस पक्षाच्या फुटीतून विरोधी पक्ष अस्तित्वात आल्याने त्यास महत्व प्राप्त झाले. 1969 ते 1977 संघटना काँग्रेसचे संसदेतील विरोधी पक्षनेते म्हणून राम शुभग सिंह यांनी भूमिका पार पाडली. यानंतर या काळात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे यशवंतराव चव्हाण ,1984 तेलुगु देशम चे पी उपेंद्रा ,1989 ते 91 या काळात राजीव गांधी, 1991 ते 93 भाजपाचे लालकृष्ण अडवाणी, 1993 ते 96 भाजपाचे अटल बिहारी वाजपेयी ,1998 ते 2004 राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाच्या सोनिया गांधी ,2004 ते 2009 भाजपाचे लालकृष्ण अडवाणी, विरोधी पक्षाची भूमिका पार पाडली .1969 पर्यंत भारतीय संसदेत विरोधी पक्षाचे एक दशांश किंवा गणपूर्ती इतके लोकप्रतिनिधी निवडून आले नाहीत .2014 -15 पासून ते आजतागायत विरोधी पक्षासाठी आवश्यक दहा टक्के जागा किंवा कोरम किंवा 55 जागा विरोधी पक्षाला संसदेमध्ये मिळाल्या नाहीत .यावरून भारतीय संसदेत विरोधी पक्ष प्रभाव पाडू शकला नाही .1967 पर्यंत काँग्रेस पक्षाची देशाच्या राजकारणात हुकूमशाही निर्माण झाली होती. काँग्रेस पक्षाचा प्रयत्न पुढे 1975 मधील राष्ट्रीय आणीबाणी वरून येथे संसदेत वाद - विवाद, संसदीय आयुधे यांचा वापर करण्यास विरोधी पक्ष अपयशी ठरला .1993 नंतर भारतीय संसदेत लालकृष्ण अडवाणी, अटल बिहारी वाजपेयी ,सुषमा स्वराज यांनी विरोधी पक्षाची भूमिका प्रभावीपणे पार पाडल्याने संसदीय लोकशाही गतिमान होण्यास मदत झाली .2014च्या सोळाव्या लोकसभेच्या निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाला 43 जागा मिळाल्या. विरोधी पक्ष साठी एक दशांश किंवा गणपूर्ती इतक्या 55 जागा जिंकता न आल्याने संसदेने काँग्रेसला विरोधी पक्ष म्हणून मान्यता दिली नाही . तसेच 2019 मध्ये काँग्रेस पक्षाला 52 जागा मिळाल्या यामुळे कुठल्या पक्षाला एक दशांश जागा किंवा कोरम 55 जागा मिळाल्याने विरोधी पक्ष पद खाली राहिलेले आहे.देशाच्या संसदीय लोकशाही राजकारणात अनेक विरोधी पक्ष असून त्यांच्यात एकात्मतेचा व एक वाक्यतेचा अभाव असल्याने, विरोधी पक्षाची नकारात्मक भूमिका, विरोधासाठी विरोध यामुळे भारतीय राजकारणात आघाड्यांच्या प्रयोगामध्ये संधीसाधू नेते ,पक्ष असल्याने राष्ट्रीयहित व समाजहिता कडे दुर्लक्ष होताना दिसले. संसदेमधील विरोधी पक्षाची भूमिका, वर्तन ,असंसदीय असल्याचे दिसते .संसदेत वारंवार गोंधळ, शब्दांचा होणारा गैरवापर, यामुळे देशातील जनतेचा वेळ आणि पैशाचा अपव्यय होतो. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर लोकसभेच्या 5,7,8 ,16 व 17 व्या लोकसभा निवडणुकीत एक दशांश किंवा कोरम किंवा 55 जागा विरोधी पक्षाला जिंकता न आल्याने विरोधी पक्षाचे पद खाली राहिलेले आहे .सध्या लोकसभेमध्ये विरोधी पक्षनेते अधीरंजन चौधरी काँग्रेस पक्षाचे आहेत . काँग्रेस पक्षाचे राज्यसभेमध्ये विरोधीपक्षनेते मल्लिकार्जुन खर्गे हे 16 फेब्रुवारी 2019 पासून गुलाब नबी अहमद यांच्या जागेवर विरोधी नेता म्हणून कार्यरत आहेत. 2019 मध्ये सतराव्या लोकसभेच्या निवडणुकीत भारतीय जनता पार्टी 303, काँग्रेस पार्टी 52, द्रमुक 23, तृणमूल 22 ,आर सी पी 22, शिवसेना 18, संयुक्त जनता दल 16, बिजू जनता दल 12, बी एस पी 10 ,तेलंगणा राष्ट्र समिती 9 ,लोजप 6, राष्ट्रवादी काँग्रेस 5, सपा 5 ,अपक्ष 4, कम्युनिस्ट पार्टी 3,इ यु मुस्लिम लीग 3, नॅशनल कॉन्फरन्स 3, तेलगू देशम पार्टी 3 ,एम आय एम 2 ,भाकप 2 ,ए ए एम 1, अण्णाद्रमुक 1 ,ए आय डी एफ 1, ए पी 1, जनता दल 1 ,झारखंड मुक्ती मोर्चा 1, केरळ काँग्रेस एम 1, याप्रमाणे राजकीय

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai, Dist. Beed

Scanned with CamScanner

21-22

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
April 2022 Special Issue 05 Volume III (A) SJIF Impact - 6.54

पक्षांनी संसदेमध्ये जागा प्राप्त केलेल्या दिसून येतात. कोणाही एका विरोधी राजकीय पक्षाला 1.10 जागा किंवा संख्या किंवा 55 खासदार निवडून न आल्याने विरोधी पक्षाची विरोधीपक्षनेते पदाची जागा खाली राहिल्याचे दिसते.

भारतीय संसदीय लोकशाहीत निवडणुकीत ज्या राजकीय पक्षाला एकूण सदस्यसंख्येच्या दहा टक्के जागा प्राप्त झालेल्या असतात तो विरोधी पक्ष असतो. भारतात सॅलरी अँड अलाउन्सेस ऑफ लीडर्स ऑफ अपोझिशन इन पार्लमेंट ॲक्ट 1977 नुसार सार्वत्रिक निवडणुकीनंतर संसदेची अधिकृत मान्यता मिळवण्यासाठी सभागृहातील पक्षाची सदस्यसंख्या सभागृह चालवण्यास लागणारे कोरम किंवा गणपूर्ती इतका असल्यास त्यास विरोधी पक्ष म्हणतात. 1 नोव्हेंबर 1977 मध्ये विरोधी पक्ष नेत्यास कॅबिनेट मंत्र्यांचा दर्जा देऊन त्यांचे वेतन व भत्त्याची घटनात्मक तरतूद केली आहे.

15 मार्च 1919 रोजी निवडणूक आयोगाने जाहीर केलेल्या पक्षाच्या यादीनुसार एकूण 2334 पक्ष आहेत. यात राष्ट्रीय आठ पक्ष राज्यस्तरीय 26 पक्ष व इतर 2301 नोंदणीकृत पक्ष आहेत. 2021 च्या अहवालानुसार आठ राष्ट्रीय पक्ष यात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस, भारतीय जनता पार्टी, राष्ट्रवादी काँग्रेस ,भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी ,भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी मार्क्सवादी ,बसपा , नॅशनल कॉन्फरन्स, इत्यादी पक्षाचा समावेश होतो.

प्रमुख प्रादेशिक पक्ष यात शेतकरी कामगार पक्ष आसाम ,आसाम गण परिषद, पीपल्स पार्टी, फॉरवर्ड ब्लॉक ,महाराष्ट्रवादी गोमंतक पक्ष गोवा, पीपल्स फ्रंट, द्रविड मुन्नेत्र कळघम जयललिता गट तामिळनाडू , अकाली दल पंजाब, तेलगू देशम आंध्र प्रदेश, कर्नाटक काँग्रेस , सिक्किम संग्राम परिषद, सिक्कीम प्रजातंत्र काँग्रेस ,शिवसेना महाराष्ट्र, अरुणाचल पार्टी ,केरळ काँग्रेस, तृणमूल काँग्रेस आदी पक्षाचा समावेश प्रादेशिक पक्षात होतो तर झारखंड मुक्ती मोर्चा ,नागा विदर्भ मळखड, शिवसेना पार्टी, क्रांतिकारी समाजवादी, मिझो नॅशनल फ्रंट, हरियाणा विकास पार्टी आदी असंख्य पक्षांना समावेश स्थानिक पक्षात होतो.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाचे धोरणांचे अनेक राजकीय नेत्यांना ,कार्यकर्त्यांना व विचारवंतांना मान्य नसल्याने व पक्षश्रेष्ठी शी एकमेकाविरुद्ध कुरघोडी, दूरदृष्टीचा अभाव, पक्षातील गटबाजी ,कर्तव्यहिन व अकार्यक्षम पुढारी, पक्षश्रेष्ठीची करत असलेले लांगुलचालन, आत्मकेंद्री राजकारण आणि कार्यकर्त्यांनी असंतोषाला निर्माण झाल्याने भारतीय समाज रचना आणि विविधतेमुळे काँग्रेस पक्षातून बाहेर पडून अनेक नवीन पक्ष निर्माण झाले .1948 मध्ये जयप्रकाश नारायण व अशोक मेहता यांनी समाजवादी पक्षाची स्थापना केली .आचार्य कृपलानी यांनी 1951 मध्ये किसान मजदूर प्रजा पक्ष या नावाने पक्षाची स्थापना केली. चक्रवर्ती राजगोपालाचारी यांनी स्वतंत्र पक्षाची स्थापना 1959 मध्ये केली. डॉक्टर श्यामाप्रसाद मुखर्जी यांनी 1951 मध्ये जनसंघाची स्थापना केली. यानंतर भारतीय राजकारणात समाजवादी पक्ष 1955, संयुक्त समाजवादी पक्ष 1964, अखिल भारतीय काँग्रेस इंडिकेट व सिंडिकेट काँग्रेस 1969, जनता पक्ष 1977 , इंदिरा काँग्रेस रेड्डीकाँग्रेस 1978 ,भारतीय जनता पक्ष 1980 ,जनता दल 1988 ,समाजवादी जनता पक्ष 1991 , राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष 1999 या व इतर राष्ट्रीय राज्यस्तरीय व स्थानिक पक्षाची निर्मिती झालेली आहे. भारतीय संविधानात राजकीय पक्षांच्या संदर्भात तरतूद नसली तरी निवडणूक आयोग राजकिय पक्षांना मान्यता देणे ,निवडणूक चिन्ह प्रदान करणे व आचारसंहिता ठरविण्यासाठी चे कार्य पार पाडत असतो.

विरोधी पक्षाची भूमिका :-

विरोधी पक्ष ही लोकशाहीची देण आहे विरोधी पक्षाला एक पक्ष पद्धतीत स्थान नसते एक पक्ष पद्धतीत संविधानाने मान्यता फक्त एकाच पक्षाला दिलेली असते पद्धत व बहुपक्ष पद्धतीत विरोधी पक्षाचे स्थान सारखेच नसते द्विपक्ष पद्धतीत विरोधीपक्ष म्हणजे जनतेसमोर पर्याय असतो ही स्थिती जो पक्ष पद्धतीत नसते अपवादात्मक काळातच विरोधी पक्ष जनतेसमोर पर्याय असतो पक्ष पद्धतीत विरोधी पक्ष अतिशय कमकुवत असतात व ती विखुरलेले असतात यामुळे विरोधी पक्षाने अपेक्षित काम प्रभावीपणे होताना दिसत नाही भारतीय लोकशाहीत विरोधी पक्षाची भूमिका आहे याविषयीची माहिती पुढील प्रमाणे सांगता येईल

1 लोकशाही पद्धतीत विरोधी पक्ष प्रबळ व प्रभावी असावा लागतो. जर विरोधी पक्ष कमकुवत असेल तर सत्ताधारी पक्ष बहुमताच्या जोरावर हुकूमशहा बनू शकतो. व अपेक्षित निर्णय घेऊ शकतो. त्यामुळे सत्ताधारी पक्ष नियंत्रणात राहावा यासाठी विरोधी पक्ष विविध संसदीय आयुधांचा वापर करत असतो .यामध्ये प्रश्नोत्तराचा तास ,लक्षवेधी सूचना ,शून्य काळ, हक्कभंग प्रस्ताव ,औचित्याचा मुद्दा, अविश्वास प्रस्ताव, श्वेतपत्रिका, अर्ध्या तासाची चर्चा, विधिविधान किंवा कायदे निर्मिती प्रक्रिया या आयुधांच्या माध्यमातून सत्ताधारी पक्षावर विरोधी पक्ष नियंत्रण ठेवत असतो.

2 सत्ताधारी पक्षावर अविश्वास ठराव मंजूर झाल्यावर लगेच पर्याय सरकार स्थापन करण्याची जबाबदारी संसदीय शासन पद्धतीत विरोधी पक्षाची असते. परंतु विरोधी पक्ष संघटित असणे गरजेचे आहे .भारतामध्ये 1999 मध्ये वाजपेयी सरकारच्या विरोधात अविश्वास ठराव 269 विरुद्ध 270 मताने संमत झाला होता .एका मताने वाजपेयी सरकारने विश्वास

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai, Dist. Beed

Scanned with CamScanner

Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal
April 2022 Special Issue 05 Volume III (A)
E-ISSN [illegible]
SJIF Impact [illegible]

[illegible] परंतु विरोधी पक्ष एक प्रकार [illegible] अधिकार [illegible] [illegible] असे [illegible] परंतु [illegible] [illegible] [illegible] विरोधी पक्ष [illegible] [illegible] विरोधी पक्ष [illegible] [illegible] [illegible] भारतीय लोकशाहीची [illegible] आहे.

3 देशात [illegible] शिक्षणाच्या [illegible] भ्रष्टाचार, अन्याय अत्याचार, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] विरोधी पक्ष आपली भूमिका पार पाडत असतो.

4 सत्ताधारी राजकीय पक्षाच्या हुकूमशाही [illegible] अन्याय, अत्याचार या [illegible] [illegible] [illegible] कार्य विरोधी पक्ष करत असतो. सत्ताधारी पक्षाकडून [illegible] [illegible] [illegible] अनेक [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. यामुळे जनतेवर दुष्परिणाम, अन्याय होऊ शकतो. [illegible] विरोधी पक्ष सत्ताधारी पक्षावर अंकुश ठेवण्यासाठी भूमिका पार पाडत असतो.

5 सत्ताधारी पक्षाकडून नागरिकांचे मूलभूत अधिकार किंवा लोकशाही [illegible] [illegible] [illegible] विरोधी पक्ष [illegible] [illegible] [illegible] व लोकशाही मार्गाने विरोध करण्याची भूमिका पार पाडतो. [illegible] लोकशाहीचे रक्षण करण्याचे कार्य लोकशाही मार्गाने [illegible] चौकटीत राहून विरोधीपक्ष करत असतो.

6 सत्ताधारी पक्षाचे चुकीचे निर्णय, [illegible] व धोरणे [illegible] व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] जनतेपर्यंत नेण्याचे काम विरोधी पक्ष करत असतो. यामुळे सरकार किंवा सत्ताधारी पक्ष आणि [illegible] [illegible] [illegible] मजबूत विरोधीपक्ष आपली भूमिका लोकशाहीमध्ये पार पाडत असतो.

7 शासनाच्या महत्त्वाच्या राष्ट्रीय, सामाजिक किंवा आर्थिक प्रश्नावर घेण्यात येणारे जे निर्णय आहेत उदाहरणे राष्ट्रीय [illegible], शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण, [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] दृष्टीकोनातून निर्णय, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संकटकालीन परिस्थिती अशी बाबतीमध्ये विरोधी पक्ष सरकारला सहाय्य करण्यासाठी आपली भूमिका पार पाडत असतो. यातून एक प्रकारे शासनाला सहाय्य करण्याची भूमिका लोकशाहीमध्ये विरोधी पक्ष पार पाडत असतो.

8 संसदीय लोकशाहीमध्ये विरोधी पक्षाला लोकमत जागृतीचे किंवा राजकीय [illegible] करण्याचे काम [illegible] करावे लागते. आपल्या [illegible] [illegible] राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय [illegible] व परिस्थिती [illegible] [illegible] [illegible], [illegible], सभेतने, प्रत्यक्ष भेटीगाठी आदींच्या माध्यमातून लोकमत जागृत करण्याच्या दृष्टीकोनातून विरोधी पक्षाला काम करावे लागते. यातून एक प्रकारे जनतेचे राजकीय शिक्षण होत असते आणि लोकशाही [illegible] होण्यासाठी, [illegible] होण्यासाठी, लोकशाहीचे रक्षण करण्यासाठी विरोधी पक्ष आपली भूमिका पार पाडत असतो.

9 लोकशाहीमध्ये जनतेची [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि जनतेची टीका [illegible] विरोधी पक्ष [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] जनतेचे मत [illegible] घेण्यासाठी विरोधी पक्षाची आवश्यकता असते आणि [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] सरकारचे किंवा सत्ताधारी पक्षाचे लक्ष वेधून घेण्याचे कार्य विरोधी पक्षाच्या भूमिकेतून होत असते.

10 सत्ताधारी पक्ष बहुमताच्या जोरावर अनेकदा [illegible] निर्णय घेण्याची शक्यता असते. [illegible] [illegible] दुर्लक्ष होण्याची किंवा [illegible] शक्यता असते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हे विरोधी पक्षाची महत्त्वाची जबाबदारी असते. या दृष्टिकोनातून विरोधी पक्ष आपली भूमिका पार पाडत असतो.

11 विरोधी पक्ष सत्ताधारी पक्षाच्या धोरण [illegible] [illegible] टीका करत नाही तर देशासाठी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करत असतो. [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करणे.

याबरोबरच जनतेला संघटित करण्याचे कार्य विरोधी पक्ष करत असतो. जनतेला संघटित करून विरोधी पक्षाला [illegible] [illegible] असते यामुळे जनता संघटित करून जनतेमध्ये आपल्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करण्याचे काम विरोधी पक्ष करत असतो.

समारोप संसदीय लोकशाहीत बहुमत प्राप्त पक्ष हा सत्ताधारी पक्ष असतो व बहुमत प्राप्त न [illegible] [illegible] पक्ष हा विरोधी पक्ष म्हणून आपली भूमिका पार पाडत असतो. संसदीय शासन पद्धतीत विरोधी पक्षाची भूमिका [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लोकशाहीमध्ये विरोधी पक्षाकडे [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] म्हणूनही विरोधी पक्षाकडे [illegible] [illegible]. विरोधी पक्ष सत्ताधारी पक्षाला [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सत्ताधारी [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] लोकांमध्ये [illegible] [illegible]

E- ISSN 2582-
Akshara Multidisciplinary Research Journal
Peer-Reviewed & Referred International Research Journal
April 2022 Special Issue 05 Volume III (A) SJIF Impact- 5.54

महत्वाचे कार्य करतो. यामुळे लोकांचे अधिकार, स्वातंत्र्य अबाधित राहून लोकशाही बळकट होते. यामुळे सत्ताधाऱ्यांना जबाबदारीने वागण्यासाठी विरोधीपक्ष डोळ्यात तेल घालून बघत असतो. विरोधी पक्ष जागरूक, अभ्यासू, सक्रिय असणे आवश्यक आहे. विरोधी पक्ष विरोधासाठी विरोध न करता आवश्यक तेव्हा सहकार्य करत असतो. त्याचप्रमाणे सत्ताधारी पक्षाच्या चुका दाखवण्या बरोबरच विधायक सूचना आणि मार्गदर्शनही करत असतो . विरोधी पक्षाच्या भूमिकेमुळे सत्ताधारी पक्ष अधिक जबाबदारीने, भ्रष्टाचारमुक्त व पारदर्शक कारभार करत असतो. भारतात संसदीय लोकशाहीची यशस्विता व विकास विरोधी पक्षाची जागरूकता व भूमिकेमुळे असल्याचे दिसून येते.

संदर्भसूची -

1. डॉ. भा. ल. भोळे , भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर .
2 डॉ.वीरकेश्वर प्रसाद सिंह, आधुनिक सरकारे सिद्धांत येव व्यवहार, ज्ञानदा प्रकाशन,दिल्ली 2006.
3. सुभाष कश्यप ,भारतीय संसद मे विपक्ष की भूमिका ,राधा पब्लिकेशन, नई दिल्ली, 1998.
4. डॉ. बी .आर. जोशी, राज्यशास्त्र कोश ,डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, 2007.
5. नलावडे पंडित (संपा), भारतीय लोकशाही स्थिती आणि गती, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, 2011.
6. डॉ. व्ही. एल. एरंडे, भारतीय लोकशाही आणि वास्तव, निर्मलकुमार प्रकाशन, नांदेड.
7. गोडबोले माधव, भारताच्या संसदीय लोकशाहीची अग्निपरीक्षा, राजहंस प्रकाशन, पुणे, 2012.

□ □ □

Principal

21-22

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2021 - Impact Factor: 6.91

आज़ादी का अमृत महोत्सव

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XLII, 20 December 2021

किसान शिक्षण प्रसारक मंडळ, उदगीर द्वारा संचलित

महात्मा फुले महाविद्यालय

अहमदपूर (पिन-413515) जिल्हा-लातूर महाराष्ट्र (भारत)

(NAAC मान्यताप्राप्त 'B' Grade)

एक दिवसीय राष्ट्रीय (ऑनलाईन) चर्चासत्र

भारतीय राजकारण आणि केंद्र-राज्य संबंधातील तणाव

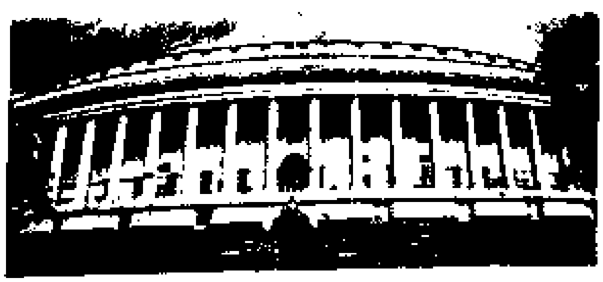

Edited by

Dr. P. P. Choukate

Address for Correspondence

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Editor in Chief : Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Reffered)
Principal, Sanskriti Public School, Nanded (MH, India) Email : shrishprakashan2009@gmail.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No. 624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (Kh.) Nanded - 431605 (India - Maharashtra)
Email - umbarkar.rajesh@yahoo.com, shrishprakashan2009@gmail.com Mob. No. 9623979067
Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International Contacts only + 91-8857894082)

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Scanned with CamScanner

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 6 . 91

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE – XL Year – 7 20 December 2021

Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.

and

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Udgir

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur Dist. Latur – 431515

(NAAC Accredited 'B' Grade)

One Day National Seminar (Online) On

Department of Political Science

"भारतीय राजकारण आणि केंद्र—राज्य संबंधातील तणाव"

:: Editor ::

Dr. P. P. Choukate

Department of Political Science

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.

Address for Correspondence

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskriti Public School, Nanded.(MH. India)

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India - Maharashtra) Email: shrishprakashan2009@gmail.com umbarkar.rajesh@yahoo.com

Dr. Rajesh G. Umbarkar Mob. No: +91-9623979067

Scanned with CamScanner

19.	महाराष्ट्रातील राजकारणावर जात व धर्माचा प्रभाव	प्रा. डॉ. रेणुकादास यशवंतराव बोन्नर	62
20.	राज्यपालाची भूमिका आणि अधिकार	श्री. खारोडे बालाजी सोनबा	68
21.	महाविकास आघाडी सरकार	डॉ. घन आनंद लक्ष्मीकांत	73
22.	विधान परिषद सदस्य नियुक्तीत राज्यपालाची भूमिका: विशेष संदर्भ महाराष्ट्रराज्य	प्रा. डॉ. प्रभाकर गणपतराव जाधव	78
23.	शासन आणि विरोधी पक्ष परस्पर भूमिका	प्रा. डॉ. विजयकुमार सोन्नर	82
24.	केंद्र राज्य संबंधातील तणाव एक अध्ययन	पत्की प्रदीप गोविंदराव	88
25.	भारतीय संघराज्य समोरील प्रादेशिकतेचे आव्हाने एक अभ्यास	प्रा डॉ. इकबाल खान गफार खान	91
26.	महाविकास आघाडी सरकार	वागदरकर गजानन शंकर	94
27.	राज्यपालाचे अधिकार कार्ये व भूमिका	प्रा. डॉ. तात्या बाळकिसन पुरी	99
28.	केंद्र-राज्य संबंधातील वाढता तणाव एक विश्लेषण	प्रा. डॉ. दत्ता मा. कुंचेलवाड	107
29.	'राज्यपालांचे अधिकार व कार्य : घटनात्मक तरतूद'	डॉ. रजनी अ. बोरोळे	111
30.	केंद्र-राज्य संबंध आणि संघर्षाची कारणे	प्रा. डॉ. दयानंद माधवराव गुडेवार	118
31.	महाविकास आघाडी सरकार	मनोज भिकू राठोड डॉ यु. एच.मानवते	123

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

राज्यपालाचे अधिकार कार्ये व भूमिका

प्रा. डॉ. तात्या बाळकिसन पुरी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई जि. बीड

प्रस्तावना :

भारतात राज्यपाल (गव्हर्नर-Governar) हे घटनात्मक पद असून त्याला घटनात्मक महत्व आहे. Governor (गव्हर्नर) या इंग्रजी संज्ञेचा राज्यपाल हा मराठी पर्याय आहे. भारतात राज्यघटनेनूसार संघराज्य, संसदीय शासन पध्दतीचा स्विकार केला आहे. भारतीय संघाचा प्रमुख राष्ट्रपती तसा घटक राज्याचा प्रमुख राज्यपाल असतो. तसेच केंद्रशासित प्रदेशासाठी उपराज्यपाल (लेफ्टनंट गव्हर्नर) असतो. राज्यपाल, नायबराज्यपाल यांची नेमूणक राष्ट्रपतीद्वारे, ईच्छेनुसार व राष्ट्रपतीची मर्जी असेपर्यंत पदावर असतात. राज्यपाल राष्ट्रपतीचे प्रतिनिधी म्हणूणून राज्यात कर्तव्ये पार पाडतात. राज्यपाल राज्याचे घटनात्मक, नाममात्र प्रमुख असतात. राज्यपाल राज्याचे शासन प्रमुख, वास्तव प्रमुख असणारे मुख्यमंत्र्याची व त्याच्या सहयाने इतर मंत्र्याची नेमणूक व खातेखाटप करतात. मुख्यमंत्र्याच्या सल्ल्याने राज्य शासन करतात. परंतू राज्यापालाला संवैधारिनक अधिकार व स्वविवेकाधीन अधिकार असतात. संविधनानुसार राज्यात शासनकारभार व त्यावर राज्यपालाचे नियंत्रण असते. भारतीय संविधनाच्या कलम 153 ते 162 मध्ये राज्यपालासंबंधी तरतुद आहे. राज्यपाल घटनेचा रखवालदार, राष्ट्रीय एकतेचे उद्दिष्ट साध्य करणारा व केंद्र राज्यातील हुआ असतो.

राज्यपाल पदाचा इतिहास :

प्राचीन भारतात सम्राट चंद्रगुप्त मौर्य यांच्या साम्राज्याचे चार भाग किंवा प्रांत (चक्र) होते. सम्राट अशोकाच्या शिलालेखानुसार यात तासली, उज्जैन, सुवर्णनगरी व तक्षशिला होते. प्रांत किंवा विभागचा प्रमुख राजपुत्र किंवा आर्यवंशीय पदाधिकारी असे-राजाचा प्रतिनिधी म्हणून तो प्रातांत शासन किंवा राज्यकारभार पाहत असे त्याला मदत किंवा साहाय्य करण्यासाठी महाअमात्य व मंत्र्याची समिती असे. साम्राज्य स्तरावर राज्यप्रमुख, शासन प्रमुख म्हणून राजा असे त्यांना सम्राट म्हणत व राज्यकारभार करण्यास सहाय्यक मंत्रीपरिषद असे. ग्रीक सम्राटाने गंगेच्या खोऱ्यापर्यंतचा भाग जिकूंन त्या भागावर शासन करण्यासाठी स्त्रिय म्हणजे शुभेदाराची नेमणूक केली.

मुगलकाळात साम्राज्यात सुभा किंवा प्रांत निर्माण केले. सुबा प्रमुखाला सुबेदार किंवा सुबासाहब म्हणत. अकबराने 1158 मध्ये आपल्या साम्राज्यात 12 बारा प्रांत (सुबों) निर्माण केले होते अबुफजल याने आल्या आईने अकबरी मध्ये या बारा सुबाचे वर्णन केले आहे. सुबा प्रमुखास सिपाहसालार किंवा सुबेदार (गव्हर्नर) म्हणत. सुबेदारास सैनिकी, असैनिकी अधिकार सम्राटाकडून प्राप्त होते. औरंगजेब काळात विजापुर, गोवळकोंडा जिंकल्यावर वीस प्रांत निर्माण केले होते.

आधुनिक काळात जगात अनेक देशात राज्यापाल पद (गव्हर्नर) अस्तित्वात आले. घटनेप्रमाणे, कायद्याने राज्यापालाना विविध अधिकार असत. इंग्लंड, फ्रान्स, पोर्तुगीज, डच इ. साम्राज्यातील वसाहतीचा कारभार राज्यपाल पाहत असत. वसाहत प्रमुखाची (गव्हर्नर) नियुक्ती इंग्लंडचा राजा किंवा राणी कडून होत असे. ब्रिटिश

Scanned with CamScanner

काळात भारतात 1773 च्या रेग्युलेटींग ॲक्ट किंवा सुधारणा कायद्याने बंगाल, मुंबई, मद्रास प्रांताचे गव्हर्नर प्रांतिक प्रशासनात पुर्णत: स्वतंत्र होते. 1861, 1892, 1909, 1919, 1935 च्या सुधारणा कायद्यातील तरतुदीनसा्ार प्रांतीक विधीमंडळाचा क्रमाक्रमाने विकास होत गुेला. 1935 च्या भारत प्रशासन कायद्याने गव्हर्नरला विशेष जबाबदाऱ्या व स्वविवेकाधीन अधिकार बहाल केले. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतीय राज्यघटनेत राज्यपाल पदाची परंपरा प्रतिबिंबीत झालेली आहे. भारतात सर्व देशाचा घटनात्मक प्रमुख गव्हर्नर जनरल असे तर प्रांतीक कारभार राज्यपाल किंव गव्हर्नरकडे असे. अमेरिकेत सर्व राज्यातील राज्यपाल (गव्हर्नर) लोकनिर्वाचीत आहेत. ब्राझील, मेक्सिकोमध्येही घटक राज्याचे गव्हर्नर लोकामार्फत निवडले जातात.

राज्यपाल संबंधी घटनात्मक तरतुदी :

भारतीय राज्यघटनेत संघराज्य (फेडरेशन) शब्दाचा उल्लेख नसला तरी संघराज्य पद्धतीचा स्विकार केला आहे. केंद्र व राज्यामध्ये सत्ता विभाजन केले आहे. संघराज्याची (देशाची) संपूर्ण जबाबदारी घटनात्मक राष्ट्रप्रमुख म्हणून राष्ट्रपतीकडे असते. भारतात राष्ट्रपती पदाची निर्मिती कलम 42 नुसार केली आहे. कलम 53 नुसार देशाची संपूर्ण कार्यकारी सत्ता राष्ट्रपतीला मिळाली आहे. राष्ट्रपती हा भारताचा प्रथम नागरीक नामधारी, घटनात्मक प्रमुख असतो. देशाचा कारभार वास्तव प्रमुख पतंप्रधान व मंत्रीमंंडळाची नेमणूक करुन त्यांच्या सल्ल्याने पाहतो. सत्ताविभाजन तत्वानुसार केंद्राची राष्ट्रपतीकडे तर घटक राज्याची (राज्यसुची) शासन जबाबदारी राज्यापालाकडे असते.

भारतीय संघराज्यात जी घटकराज्ये आहेत त्यांना राज्य म्हणून ओळखले जाते. केंद्र किंवा संघाप्रमाणे राज्यात संसदीय शासन पद्धती असून एक घटनात्मक, नाममात्र प्रमुख असते. त्यास राज्यपाल (गव्हर्नर) म्हणतात. राज्याच्या कार्यकारी मंडळात राज्यपाल, मुख्यमंत्री, मंत्रीपरिषद व अंमलबजावणी करणारी संपूर्ण प्रशासकीय यंत्रणेचा समावेश होतो. राज्यविधीमंडळास जबाबदार असलेला मुख्यमंत्री वास्तव शासनप्रमुख असतो. राज्यपाल मुख्यमंत्री व मंत्रीमंडळाच्या सल्ल्याने कार्ये पार पाडतो. राज्यातील कारभार संवैधानिक पद्धतीने चालविला जात नसेल तर राज्यपालाची भूमिका अत्यंत महत्वाची असते. भारतीय राज्यघटनेतील भाग सहा कलम 153 ते 162 मध्ये राज्यपाल पदाची तरतुद केलेली आहे.

भारतात एक संघ सरकार व 28 राज्य सरकारे तसेच नऊ (9) केंद्रशासित प्रदेश आहेत. राज्यघटनेतील कलम -153 नुसार प्रत्येक घटकराज्याला एक राज्यापाल असते राज्यपालाची नेमणूक राष्ट्रपतीकडून होते. 1956 मध्ये 7 व्या घटना दुरुस्तीने एकापेक्षा अधिक घटक राज्यासाठी राज्यपाल पदी एखाद्या राज्यपाला जबाबदारी राष्ट्रपती सोपवू शकतो. राज्यपाल केंद्राचा प्रतिनिधी म्हणून राज्यात कर्तव्ये पार पाडतो. महाराष्ट्राचे राज्यपाल भगृातसिंह कोशयारी आहेत. त्यांच्याकडे अन्य राज्याची जबाबदारी नाही परंतू कप्तान सोळंकी यांचेकडे पंजाब व हरयाणा, विनोदकुमार दुग्गलाकडे मिझोराम व मणिपूर आणि श्री.ई.एम.एल. नरसिम्हन यांचेकडे आंध्रप्रदेश व तेलगंना या दोन-दोन राज्याची जबाबदारी आहे. राज्यघटनेच्या कलम 154 नुसार राज्यपाल राज्याची कार्यकारी सत्ता स्वत: किंवा आपल्या अधिनस्थामार्फत वापरतो.

राज्यपालाची नेमणूक घटनेच्या कलम 155 नुसार राष्ट्रपतीकडून [illegible] अधिकारपत्रानूसार होते. राज्यपालाचा कार्यकाल पुर्ण झाल्यावर कितीही वेळा राष्ट्रपती आपल्या मर्जीनुसार फेरनियुक्ती करु शकतो. राज्यपालाची निवड हा घटनासमितीत वादग्रस्त विषय झाला होता. मसुदा समितीने

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

राज्यपालाची जनतेकडून करावी असे सुचवले होते. असे झाल्यास राज्यपाल स्वत:ला जनतेचा प्रतिनिधी समजेल, स्वत:ला वास्तव प्रमुख समजेल, राज्यपाल व मुख्यमंत्र्यात सत्तासंघर्ष निर्माण होईल, राज्यपाल राजकरणात सक्रीय होईल, यामुळे फुटीरता प्रवृत्ती निर्माण होईल तसेच राज्यापालाची जर विधानसभेद्वारे निवड झाली तर परवानगी, गटबाजी होईल, यामुळे राज्यापालाची राष्ट्रपतीद्वारे नेमणूकीची पद्धत घटनासमितीत स्विकारण्यात आली. परंतू पंतप्रधान व मंत्रीमंडळ राज्यापालचे नेमणूकीविषयी निर्णय घेत असतात. राष्ट्रपती केवळ नेमणूक करतात. भारतात राज्यपाल हा राज्याबाहेरचा असावा अशी रुढ, प्रथा सुरु झाली आहे. साधारणपणे सार्वजनिक जिवनात नावलौकिक असलेले, सेवानिवृत्त लष्करी अधिकारी, राष्ट्रीय आंदोलनात भाग घेतलेले, मुख्यमंत्री, राजकीय जिवनातून निवृत्त होऊ ईच्छिनारे राजकारणी यांची राज्यपाल पदी नियुक्ती केली जाते. 1967 नंतर राज्याच्या मुख्यमंत्र्याशी विचारविनिमय करुन राज्यपालाची नेमणूक करण्याची परंपरा सुरु झाली. राज्यपालाच्या नेमणूकी संबंधीची पद्धत कॅनडा देशाच्या राज्यघटनेवरुन भारतीय राज्यघटनेत स्विकारली आहे. ही पद्धत चांगली, उत्तम व रोषरहित असल्याचे घटनेचे अभ्यासक श्री.एम.व्ही. पायली यांनी म्हटले आहे.

राज्यपाल पदाच्या पात्रतेसबंधी कलम 157 मध्ये तरतुद केलेली आहे. भारताचा नागरीक, वय-35 वर्षे पूर्ण असलेकी व्यक्ती, कलम 158 नुसार व्यक्ती संसद किंवा राज्य विधीमंडळ सदस्य नसावी, असल्यास राज्यपाल पदी नेमणूक झाल्यास राजीनामा देणे किंवा पुर्वीचे सदस्य आपोआप रद्द होते, आर्थिक फायद्याचे अन्य पद धारण करता येत नाही. राज्यविधीमंडळ सदस्य पदाची पात्रता व राजकीयदृष्टया नि:पक्ष असणे आवश्यक आहे.

भारतीय घटनेतील कलम 156 मध्ये पंतप्रधान व मंत्रीमंडळाच्या सदस्यावरुन राष्ट्रपती राज्यपालाची नेमणूक करतो. राज्यपलाचा कार्यकाल पाच वर्षाचा ठरवण्यात आला आहे. परंतू राष्ट्रपतीची ईच्छा असेपर्यंत पदावर राहतो. राज्यपाल स्वईच्छेने राजीनामा देऊ शकतो. आकस्मिक (मृत्यू वैगरे) पद रिकामे झाल्यास उच्च न्यायालयाचा मुख्य न्यायाधीश हंगामी राज्यपाल म्हणून पद स्विकारतो.

राज्यघटनेतील कलम 159 नुसार संवंधीत राज्याच्या उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायाधिशाच्या समक्ष किंवा त्याच्या अनुपस्थितीत न्यायालयाच्या मुख्य न्यायालयाचा जेष्ठतम न्यायाधिशाच्या उपस्थितीत शपथ घेऊन दृढकथन करुन स्वाक्षरी करतो. राज्यपालाच्या वेतन, भत्ते व विशेषधिकाराची तरतुद कलम 158-3, 3-क, 4 भाग क व दुसरी अनुसूची मध्ये केली आहे. वेतन, भत्ते, ठरविण्याचा अधिकार संसदेला आहे. संसद कायदा वरुन दरमहा वेतन, भत्ते ठरवितेे. 1982-5500,1987-11000, 1998-36000 सद्यस्थितीत 3 लाख 50 हजार इतके मासिक वेतन आहे या व्यतिरिक्त भत्ते, मोफत निवासस्थान, अन्य सेवा-सुविधा असतात संचीत निधीतून वेतन,भत्ते दिले जाते. राज्यपालाच्या कार्यकाळात वेतन, भत्ते कमी करता येत नाहीत. महाराष्ट्रात राज्यपालाचे निवासस्थान मुंबई येथे राजभवन हे सर्व सुखसोयींनी युक्त आहे. राज्यपाल आपल्या कर्तव्याविषयी कोणत्याही न्यायालयास जबाबादार नसतात, पदावर असतांना त्यांच्यावर दिवाणी व फौजदारी कारवाई करता येत नाही. पदमुक्त झाल्यावर कारवाई करता येते. हे राज्यपालाचे विशेष अधिकार म्हणून घटनेत नमूद केले आहेत.

राज्यपालाचे अधिकार व कार्ये :

राज्यपाल राज्याचा घटनात्मक व सर्वोच्च कार्यकारी प्रमुख असतो. ज्याप्रमाणे केंद्रात राष्ट्रपतीचे स्थान तसे राज्यात राज्यपालाचे राज्यपालाला अनेक कार्ये पार पाडावी लागत असल्याने अत्यंत व्यापक अधिकार असतात. राज्यपालाला अनेक कार्ये करण्यासाठी व सल्ला घेण्यासाठी मुख्यमंत्र्याच्या नेतृत्वाखाली मंत्रीपरिषद असते.

संविधानानुसार राज्याचा शासनकारभार चालत नसेल तर राज्यपाल घटनादत्त व स्वविवेकाधीन अधिकाराचा वापर करतो.

1) कार्यकारी अधिकार : (Executive powers)

राज्यघटनेतील कलम 154 राज्याच्या शासन किंवा कार्यकारी सत्ता स्वत: किंवा सहाय्यकाद्वारे वापरतो. कलम 163-1 मध्ये राज्यपालाला मदत व सल्ला देण्यासाठी मुख्यमंत्री व मंत्रीपरिषदेची तरतुद केली आहे. कलम 164 नुसार मुख्यमंत्री व त्याच्या सहाय्याने इतर मंत्र्याची नेमणूक करतो, खातेवाटप करतो.

न्यायालयाचे न्यायाधीश, विद्यापीठाचे कुलगुरु, राज्य लोकसेवा आयोगाचे अध्यक्ष, सदस्य, महाधिवक्ता, लोकामुक्त, प्रशासकीय अधिकाऱ्यांच्या नेमणूका, बदल्या व सेवानियम ठरवतो. राज्यसुचीतील (पुर्वीचे 66) 61 - विषय, समवर्ती सुचीतील विषयासंबधी अधिकाराचा वापर करतो. तसेच पंधरा दिवसाला राज्य शासनसंबंधी कारभाराचा राष्ट्रपतीला अहवाल पाठवतो.

2) कायदेविषयक अधिकार : (Legislative Powers)

राज्यपाल राज्य कायदेमंडळाचा अविभाज्य भाग आहे. कलम 174 नुसार कायदेमंडळाचे अधिवेशन बोलावणे, स्थगित करणे, (दोन अधिवेशनातील अंतर सहा महिनेपेक्षा अधिक नसावे) अर्थविधेयक सोडून अन्य विधेयके कायदेमंडळाकडून संमत होऊन आल्यास संमती देणे किंवा नाकारणे, काही विधेयके राष्ट्रपतीच्या संमतीसाठी राखून ठेवणे. (उदा. उच्च न्यायालयाचे स्थान, अधिकार बाबत) कलम-175-176 नुसार कायदेमंडळाच्या पहिल्या अधिवेशनात अभिभाषण करणे, दोन्ही सभागृहाला संदेश पाठवणे. कलम 333 नुसार अँग्लो इंडियन जाती-जमाती चे प्रतिनिधी निवडून न आल्यास एक प्रतिनिधी नेमणे परंतु 25 जानेवारी 2020 रोजी 104 व्या घटनादुरुस्तीने ही तरतुद रद्द केली आहे.

वटहुकूम (Ordinace) : कलम 192 नुसार कायदेमंडळ सदस्य पात्रता बाबत वाद निर्माण झाल्यास निर्वाचन आयोग कलम 213 नुसार च्या सहाय्याने निर्णय घेणे. वटहुकूम विधीमंडळाने मंजूर केलेल्या कायद्यासमान असतो. विधिमंडळ अधिवेशनात वटहुकूमास मान्यता दिल्यास कायद्याचे स्वरुप प्राप्त होते. ज्या विषयावर राज्य विधीमंडळ कायदे करु शकते त्या विषयावर राज्यपाल वटहूकूम काढू शकतो. काही विषयाच्या बाबतीत राष्ट्रपतीच्या पुर्वपरवानगीने राष्ट्रपती वटहुकूम काढू शकतो. राज्यापालाचे कायदेविषयक अधिकार महत्वपूर्ण आहेत. विविध आयोगाचे अहवाल कायदेमंडळापुढे ठेवण्याची व्यवस्था करण्याची अधिकार राज्यपालास आहे. तसेच विधान परिषदेवर कला, साहित्य, विज्ञान, समाजिक क्षेत्रातील सहा व्यक्तींना सदस्य म्हणून नियुक्त करतो.

3) अर्थविषयक अधिकार : (Financial Powers)

राज्याचा संपूर्ण कारभार राज्यपालाच्या नावाने चालतो त्यामुळे राज्यघटनेतील कलम 202 नुसार राज्यपलास आर्थिक अधिकार प्राप्त झालेले आहेत. राज्यपालाच्या परवानगीने कायदेमंडळात धनविधेयक, वार्षिक अंदाजपत्रक मांडले जाते. विधेयक मंजूर झाल्यास राज्यपाल नाकारु शकत नाही. राज्यपालाच्या संमतीशिवाय अनुदान, पुरक अनुदान, वित्तिय तरतुदीचे कोणतेही बदल कायदेमंडळासमोर मांडले जाऊ शकत नाही. राज्याच्या आकस्मिक निधीवर राज्यपालाचे निमंत्रण असते. दुष्काळ, अतिवृष्टी, महापुर, भुकंप, रोगराई आदी नैसर्गिक सकंटात मानवी व वित्तहानी होऽते. या संकटाचा मुकाबला करण्यासाठी राज्यपाल्याच्या पुर्वपरवानगीने अनपेक्षित खर्चास मंजूरी व नियमावली राज्यापाल तयार करतात.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalay
AMBAJOGAI

4) न्यायविषयक अधिकार : (Judicial Powers)

उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायधिशाची नेमणूक करतांना मुख्यमंत्री व मंत्रीमंडळाचा सल्ला घेऊन राष्ट्रपतीना सल्ला देणे, न्यायधीशांना पदग्रहण प्रसंगी शपथ देणे, राज्यातील जिल्हा व सत्र न्यायालयातील न्यायधीशांच्या नेमणूका, बदल्या करतांना उच्च न्यायालयाचा सल्ला घेणे. तसेच कलम 161 नुसार राज्याच्या अधिकार क्षेत्रात एखाद्या व्यक्तीस शिक्षा झाली असल्यास शिक्षा माफ करणे, कमी करणे थोडक्यात दया दाखवण्याचा अधिकार राज्यपालाचा आहे.

स्वविवेकाधीन अधिकार : (Discretonary Powers)

कलम 163-1 नुसार राज्यघटनेतील तरतुदीनुसार स्वविवेकाधीन अधिकार क्षेत्रातील कार्ये वगळता इतर कार्याबाबत मुख्यमंत्री व मंत्रीपरिषद राज्यपालास सल्ला देते, मदत करते.

मुख्यमंत्री व मंत्रीपरिषदेचा सल्ला न घेता राज्यातील परिस्थिती लक्षात घेऊन राज्यपाल स्वविवेकाधीन अधिकाराचा वापर करतो. यात मुख्यमंत्र्याची नेमणूक करणे, कायदा व सुव्यवस्थेचा अहवाल मागवणे व राष्ट्रपतीला पाठवणे, राष्ट्रपती राजवटीत (कलम 356)राज्यशासन व प्रशासनासंबधी निर्णय घेणे, संघटना हिताशी संबंधीत विधेयके संमती न देता राष्ट्रपतीच्या संमतीसाठी रोखून ठेवणे व असे विधेयके राष्ट्रपतीकडे संमतीसाठी पाठवावे की नाही याचा निर्णय घेणे, असाधारण परिस्थितीत विधानसभा विसर्जीत करण्याचा निर्णय घेणे.

कलम 167 (क) नुसार एखाद्या मंत्र्याचा निर्णय आवडल्यास मंत्रीमंडळ बैठकीत निर्णयासाठी ठेवण्याचे मुख्यमंत्र्याला सांगतो, राज्यशासनाच्या शासन व प्रशासनासंबंधी कार्याची कोणतीही माहिती मुख्यमंत्र्याकडून मागवण्या स्वविवेकाधीन अधिकार राज्यपालास असल्याचे दिसते. तसेच राष्ट्रपतीला पाक्षिक अहवाल पाठवणे, राज्यशासन घटनेनुसार चालत नसेल तर तसा अहवाल राष्ट्रपतीला पाठवू शकतात. राष्ट्रपती 356 कलमाने राष्ट्रपती राजवटीची घोषणा करु शकतात. आणीबाणीच्या काळात राज्यपालास अनेक अधिकार प्राप्त होतात. अशावेळी तो वास्तव प्रमुख बनू शकतो, प्रादेशिक वैधानिक विकास महामंडळावर नियंत्रण ठेवणे, विविध आयोग समित्याचे अहवाल कायदेमंडळ, मंत्रीमंडळाकडे पाठवणे, राज्यातील विद्यापीठाच्या कामकाजावर नियंत्रण ठेवणे तसेच लोकप्रतिनिधी भ्रष्टाचार प्रतिबंधक कायद्याने मुख्यमंत्री किंवा इतर मंत्र्याविरुध्द भ्रष्टाचाराचा खटला दाखल करण्याची परवानगी देणे किंवा नाकारणे आदी.

5) इतर अधिकार : (other Powers)

यामध्ये प्रशासनाच्या जमा-खर्चावर नियंत्रण ठेवणे. राज्यातील कर्तत्वान व्यक्तींचा, परदेशी पाहुण्याचा सत्कार करणे, पुरस्काराचे वितरण करणे, ध्वजारोहण करणे, मानवंदना स्विकारणे, राज्याच्या जमा खर्चाचा महालेखापालाकडून आलेला अहवाल स्विकारणे आणि कायदेमंडळीसमोर ठेवणे. आसाम, नागालँड पुर्वोत्तर व अन्य राज्यातील वन्य, भटक्या जाती क्षेत्रांच्या समस्या सोडवण्यासाठीचे कार्ये करणे. इ.

6) राज्यपालाचे स्थान व भूमिका : (Position and Role)

भारताने केंद्रप्रमाणेच राज्यात संसदीय लोकशाहीचा स्विकार केलेला आहे. केंद्रात राष्ट्रपती त्याप्रमाणे राज्यात राज्यपाल हे घटनात्मक प्रमुख, नाममात्र असतात व वास्तव प्रमुख मुख्यमंत्री व मंत्रीमंडळ असते. यामुळे राज्यपाल हे सोनेरी पिंजऱ्यातील पक्षी असे श्रीमती सरोजिनी नायडू यांनी म्हटले आहे. सामर्थ्य आणि विवेक यांचे बळावर राज्यपालाचे कार्ये करण्याचा अधिकार भारतीय संविधानाने दिलेला नाही तर केवळ संविधान प्रमुख म्हणून

Scanned with CamScanner

राज्यात पद निर्माण केलेले आहे. राज्यपालाची शक्ती मर्यादित नाममात्र असल्याने त्याची स्थिती आभुषणावत झाली आहे. वर्तमानकाळात राज्यपाल मंत्रीपरिषदेच्या सल्ल्याशिवाय कोणतेही कार्य करु शकत नाही असा निर्णय कोलकत्याच्या न्यायालयाने सुशीलकुमार बोस विरुध्द प.बंगालाच्या मुख्य सचिवाच्या खटल्यात दिला. सांसदीय पद्धतीमुळे राज्यपाला मंत्रीमंडळाच्या विरोधात निर्णय घेता येत नाही. परंतु निर्णय घेण्याचे ठरवले, विधानसभा भंग केली तर त्याचे पडसाद देशाच्या संसदेत उमटतात. राष्ट्रपती देशाचा घटनात्मक प्रमुख असतो. त्यांना जाब द्यावा लागतो. घटकराज्याच्या अयशस्वी राज्यकारभारासाठी महाभियोग म्हणून राष्ट्रपतीला पदभ्रष्ट करु शकतात. पर्यायाने राज्यपाल आपोआप पदच्युत होऊ शकतो. यामुळे राज्यात मंत्रीमंडळाच्या विरोधात जाणार नाही. 1935 च्या भारत प्रशासन कायद्याने राजयपालाला सामर्थ्य व विवेक यांचे बळावर राज्यपालाचा कार्ये करण्याचा अधिकार घटनेने काढून घेतला आहे. राज्यघटनेने राज्यपालाचे पद केवळ संविधान प्रमुख म्हणून निर्माण केले आहे. ही झाली राज्यपालाबाबतची पहिली बाजू.

राज्यपाला स्थानाची दुसरी बाजू म्हणजे राज्यपाल पद अतिशय महत्वाचे आहे. राज्यात घटकराज्यांचा कार्यकारी प्रमुख म्हणून राज्यकारभारावर निमंत्रण ठेवतो. राज्यात शांतता, सुव्यवस्था, स्थिर शासन देण्याची जबाबदारी पार पाडतो. राज्यपाल राष्ट्रपती व केंद्राचे प्रतिनिधी असतात. पक्षातंर, जातीय तणाव, बहुमत कोणालाही नसणे, अशा असाधारण परिस्थितीत राज्यपाल तटस्थ राहू शकत नाही. स्वत:च्या मर्जीप्रमाणे, विवेकाने निर्णय होऊन गुप्त अहवाल राष्ट्रपतीला कळवतो. 356 कलमाचा वापर करण्याची शिफारस करतो. राज्यपाल घटनात्मक जबाबदारी पार पाडत असताना विशिष्ट प्रसंगी विशेष अधिकाराचा वापर करतो. संघटन चातुर्य, स्वत:चे कौशल्य, राजकीय अनुभव यांच्या आधारे परिस्थितीतून मार्ग काढतो.

राज्यपाल मुख्यमंत्र्याची नेमणूक, मंत्रीसभेची नेमणूक करतो, कायदे मंडळाचे अधिवेशन बोलावणे, समाप्त करणे, विधानसभा भंग करणे, याविषयी स्वविवेकाचा वापर करुन भूमिका पार पाडतो. 1967 पर्यंत केंद्र व राज्यात कॉंग्रेस या एकाच पक्षाची सत्ता असल्याने राज्यपालाला महत्व नव्हते परंतू 1967 नंतर अनेक राज्यात बगर कॉंग्रेसी सरकारे सत्तेवर आल्यामुळे प्रथमच राज्यपाल पदाला महत्व प्राप्त झाले. इकबाल नरेन यांनी म्हटल्याप्रमाणे केंद्रातील कॉंग्रेस शासनाने घटकराज्यातील बगर कॉंग्रेसी सरकारे पाडण्यासाठी 356 व्या कलमाचा राज्यपाल पदामार्फत दुरुपयोग केला. परिणाम स्वरुप नंतरच्या काळात विरोधी पक्षाची राज्य सरकारे पाडण्याचा पायंडा पडला. भारतातील राजकारण, केंद्र- राज्य संबंध राज्यपाल पदाशी निगडीत झाले.

केंद्रात एका व राज्यात दुसऱ्या विरोधी पक्षाची सत्ता असणाऱ्या शासनास राज्यपालास महत्वाचे विशेषाधिकार, स्वविवेकी स्व:मर्जीने कार्ये करण्याचे अधिकार असल्याने त्याची भूमिका वास्तव शासनाची असते. यामुळे वास्तव स्थितीचा अभ्यास केल्यास राज्यपाल केवळ रबरी शिक्का नसल्याचे दिसून येते. परंतू राज्यपालाची नेमणूक राष्ट्रपती करतो, राष्ट्रपतीची मर्जी असेपर्यंत राज्यपाल पदावर राहतो. केंद्र सरकारमध्ये सत्ता बदल झाला की राज्यपाल बदलेले जातात. यावरुन भारतीय राजकारणात पक्षीय राजकारणातून राज्यपालाचे पद कार्यकारी असते.

समारोप :

राज्यपालाबाबत विविध समित्यानी ज्या शिफाराशी केल्या त्यात राज्यपाल हा एखाद्या क्षेत्रातील श्रेष्ठ व नामवंत असावा, राज्याबाहेरचा असावा, राजकराणापासून अलिप्त, पाच वर्षे कार्यकाळाची हमी असावी, नि:पक्ष

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

असावा, दुसऱ्यादा राज्यपाल-उपराष्ट्रपती-राष्ट्रपती पदावर नेमणूक करावी, अन्य पदावर नेमणूक करु नये, राज्यपाल राष्ट्रपतीचा एजंट नसून प्रतिनिधीअसतो, राज्याचा प्रमुख म्हणून संवैधानिक कार्य व भूमिका पार पाडतो राज्य शासन व राज्यपालात समन्वय असणे आवश्यक आहे. राज्यघटनेच्या मसुदा समितीचे सदस्य श्री अल्लादी कृष्णस्वामी यांनी म्हटले, राज्यपाल पदी नियुक्त होणारी व्यक्ती घटक राज्याच्या परिस्थितीची जाणीव असणारी, निर्विवाद योग्यता, चारित्र्य संपन्न,प्रतिष्ठित, नि:पक्ष्ा, अलिप्त, मंत्रीमंडळाचा मित्र व मध्यस्थ असावी. मंत्रीमंडळाला सल्ला देणारी, तणावपूर्ण परिस्थितीतून मार्ग काढणारी राज्यकारभार सुरळित चालवण्यास मार्गदर्शन करणारी असावी. तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राज्यपालांची नियुक्ती ही चारित्र्य, शिक्षण, सार्वजनिक जिवनातील स्थान या निकषावर व्हावी म्हटले. तसेच राज्यपाल पद अलंकारात्मक किंवा आभुषणावत वाटत असले तरी विशिष्ट परिस्थितीत त्याला अमर्यादा अधिकार प्राप्त होतात. अशावेळी राष्ट्रहिताची जाणीव ठेऊन विशेषाधिकार व विवेकाधिन अधिकारचा वापर करण्याची क्षमता असणारी व्यक्ती राज्यपालपदी असल्यास भारतीय संविधानाची उद्देश साध्य होतील थोडक्यात राज्यपाल नाममात्र प्रमुख असला तरी विशिष्ट परिस्थितीत तो वास्तवप्रमुख, राज्याचा सर्वेसर्वा असतो. नवनिर्मित राजकीय गुंतागुतीत राज्यापाल पद नवीन भूमिका घेऊन पुढे आले आहे. संविधनाचा रखवालदार, घटक राज्यात संघाबरोबर जोडून भारताच्या राष्ट्रीय ऐक्य व अखंडतेचे उद्दिष्ट प्राप्तीसाठी संसदीय लोकशाहीत राज्यपाल पदाला अनन्य साधारण महत्व प्राप्त झाले आहे.

भारतातील वर्तमान राज्यपाल (भारतात 28 घटकराज्ये 9 केंद्रशासित प्रदेश आहेत.)

1) बी.डी. मिश्रा	-	अरुणाचल प्रदेश
2) जगदीश मुखी	-	आसाम
3) विश्वभूषण हरिचंदन	-	आंध्रप्रदेश
4) आनन्दीबेन पटेल	-	उत्तरप्रदेश
5) ग्ाुरमीत सिंह	-	उत्तराखंड
6) ग्ाणेश लाल	-	ओरिसा
7) थावरचंद गहलोत	-	कर्नाटक
8) आरिफ मोहमद खान	-	केरळ
9) आचार्य देवव्रत	-	गुजरात
10)पी.एस.श्रीधरन पिल्लई	-	गोवा
11)अनुसइया उइके	-	छत्तीसगढ
12)रमेश बैस	-	झारखण्ड
13)रविन्द्र नारायण रवि	-	तामिळनाडू
14)तमिलसाई सुंदरराजन	-	तेलगंना
15)जगदीश मुखी	-	नागालँड
16)बनवारीलाल पुरोहित	-	पंजाब
17)जगदीप धनखड्	-	प.बंगाल
18)फागू चौहान	-	बिहार

19)ला गणेशन	-	मणिपूर
20)मंगूभाई छगनभाई पटेल	-	मध्यप्रदेश
21)भगतसिंह कोश्यारी	-	महाराष्ट्र
22)कंथममपति हरिबाबू	-	मिजोराम
23)सत्यपाल मलिक	-	मेघालय
24)कलराज मिश्र	-	राज्यस्थान
25)गंगाप्रसाद	-	सिक्किम
26)बंडारु दत्तात्रय	-	हरियाणा
27)राजेंद्र विश्वनाथ अर्लेकर	-	हिमाचल प्रदेश
28)सत्यदेव नारायण आर्य	-	त्रिपुरा

संदर्भसूची :

1) प्रा.के.आर.बंग - महाराष्ट्र शासन व राजकारण, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, दु.आ.2013.
2) डॉ.वा.भा.पाटील - भारतीय राज्यघटना (भाग - 1) प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगांव, प्र.आ.जून-2012.
3) डॉ.अशोक व्ही.जैन - महाराष्ट्राचे शासन आणि राजकारण, सेठ पब्लिशेर्स, प्रा.लि.मुंबई, प्र.आ, ऑक्टो-1998.
4) प्रदीप गायकवाड (संपादक/प्रकाशक) - भारताचे संविधान शिल्पकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, दीक्षाभूमी संदेश समता प्रकाशन, नागपुर, अठरावी आवृत्ती- 14 ऑक्टोबर 2012.
5) डॉ.वी.वाय.कुलकर्णी - भारतीय संविधान शासन व राजकीक प्रक्रिया एज्युकेशनल पब्लिशर्स एँड डिस्ट्रिब्युटर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद प्र.आ.2013.
6) सतीश चंद्रा - मध्ययुगीन भारत 2001-02.
7) लाईक अहमद - मुगलकालीन भारत 2009.
8) https//en.m.wikipedia.org.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

75 आज़ादी का अमृत महोत्सव

MAH/NAN/10936/2015
ISSN : 2454-7905
SJIF 2022 - Impact Factor 7.479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-LIV, 9 May 2022

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Udgir's

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur

NAAC Accredited with 'B' Grade

Dist. Latur State : Maharashtra (431515)

ONE DAY INTERNATIONAL CONFERENCE (ONLINE)

Organized By Department of Economics

On

The Global Relevance of Indian Economic Thoughts

भारतीय आर्थिक विचारांची वैश्विक प्रासंगिकता

Cheif Editor : Principal Dr. Vasant Biradar

Editor : Dr. D. D. Choudhri

Principal
Khoieshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - LIV Year – 7 09 May 2022

भारतीय आर्थिक विचारांची वैश्विक प्रासंगिकता

The Global Relevance of Indian Economic Thoughts

:: Editor in Chief ::

Principal Dr. Vasant Biradar
Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.

:: Editor ::

Dr. D. D. Choudhri
Professor, Department of Economics,
Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete
Principal, Sanskriti Public School, Nanded (MH India)
Director: Mr. Tejas Rampurkar
(For International contact only +91-8857894082)
::Address for Correspondence::
House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India - Maharashtra) Website: www.wiidrj.com Email: shrishprakashan2009@gmil.com umbarkar.rajesh@yahoo.com Mob. No: +91-9623979067

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

32.	यशवंतराव चव्हाण यांचे आर्थिक विचार	प्रा. डॉ. गरवडे व्ही. ए. प्रा. डॉ. बी. बी. कागदे	129
33.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांची वैश्विक प्रासंगिकता	प्रा. डॉ. डी. टी. भोसले	132
34.	"डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरचे आर्थिक विचार"	डॉ. लक्ष्मी रामभाऊ कांगुणे	135
35.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर– आर्थिक विचार आणि प्रासंगिकता	डॉ. अनंता बापुराव देशमुख	140
36.	शासकीय योजनांचा आढावा	डॉ. मोरे अर्जून मोहनराव	145
37.	महात्मा गांधीजींच्या जीवनातील महत्त्वाच्या चळवळी आणि वैश्विक प्रासंगिकता	श्री. पंकज एकनाथ भोईर	151
38.	गांधी तत्त्वज्ञानाची वर्तमान कालीन वैश्विक प्रासंगिकता	डॉ. आर. पी. इंगळे	155
39.	"भारतीय आर्थिक राष्ट्रवादाचे जनक" – लोकमान्य टिळक	प्रो. डॉ. डी. डी. चौधरी	159
40.	प्राचीन तगर (तेर) बाजारपेठेचा पाश्चिमात्य राष्ट्रांशी व्यापार	सहा. प्रा. गंगथडे रमेश	164
41.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	प्रा. डॉ. टी. बी. पुरी	168
42.	राजर्षी शाहू महाराजांचे आर्थिक क्षेत्रातील कार्य	प्रा. डॉ. मोरे बब्रुवान केरबाजी	175

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed Referred) ISSN – 2454 - 7905

यशवंतराव चव्हाण यांचे आर्थिक विचार

प्रा. डॉ. नरवडे व्ही. ए.
अर्थशास्त्र विभाग, खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई
प्रा. डॉ. बी. बी. कागदे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

प्रस्तावना :–

यशवंतराव चव्हाण म्हणजे आभाळाएवढे राजकारणी व्यक्ती म्हणून डोळ्यासमोर उभा राहतो. परंतु ते मार्गदर्शक, तत्वज्ञानी, कुशल प्रशासक, उदारमतवादी, रसिक व उत्कृष्ट संसदपटू अशी अनेक अष्टपैलू रूपे त्यांची होती. त्यासाठी महाराष्ट्राचा विकास हा जलद स्वरूपात कसा करता येईल यासाठी त्यांनी आर्थिक विकास ही संकल्पना रूढ केली. त्यात त्यांनी राज्याच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या दृष्टीकोनातून कृषी, मत्स्य, व्यवसाय, उद्योग, वन आणि सहकाराशी निगडीत कार्यक्रम तयार करून राबविणे आवश्यक आहे. यशवंतराव चव्हाण यांच्या आर्थिक विचारांचा गाभा हा प्रामुख्याने शेती हा होता. शेतीमधील विविध पिकांचे उत्पादन तर वाढवायचे असेल तर सहकारी शेतीचे समर्थन केले आहे.

आधुनिक महाराष्ट्राची जडणघडण करणारे शिल्पकार, एक मुत्सद्दी, मुरब्बी नेता म्हणून यशवंतराव चव्हाण ओळखले जातात. 1956 मध्ये द्विभाषिक मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री आणि 1 मे 1960 रोजी जेव्हा संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती झाली तेव्हा महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री म्हणून त्यांनी समर्थपणे सुत्रे हाती घेतली. खेड्यात, गरिब शेतकरी कुटूंबात जन्मलेल्या यशवंतरावांनी कर्तृत्वाच्या बळावर भारताचे गृहमंत्री, अर्थमंत्री, संरक्षणमंत्री, परराष्ट्रमंत्री , उपपंतप्रधान आणि आठव्या वित्त आयोगाचे अध्यक्ष ही पदं मिळवली. या प्रत्येक पदावर काम करताना त्यांची वैचारिक बैठक पक्की होती. त्यांनी दूरदृष्टीने वेळोवेळी घेतलेले निर्णय देश व राज्यहितास पोषकच ठरलेले दिसते. यशवंतरावांच्या आर्थिक विचारांचा परामर्श होत असताना त्यांचे तत्कालीन निर्णय, आर्थिक विचार हे आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात भारताच्या विकास प्रक्रियेस कसे उपयुक्त ठरतात याचा ऊहापोह या शोधनिबंधात केला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टये :–

1) यशवंतराव चव्हाण यांच्या आर्थिक विचारांचा शोध घेणे.

2) यशवंतराव चव्हाणांच्या आर्थिक विचारांची उपयुक्तता स्पष्ट करणे.

शोधनिबंधाची अभ्यास पध्दती :–

सदर शोधनिबंध दुय्यम सामग्रीवर आधारित असून आर्थिक विचारांचा शोध घेण्यासाठी यशवंतराव चव्हाण यांची प्रकाशित भाषणे, साहित्य, मासिके, वर्तमानपत्रातील लेख–पुस्तके इत्यादींचा आधार घेतला आहे.

यशवंतराव यांचे आर्थिक विचार :–

1) सहकार चळवळ

महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासाला गती देण्यासाठी सहकारी चळवळ ग्रामीण भागात रूजवण्यावर त्यांनी भर दिला. गावागावांमध्ये सहकारी संस्था स्थापन झाल्या पाहिजेत, असा त्यांचा आग्रह होता. सहकारी बँका, सहकारी साखर कारखानदारी सुरू करण्यासाठी त्यांनी मदत केली. सहकाराच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात विकासाची गंगा नेली. त्याच बरोबर औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्याची संकल्पना प्रत्यक्षात आणून उद्योगांसाठी पोषक वातावरण निर्माण केले. ग्रामीण भागात मोठया प्रमाणावर रोजगार निर्मिती होईल, यासाठी भगीरथ प्रयत्न केले त्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर ग्रामीण भागाच्या आर्थिक विकासाला सहकाराच्या माध्यमातून गती मिळाली. स्वातंत्र्यानंतर पहिल्या

Principal
Kholeshwar Mahavidyalay Ambajogai

हरित क्रांतीमुळे देश अन्नधान्य उत्पादनात स्वयंपूर्ण झाला चारा पाणी, अन्न सुरक्षेसाठी, कुपोषणासाठी, निर्मुलनासाठी आपल्याला पुन्हा हरित क्रांतीची गरज असून त्यासाठी जिरायत शेतीवर जास्त लक्ष द्यायला हवे असे मत त्यांचे होते

2) औद्योगिक धोरण :–

राष्ट्राच्या औद्योगिक धोरणाचा परिणाम व्यक्तीच्या आर्थिक आरोग्यावर होत असतो म्हणून त्यांनी राष्ट्राचे औद्योगिक धोरण ठरवत असताना सर्वसामान्य व्यक्तीला केंद्रबिंदू मानून धोरण राबवले तीच शासन व्यवस्था राबवते ती जी शासन व्यवस्था अशा प्रकारचे औद्योगिक धोरण राबवते ती शासन व्यवस्था स्वीकारलेल्या देशात लोकप्रिय असल्याचे ही दिसून येते. भारतासारख्या लोकशाही शासन व्यवस्था सर्वसामान्य व्यक्तीच्या आर्थिक शासनाच्या प्रमुखाला प्रामाणिकपणे व अत्यंत दूरदृष्टी दाखवत सर्वसामान्य व्यक्तीच्या आर्थिक आरोग्य लक्षात घेऊन औद्योगिक धोरण ठरवणे आवश्यक असते.

देशातील अन्य राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्रातील सर्वसामान्य व्यक्तीचे आर्थिक आरोग्य थोडेफार चांगले असल्याचे दिसून येते. याचे संपूर्ण श्रेय महाराष्ट्राच्या नवनिर्मितीचे शिल्पकार व राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनाच दिले पाहिजे.

3) बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाविषयी भूमिका :–

केंद्रीय पातळीवर बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाचा निर्णय 1969 झाला असला तरी भारतात ही भूमिका प्रथम यशवंतराव चव्हाणांच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्राने मांडल्याचे दिसते. 1964 साली दिल्ली येथे झालेल्या काँग्रेस समितीच्या बैठकीत अशा पद्धतीचा ठराव पास करण्यात आला.

4) शेतीमाल किंमतविषयक धोरण :–

प्रत्यक्ष शेतीमाल उत्पादित करणाऱ्या शेतकऱ्याला मिळणारी किंमत व ग्राहकाला द्यावी लागणारी किंमत यात प्रचंड तफावत असते ही तफावत मध्यस्थांच्या साखळीने निर्माण होते शेतीमालाला वाजवी भाव मिळाला पाहिजे व ग्राहकाला हि तो भाव रास्त वाटला पाहिजे त्यासाठी मध्यस्थ नष्ट होणे गरजेचे आहे असे त्यांचे मत होते. त्यासाठी उपाय सूचवताना ते म्हणतात सरकारनेच सर्व अन्नधान्याचा व्यापार आपल्या हातात घेतला की, शेतकऱ्यालाही योग्य भाव मिळेल आणि ग्राहकांची ही लुबाडणूक होणार नाही

सद्य स्थितीत शेतीमाल आधार किंमत धोरण अन्न महामंडळामार्फत केली जाणारी खरेदी व सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतून वितरण यामध्ये यशवंतराव चव्हाणांच्या विचारांचे प्रतिबिंब दिसते

5) आठव्या वित्त आयोगातील शिफारशी :–

21 जून 1982 रोजी केंद्र सरकारने यशवंतराव चव्हाण यांच्या अध्यक्षतेखाली आठव्या वित्त आयोगाची स्थापना केली. 30 एप्रिल 1984 रोजी या आयोगाने आपला अंतिम अहवाल केंद्र सरकारला सादर केला या आयोगाने केलेल्या सर्व शिफारशी सरकारने स्वीकारल्या. ज्या राज्यांची अंदाजपत्रके तुटीची होती अशा 10 राज्यांना अनुदान देण्यात यावे. राज्य कर्मचाऱ्यांना केंद्राप्रमाणेच महागाई भत्ता देण्यात यावा. दुर्बल मागास राज्यांना विशेष अनुदान देण्यात यावे. राज्यांना मिळणाऱ्या कर्जात मागास व कमी उत्पन्न पातळी असलेल्या राज्यांना सुट देण्यात यावी. तंबाखु, साखर, सुती कापड उद्योगांवर अतिरिक्त उत्पादन कराच्या बाबतीत राज्यांनी लोकसंख्या व उत्पादन यांच्यामध्ये समन्वय साधून कर आकारणीचे धोरण ठरवावे. केंद्रीय उत्पादन शुल्काच्या 45 निव्वळ महसुल राज्यांना द्यावा. एकंदरीत देशाच्या आर्थिक विकासाबाबतचा त्यांचा दृष्टीकोन, मागासर प्रदेशाच्या विकाससंबंधीचा दृष्टीकोन हा सामन्यायी तत्वावर आधारलेला होता हे या शिफारशीमधून दिसून येते.

6) सहकाराचे सशक्तिकरण :– आज सशक्त सहकाराची नितांत गरज निर्माण झाली आहे. कारण भांडवलशाहीमुळे निर्माण होणाऱ्या आर्थिक व सामाजिक प्रश्नांना समर्थपणे तोंड देण्याचे

Principal
Yogeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

[illegible] फक्त सहकारी चळवळीतच आहे. कारण आपल्या देशात सहकारी [illegible] 100 वर्षांच्या [illegible] काळापासून अस्तित्वात आहे.

1904 साली लावलेल्या सहकाराच्या रोपट्याचे रूपांतर आज [illegible] सहकारी संस्थेद्वारे सेवा ऐवजी मेवा नेत्यांमध्ये निर्माण झाली [illegible] [illegible] फांद्यामधून वाढताना दिसते. सहकाराला [illegible] [illegible] यासारख्या वाळवीने ग्रस्त झाला असून आधुन [illegible] [illegible] [illegible]च्याच्या अवस्थेत आहे.

[illegible] :-

यशवंतराव चव्हाण यांनी आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय व राज्य पातळीवर [illegible] [illegible] सिध्दान्त आणि यांची सांगड घालताना दिसतात.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीत [illegible] सुधारणांसंबंधीच्या निर्णयात [illegible] [illegible] देशांना आहे. विशेष उचल अधिकाराचा [illegible] [illegible] ठरेल. या विचारांची मांडणी ते आंतरराष्ट्रीय स्तरावर करतात.

[illegible] :-

1) चव्हाण यशवंतराव, [illegible] आणि [illegible] 1979 [illegible]
2) चव्हाण यशवंतराव, [illegible] आर्थिक [illegible], 1979 मुंबई [illegible]
3) चव्हाण यशवंतराव [illegible] 1979 [illegible] प्रकाशन [illegible]
4) डॉ. देशमुख [illegible] यशवंतराव 2009 [illegible] प्रकाशन, पुणे
5) [illegible] सहकार [illegible] 1999 [illegible] प्रकाशन [illegible]

Principal
Kholeshwar Mahavidyalay
AMBAJOGAI

Impact Factor-8.575 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

March -2022

ISSUE No- (CCCXLIII) 343

INDIAN WOMEN: PRESENT, PAST AND FUTURE

Prof. Virag S. Gawande
Chief Editor
Director
A.S.R.&.D. T.I.,Amravati

Dr. D.V. Meshram,
Chief organizer:
I/C Principal

Dr. B.V. Kendre,
IQAC Coordinator
& Head Dept. of Chemistry

Dr. Babasaheb Shep
Editors
Head of History Department

Dr. Ramesh Rathod,
Editors
Head, Department of Sociology

Dr. V. B. Gaikwad
Editors
Department of Zoology

Vaidyanath College of Arts,Science & Commerce, Parli-Vaijnath

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : *www.aadharsocial.com*

Aadhar Publications

Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai, Dist. Beed

Scanned with CamScanner

ISSN : 2278-9308
March, 2022

21	तोच चंद्रमा नभातील'— कवयित्री—गीतकार—शांताबाई शेळके प्रा. डॉ.मधुकर गणेश मोकाशी	86
22	महिला आरोग्य प्रबोधन ही काळाची गरज डॉ. गितांजली मोटे	90
23	भारतातील कौटुंबीक हिंसाचार प्रा. डॉ.बाळासाहेब विश्वनाथ मुंडे	93
24	भटक्या—विमुक्त जमातीतील महिलांचे सशक्तीकरण डॉ. हनुमान मुसळे	96
25	दलित स्त्री आत्मकथन 'आयदान' – एक आढावा प्रा. उगम उमेश परब	100
26	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचे योगदान प्रा. बी.आय. परदेशी	103
27	आधुनिक भारतातील सुशिक्षित स्त्रियांची विवाह विषयक मूल्ये : एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण डॉ. अमोल अशोककुमार पाटील	106
28	महाराष्ट्राच्या राजकारणातील स्त्रिया — एक अभ्यास प्रा. डॉ. व्ही एल फड	110
29	भारतीय स्वातंत्र चळवळीत महाराष्ट्रातील महिलांचे योगदान डॉ . राजाराम रा पिंपळपल्ले	117
30	स्त्रीवाद : स्त्रीवाद इतिहास लेखनः एक शोध व चिंतन फकीरा भगवान राजगुरू	121
31	मराठी रंगभूमीव स्त्रीवादी नाटके : वर्गीकरण आणि विश्लेषण प्रा. डॉ. बी.पी.रुद्देवाड	126
32	१८५७ च्या स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान डॉ. शिला सखाराम सहाने	129
33	भारतीय महिलांचे सबलीकरण प्रा. शहाणे रंजना प्रल्हादराव	133
34	नोकरी करणाऱ्या महिलांचे प्रश्न : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन. प्रा. डॉ. सिद्धेश्वर शेटकर	136
35	आर्थिक विकासातून महिला सबलीकरण : विशेष संदर्भ कमलताई परदेसी प्रा.डॉ.शेटोड एस.एन.	139
36	हैद्राबाद स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांचे योगदान डॉ. एस.एम. वांढरे	142
37	विसाव्या शतकातील स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांची भूमिका डॉ.मुकुंद देवर्षी	147
38	लैंगिक न्याय आणि कामाच्या ठिकाणी सुरक्षितता डॉ.जयसिंग सिंगल /डॉ. बी.बी.सुरजबन्सी	156
39	भारतीय समाजव्यवस्था आणि स्त्री वर्गाचे स्थान डॉ रावसाहेब भीमराव नेरकर	161
40	कोळी मल्हार जमातीतील विंचे फोडणाऱ्या महिलांचा सामाजिक व आर्थिक स्थिती डॉ. जयसिंग सिंगल /डॉ. गजानन सोनुने	163
41	लोकगीतातून व्यक्त होणारे स्त्रीजीवन डॉ. संगीता मोरे	167
42	स्वातंत्र्य आंदोलनातील कोल्हापूर जिल्ह्यातील स्त्रियांचे योगदान डॉ. जितेंद्र यशवंत वडशिंगकर	171

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 343(CCCXLIII)
ISSN : 2278-9308
March, 2022

विसाव्या शतकातील स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांची भूमिका

डॉ. मुकुंद देवर्षी
खोलेश्वर महाविद्यालय अंबाजोगाई ,जिल्हा बीड.

भारतीय समाजामध्ये प्राचीन काळापासून समाजाची विभागणी ही प्रामुख्याने स्त्री व पुरुष अशा विभागांमध्ये झालेली आहे. भारतीय समाज व्यवस्थेने स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान देण्यात आले होते. त्यांनी अनेक क्षेत्रांमध्ये आपले अमूल्य असे योगदान होते,पण मध्ययुगीन काळामध्ये अनेक बंधने समाजव्यवस्थेने घालून स्त्रियांना समाजामध्ये, कुटुंबामध्ये बंदिस्त केले होते. भारत हा पारतंत्र्याच्या जोखडात अडकलेल्या मुळार आणि भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी सर्व स्तरातून प्रयत्न करण्यात आले होते. भारतामध्ये ब्रिटिशांचे आगमन झाल्यानंतर त्याने समाजातील पुरुषांबरोबर स्त्रियांनाही शिक्षणाची द्वारे खुली केली आणि स्त्री विकासाला चालना प्राप्त झाली. स्त्रीयांनी ब्रिटिश सत्तेच्या काळामध्ये प्रत्येक क्षेत्रामध्ये आपला सहभाग दर्शविला होता. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलन हे स्त्रियांच्या सहभागाशिवाय पूर्ण होऊ शकत नव्हते. स्त्रियांच्या सहभागाने महात्मा गांधींच्या आंदोलन पूर्णत्वास गेले होते. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलन हे सर्व समाजघटकांनी चालविलेले जनआंदोलन होते ,पण समाज घटकातील दलित, सामान्य जनता यांच्या बरोबर समाजाचा प्रमुख घटक असणाऱ्या स्त्रियांनीही या आंदोलनात आपला सहभाग नोंदविला होता. स्त्रियांची भारतीय राष्ट्रीय आंदोलनातील भूमिका ही दुर्लक्षित होती. या कामगिरीचा काही प्रमाणात आढावा घ्यावा म्हणून शोध निबंधात घ्यावयाचा आहे.

विसाव्या शतकातील पहिली जगप्रसिद्ध भारतीय स्त्री स्वातंत्र्यसैनिक भिकाईजी रुस्तुम कामा ह्या होत. त्या मादाम कामा नावाने ओळखल्या जातात. त्या मानदानी पारसी घराण्यातील. मादाम कामांनी आपल्या समाजसेवेला मुंबईतील प्लेगपट्टीपासून सुरुवात केली. श्रीमंत रुस्तुम कामांना श्रीमंत व प्रतिष्ठित घराण्यातील आपल्या पत्नीने प्लेगपट्टीतील लोकांच्यात मिसळावे ही गोष्ट बिलकूल पसंत पडली नाही. दोघांच्यात तेढ निर्माण झाली. मादाम कामा आपल्या विचारांशी एकनिष्ठ राहिल्या. त्यांनी घर सोडले व लंडनला गेल्या. लंडनला श्यामजी कृष्ण वर्मा व स्वातंत्र्यवीर सावरकरांसारख्या क्रांतिकारकांशी त्यांचा परिचय झाला. त्या अभिनव भारत संघटनेत सामील झाल्या.

जर्मनीमधील समाजवादी परिषदेत त्यांनी स्वतःच्या कल्पनेने स्वतंत्र भारताचा झेंडा बनवून तो फडकविला. ब्रिटिशविरोधी कारवायांचा त्यांच्यावर आरोप करून त्यांना लंडनमधून हद्दपार केले गेले.. त्या फ्रान्स देशात गेल्या व तिथे राहून भारतीय क्रांतिकारकांना मदत करण्याचे काम त्यांनी केले. म्हातारपणी त्यांची प्रकृती फारशी ढासळत राहिली. त्या भारतात परत आल्या. 1934 च्या सुमारास त्यांचे देहावसान मुंबईत झाले. अशा महान क्रांतिकारी स्त्रीच्या मृत्यूनंतर केवळ 4 ओळींत त्यांच्या मृत्यूची बातमी वर्तमानपत्रात आली. देशाचे पारतंत्र्य व स्त्रीच्या कर्तृत्वाकडे दुर्लक्ष करणारा भारतीय समाज या दोहोंचीही जाणीव या घटनेमुळे होते. मादाम कामांनी त्याप्रमाणे परदेशात राहून भारतीय स्वातंत्र्यासाठी प्रयत्न केले.

त्याचप्रमाणे कुमारी वलीयाम्मानेही दक्षिण आफ्रिकेतील गांधीजींनी सुरू केलेल्या सत्याग्रहात भाग घेण्यासाठी स्त्रियांचे पथक तयार केले. विलयाम्माला सत्याग्रहात अटक झाली. तिला खूप मारझोड झाली होती. कैदेत तिला अन्नही दिले गेले नाही. तिचे जीवन धोक्यात आले. गांधीजींनी तिला सत्याग्रहातून माघार घे व तुरुंगातून बाहेर ये असा निरोप पाठविला. शूर महिलेने गांधीजींचा सत्याग्रहाचा आदेश मानला होता. खरा सत्याग्रही शरण जात नाही अशी तिला शिकवण मिळाली होती. तिने माघार घेतली नाही. तुरुंगातच अवघ्या 16 व्या वर्षी तिचा मृत्यू झाला. भारतीय वेलियाम्मा ही 20 व्या शतकातील स्वातंत्र्यलढ्यातील पहिली हुतात्मा स्त्री. तिच्या बलिदानाने दक्षिण आफ्रिकेतील व भारतातील सर्व लोक हळहळले.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-93.. | March 2022
Impact Factor -(SJIF) -8.575, Issue NO, 343(CCCXLIII)

लाहोरची लाडो राणी झुत्शी 1918 मध्ये गांधीजींची अनुयायी बनली. दारूच्या दुकानांवर निदर्शने करण्यासाठी तिने स्त्रियांना एकत्र केले. दारूच्या बाटल्या फोडल्या, दारूच्या दुकानांना आगी लावल्या, व परदेशी कपड्यांच्या होळ्या पेटवल्या 1919 मध्ये तिने हाताने बनविलेल्या वस्तूंची विक्री केली व जमा झालेला फायदा तिने जालियनवाला बाग कत्तलीत नुकसान झालेल्या लोकांमध्ये वाटला. लाडो राणीला निदर्शने करत असताना अर्धी मरेपर्यंत मार बसला होता. 1920 ते 1942 पर्यंतच्या अनेक चळवळीत तिला कारावास घडला. दारोदार फिरून स्वातंत्र्य लढ्याकरता महिलाशक्ती जागृत करण्याचे काम लाडो राणीने केले. लाडो राणीपासून स्वातंत्र्यलढ्यात उतरणाऱ्या स्त्रियांना स्फूर्ती मिळाली. लाडो राणीचा काळ हा गांधीयुगाचा आरंभ होय.

महात्मा गांधी यांनी भारतीय स्त्रीला तिच्या शक्तीची जाणीव करून दिली. आपल्या प्रत्येक भाषणात स्त्रियांकडे वळून ते म्हणत, महिलांनो, तुम्ही भारत देशाची अर्धी शक्ती आहात. या देशाच्या स्वातंत्र्यलढ्यात तुमचा सहभागही अर्धा असला पाहिजे." गांधीजींच्या आवाहनाला हाक देऊन महिला, काँग्रेसच्या कामात संथ गतीने का होईना पण येऊ लागल्या. गांधीजींची पहिली भारतीय शिष्या अवन्तिकाबाई गोखले. अवन्तिकाबाई मुंबईच्या रहिवासी गांधीजींच्या विचाराने भारावलेल्या अवन्तिकाबाईंनी गांधीजींबरोबर चंपारण्यात सत्याग्रह केला. त्यांनी मराठीत लिहिलेल्या गांधीजींच्या चरित्राला लोकमान्य टिळकांनी प्रस्तावना लिहिली होती. अवन्तिकाबाईंनी हिंद महिला- समाज नावाची संस्था स्थापन करून महिलांना काँग्रेसच्या विधायक कार्यक्रमासाठी संघटित केले.

1930 मधील सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत त्यांनी स्त्रियांनाच नव्हे तर पुरुषांनाही मार्गदर्शन केले. अवन्तिकाबाईंना 1930 साली व 1932 साली कारावासाची शिक्षा झाली होती. स्त्रियांचे अधिकार व कल्याण, मजूर वस्ती व इस्पितळे यांबाबत काम करून त्या मुंबई शहराचे भूषण ठरल्या तर नवल काय? बंगालमधील सरलादेवी चौधरी ह्या रवींद्रनाथ टागोर यांची पुतणनात. बंगाल व पंजाबमधील क्रांतिकारकांच्या शक्तींना एकत्र आणण्याचे काम त्यांनी केले. देशभक्ती त्यांच्या नसानसातून भरली होती. 1 जानेवारी 1909 रोजी लाहोरमध्ये त्यांनी प्रथम वन्दे मातरमची घोषणा देऊन नववर्ष साजरे करण्याकरिता जमलेल्या लोकांना चकित केले, वन्दे मातरम् ह्या घोषणेला बंदी असता त्यांनी ती घोषणा दिली यावरून त्यांचे अतुल धैर्य दिसून येते. 1919 पासून त्या गांधीजींच्या प्रभावाखाली आल्या. स्त्रियांमध्ये आत्मविश्वास व नेतृत्व गुण वाढावेत यासाठी त्यांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली.

1945 मध्ये मृत्यू होईपर्यंत त्या स्वातंत्र्यआंदोलनात सक्रिय होत्या गुजरातमधील हंसा मेहता या सोन्याचा चमचा तोंडात धरून जन्माला आल्या होत्या. 1919 मध्ये उच्च शिक्षणासाठी त्या इंग्लंडला गेल्या. त्या परत आल्या ते राष्ट्रीय चळवळीत सामील होण्याचे ठरवूनच, सायमन कमिशनला त्यांनी सक्रिय विरोध केला, स्त्रियांना राष्ट्रीय चळवळीत येण्यास प्रेरणा दिली. राष्ट्रीय चळवळीतील सहभागामुळे त्यांना कारावासही भोगावा लागला. स्वातंत्र्यानंतर त्यांनी विधायक सामाजिक कामांत लक्ष घातले. सरोजनी नायडूंचा जन्म बंगालमधील ब्राह्मणाचे झाला. वडिलांच्या नोकरीमुळे त्यांचे सर्व शिक्षण हैद्राबादला आंध्रप्रदेशात झाले. सरोजनीदेवींनी गांधींच्या सविनय कायदेभंगाच्या सत्याग्रहात भाग घ्यायचे ठरविले. दांडीयात्रेत त्या सामील झाल्या. त्यांचे इंग्रजी भाषेवर चांगले प्रभुत्व होते. इंग्रजी भाषेतील त्यांच्या कवितांमुळे त्यांना 1917 मध्ये "पोएट नाइटिंगेल ऑफ इंडिया" (भारताची कोकिळा कवयित्री) ही पदवी मिळाली होती.

स्वातंत्र्य लढ्यातील त्यांचे कार्य, स्त्रीयांच्या सताधिकारावद्दल त्यांनी केलेली चळवळ यांमुळे त्यांचा ठसा भारतीय इतिहासावर मोठा आहे. 1949 मध्ये त्यांना राज्यपालपद दिले गेले. भारतातील त्या पहिल्या महिला राज्यपाल होत. गुजरातच्या सरलादेवी साराभाई व त्यांचे सर्वच कुटुंब गांधीजींच्या सहवासात आले. परदेशी माल व कापडांची दुकाने व दारूची दुकाने यांवर निदर्शने करण्यासाठी त्यांनी महिलांना संघटित केले. गुजरातमध्ये स्वातंत्र्य आंदोलन तळागाळापर्यंत पोहोचविण्याचे श्रेय सरलाबेनना आहे. मनमोहिनी झुत्शी या स्वातंत्र्यसैनिक लाडो-राणी झुत्शी यांची कन्या. 1929 पासून काँग्रेसच्या विद्यार्थी चळवळीत त्यांनी हिरीरीने भाग घेतला भगतसिंगच्या फाशीविरुद्ध त्यांनी निदर्शने केली. परकीय सत्तेला धाडसीपणाने टक्कर देण्याचे त्यांचे काम तरुण पिढीला स्फूर्तिदायक ठरले.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalay
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

बनारसच्या हिंदू विश्वविद्यालयातील विद्यार्थिनी अमनप्रभा दास यांनी 1930 च्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत भाग घेण्यासाठी शिक्षणाला रामराम ठोकला. आसामधील गोहाटी या आपल्या गावी येऊन त्यांनी सत्याग्रहात भाग घेतला. तुरुंगातून सुटून आल्यावर त्यांनी अस्पृश्योद्धाराचे काम वाहून घेतले. 1942 साली त्यांना परत पकडले. कारागृहात प्रकृती चांगली राहिली नाही म्हणून त्यांना कारागृहातून बाहेर आणून 1945 सालापर्यंत घरातच नजरकैदेत ठेवले होते.

गांधीजींची चैतन्यदायी प्रेरणा

म. गांधींच्या हाकेला ओ देऊन स्वातंत्र्यलढ्यात भाग घेणाऱ्या प्रमुख स्त्रियांची यादी खूप मोठी आहे. त्यामध्ये जानकीदेवी बजाज, कमला नेहरू, विजयालक्ष्मी नेहरू (पंडित), राजकुमारी अमृत कुंवर, मृदुला साराभाई, सरलादेवी साराभाई अशा नामांकित घरांतील लेकीसुनाही स्वातंत्र्यप्राप्तीपर्यंत स्वातंत्र्यलढ्यात तुरुंगात जात येत राहिल्या. श्रीमंत व मध्यम वर्गातील स्त्रियांनी आपले दागिने- की जे स्त्रीला प्राणप्रिय आहेत असे समजले जाते- गांधीजींकडे राष्ट्रीय कार्याकरता सोपविले. गांधीजींच्या शब्दांनी जणू त्यांच्यावर जादू केली होती. ही जादू फक्त हिंदू स्त्रियांवरच झाली असे नाही. मुसलमान व विदेशी महिलांचीही संख्या त्यांमध्ये मोठी आहे. उदाहरणार्थ 1920-22 मधील खिलाफत चळवळीत चमकलेल्या बाई अमन बानू बेगम. त्यांनी आपले मुलगे शौकत अली व महंमद अली यांना चळवळीत उतरण्याची प्रेरणा दिली.

स्वतः पडदा सोडता व इतर सजातीय महिलांना पडदा सोडून सामाजिक व राजकीय कार्यामध्ये समाविष्ट होण्यास प्रेरणा दिली. कु. रहेना तय्यबजी या तर गांधीजींच्या एक जवळच्या स्नेही होत्या. त्या गांधीजींच्या आश्रमात राहू लागल्या. हिंदु मुस्लिम एकतेसाठी त्यांनी अविश्रांत श्रम केले. बिबी अमतुसलाम पतियाळाच्या मुस्लिम समाजातील. गांधींच्या चळवळीतील ती एक बिनीची लढवय्यी. 1930-31 मध्ये गांधीजींबरोबर राहून काम करण्यासाठी त्या गुजरातमध्ये आल्या. अत्यंत कष्टाळू व धैर्यवान बिबीने हिंदु-मुस्लिम एकतेसाठी आपले आयुष्य वेचले. हिंदु-मुस्लिम दंग्याच्या क्षेत्रात घुसून त्या दोन्ही पक्षांचे मतपरिवर्तन करण्याचा प्रयत्न करीत. अशीच काही उदाहरणे विदेशी स्त्रियांचीही आपल्याला देता येतील. या विदेशी स्त्रियांनी भारत हाच देश आपला मानला व त्यातील सामाजिक व राजकीय सुधारणांसाठी कष्ट झेलले. त्यांपैकी एक मार्गारेट कुझीन या आयरीश बाई संगीतशिक्षिका होत्या भारतीय स्त्रियांना एका व्यासपीठावर आणून त्यांनी या देशात स्त्रीमताधिकाराची चळवळ उभारली.

नीली सेनगुप्ता ही इंग्लिश कन्या भारताची सून, बंगालमधील चितगाँव. हे तिचे सासर सासरी आल्यापासून तिने भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या मार्गावर चालायला सुरुवात केली. अनेक वेळा नीली सेनगुप्तांना तुरुंगवास घडला, प्रदेश काँग्रेसचे अध्यक्षपद त्यांनी भूषविले भारतीय स्वातंत्र्याशी कल्पनातीत निष्ठा असलेली नीली विदेशी होती असे कोण म्हणेल? ॲनी बेझंट या आणखी एक विदेशी भगिनी. त्या भारतात थिऑसॉफीच्या प्रचाराच्या उद्देशाने आल्या होत्या. इथे आल्यावर "होमरूल" चळवळ सुरू करून त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्यासाठी प्रयत्न केले. मायदेशी परत जाण्याची सरकारची आज्ञा त्यांनी मानली नाही. त्यामुळे त्यांना तुरुंगवास घडला. गांधीजींच्या सहकाराच्या चळवळीला त्यांचा पाठिंबा नव्हता तरी घटनात्मक उपायांनी स्वराज्याचे प्रयत्न झाले पाहिजेत असे त्यांना वाटे. आयुष्यभर त्यांनी तोच मार्ग चोखाळला.

1917 साली अखिल भारतीय काँग्रेसच्या त्या अध्यक्ष होत्या. भारतातच 1933 साली ॲनी बेझंट यांचा मृत्यू झाला. शांत स्वभावाच्या मीरा बहेन या ईस्ट इंडिया स्टेशनचे कमांडर-इन-चीफ ॲडमिरल स्लेड यांची कन्या मॅडेलाईन, रोमा रोलां यांनी गांधीजींवर लिहिलेले पुस्तक वाचून प्रभावित झालेली ही ब्रिटिश कन्या 1925 मध्ये भारतात येऊन गांधीजींच्या आश्रमात राहिली. गांधीजींच्या या निष्ठावान अनुयायी स्त्रीने भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या सर्व सत्याग्रहांत भाग घेऊन तुरुंगवास भोगला. गांधीजींच्या आंदोलनात देशी, विदेशी व सर्व धर्मांतील स्त्रिया सामील झाल्या होत्या. स्त्रियांकरिता आंदोलनाचा एक स्वतंत्र कार्यक्रमच गांधीजींनी बनविला होता. सूत कातणे, खादी विणणे, स्वदेशीचा प्रचार करणे, अस्पृश्यता निर्मूलन साक्षरता अभियान, दारूच्या दुकानावर निदर्शने इत्यादी कार्यक्रम गांधीजींनी दिले व भारतीय स्त्रियांनी ते अंगीकारले.

Principal
Kholeshwar Mahavidyal
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

आर्य महिला समाज, वनिता समाज, हिंद महिला समाज, बंगालमधील महिला कर्म समाज अशा स्त्रियांच्या काही संस्थांची नावे सांगता येतील. या संस्थांच्या सदस्य स्त्रियांमध्ये राष्ट्रीय वृत्ती वाढीला लागण्याचे प्रयत्न केले जात. कथा-कीर्तनामध्ये इतिहासातील वीरांच्या कथा वर्तमान परिस्थितीशी सुसंगतपणे जोडून श्रोत्यांसमोर मांडण्याचे काम स्त्रिया करीत. यशोदाबाई भट नावाची मुंबईतील एक महिला अशा प्रकारची कीर्तने करण्यात प्रसिद्ध होती. यशोदाबाई आपल्या लहानग्या मुलींना घेऊन सत्याग्रह करीत व तुरुंगात जात. अवन्तिकाबाई गोखले यांनी हिंद महिला समाजाची स्थापना करून स्वातंत्र्य लढ्यासाठी स्त्रियांना संघटित केले व नेतृत्व दिले.

महिलांची सत्याग्रह पथके

1927 मध्ये सायमन कमिशनवर बहिष्कारासाठी चळवळ सुरु झाली. त्यात काही महिलांनी भाग घेतला. देशबंधूदास यांची पत्नी बसंतीदेवी व बंगालमधील ऊर्मिलादेवी यांनी बंगाली महिलांचे नेतृत्व केले. लाठीमार सहन केला. लाला लजपतराय यांची पत्नी राधादेवी यांनी पंजाबच्या महिलांना प्रेरणा दिली. यानंतर म्हणजे 1930 मध्ये गांधीजींनी सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू करण्याचे ठरविले. दांडी नावाचे गुजरातमधील समुद्र किनाऱ्यावरचे गाव त्यांनी मिठाच्या सत्याग्रहासाठी निवडले. गांधीजी अहमदाबादहून दांडीपर्यंत चालत जाणार होते. त्यांच्याबरोबर पुरुष सत्याग्रहींचा खूप मोठा जथा जाणार होता. स्त्रियांच्या शक्तीबद्दल विश्वास असणाऱ्या महात्माजींनी स्त्रियांनी या सत्याग्रहात सामील होऊ नये असे ठरविले. स्त्रियांनी पिछाडीला राहुन जखमी सत्याग्रहींची देखभाल करावी असे गांधीजींनी ठरविले.

सरोजिनी नायडू यांना गांधीजींचा हा निर्णय समजल्याबरोबर त्या म्हणाल्या- "सत्याग्रहींची देखभाल तर आम्ही जरूर करू, पण आमच्यापैकी ज्या सत्याग्रहात भाग घेऊन देशासाठी बलिदान करण्याच्या इच्छेने आल्या आहेत, त्यांना सत्याग्रहात भाग घेऊ न देणे हा त्यांच्यावर अन्याय आहे. सरोजिनीदेवी गांधीजींना म्हणाल्या की स्त्रियांनी सत्याग्रहात भाग घेण्याच्या मुद्यावर आम्ही स्त्रिया तुमच्यासमोर प्रथम सत्याग्रह करू. ते शस्त्र तुम्हीच वापरायला शिकवले आहे. सत्याग्रहात भाग घेऊन लाठी-गोळी खाणे हा आमचा मूलभूत अधिकार आहे." शेवटी गांधीजींना स्त्रियांचे म्हणणे मान्य करावेच लागले. परिणामी देशभरच्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत हजारो स्त्रिया सामील झाल्या. सत्याग्रहाबरोबरच विदेशी कपड्यांच्या होळ्या करणे परदेशी मालावर बहिष्कार घालणे ही कामे फक्त स्त्रियांकडेच सोपविली.

देशभरातील स्त्रियांनी "नमक का कायदा तोड दो जंगल का कायदा तोड दो." अशा घोषणांनी सारा देश दुमदुमून सोडला. हजारो स्त्रिया सत्याग्रह करून तुरुंगात गेल्या त्यांनी तुरुंग भरून टाकले मुंबईतील एका मोर्च्याचे नेतृत्व अवंतिकाबाई गोखले या गांधीजींच्या पट्टशिष्येने केले. सभा व मोर्चेबंदी धुडकावून मोर्चा मुंबईच्या आझाद मैदानावर पोहोचला. महिलांना आपापल्या घरी जाण्याचा हुकूम पोलीस अधिकाऱ्यांनी दिला. पण काय आश्चर्य झुरळालाही घाबरणाऱ्या या स्त्रिया पोलिसांच्या दंडेली हुकूमाला जराही घाबरल्या नाहीत. सगळ्याजणी शांतपणे उभ्याच राहिलेल्या पाहून पोलीस अधिकारी म्हणाला, "आता जाता की तुमच्या अंगावर घोडे सोडू?" तरीही बायका हलल्या नाहीत. लाठीहल्ला सुरू झाला. कृष्णाकुमारी सरदेसाई नावाची चौदा वर्षाची मुलगी मोर्चापुढे झेंडा घेऊन उभी होती. तिच्यावर प्राणघातक लाठीहल्ला झाला तरी तिने हातातला झेंडा सोडला नाही. इतक्या लहान मुलीचे हे धैर्य पाहून पोलिसही आश्चर्यचकित झाले या प्रसंगावरून गांधीजींचा स्त्रियांच्या सहनशक्तीवरचा विश्वास किती सार्थ होता याचाही अनुभव आला. याच काळात अलाहाबादमध्ये पंडित जवाहरलालांची कन्या कु. इंदिरा हिच्या नेतृत्वाखाली मुला-मुलींची वानरसेना बनली पोलिसचौकीजवळ जाऊन हूपहूप करणे, पोलिसांना व सोजिरांना हुसहुस करून चिडवणे हे त्यांचे काम होते. मुंबईला उषा मेहता नावाची एक दहा वर्षाची मुलगी व तिच्या मैत्रिणी यांनी वानरसेनेच्या धर्तीवर मांजरसेना बनविली. मांजरसेनेत फक्त मुलीच होत्या. पोलिसांसमोर जाऊन त्या म्याऊ म्याऊ ओरडून त्यांना जेरीस आणीत. प्रभात फेरीतील मुलींच्या हातातले झेंडे काढून घेतले जात म्हणून मांजरसेनेतील मुलींनी आपले परकर-पोलके तीन रंगी कापडाचे बनविले. मुलींनी शाळा कॉलेजे सोडली दारू दुकानावर निदर्शने करणाऱ्या स्त्रियांची संख्या दिवसेंदिवस वाढू लागली.

सुरुवातीपासूनच मुंबई शहर स्वातंत्र्य आंदोलनाचे मुख्य केंद्र होते. महाराष्ट्रात तुलनेने स्त्रियांची सामाजिक स्थिती ही बरी त्यामुळे मुंबईतील स्त्रिया स्वातंत्र्य आंदोलनात सर्वात पुढे होत्या. मोर्चे काढणे, प्रभातफेऱ्या काढणे ही

Principal
Kholeshwar Mahavidya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

कामे तर स्त्रियांनी-ती तर सर्व देशात होतच. शाळिकापकी मुंबईच्या स्त्रियांनी आणखी काही महत्त्वपूर्ण कार्य केले. त्यांनी देशसेविका संघाची स्थापना केली. केशरी रंगाच्या शेल साड्या नेसून त्या रस्त्यावर संचलन करीत. त्यांची दुसरी संघटना "हिंदुस्थानी सेविकादल" या नावाने ओळखली जाई. दादाभाई नौरोजींची नात पेरीन कॅप्टन, किसन धुमटकर, बच्चुबाई-नागळे अशा कितीतरी मुली या संस्थेच्या सदस्य होत्या. या दोन्ही संस्थांवर सरकारने बंदी घातली. सत्याग्रहात मोठ्या संख्येने स्त्रियांनी भाग घेतला. त्यांना ठेवायला तुरुंग अपुरे पडले. त्यामुळे काहींना सोडून द्यावे लागले.

म. गांधीजी स्त्री-पुरुष समानता खऱ्या अर्थाने मानणारे होते. स्त्री पुरुषांच्या संमिश्र सत्याग्रहींच्या तुकड्यांचे नेतृत्व त्यांनी अवंतिकाबाई गोखले, भक्तिबा देसाई, सरोजिनी नायडू, कमलादेवी चटोपाध्याय यांसारख्या स्त्रियांना दिले होते. पुरुषांनी ते न कुरकुरता मान्य केले होते. गांधीजींनी स्त्रियांमध्ये खूपच परिवर्तन घडवून आणले. स्वातंत्र्याकरिता निर्भय होण्याची जरूरी त्यांनी स्पष्ट केली. देशासाठी प्राण देण्याकरताच नव्हे तर देशभक्तांचे प्राण वाचविण्यासही त्या मागे- पुढे पाहात नसत एक उल्लेखनीय उदाहरण पाहा :

सत्यभामाबाईचे साहस

सत्यभामाबाई कुबळेकर नावाची एक बालविधवा, 1920 ला गांधीजींचे भाषण ऐकले. व ती जणू संमोहित झाली. आपल्या अंगावरचे सर्व दागिने उतरून तिने गांधीजीकडे राष्ट्रीय कामासाठी म्हणून दिले व आजन्म सोने न वापरण्याची शपथ घेऊन पुढे ती पाळलीही. गांधीजींच्या कार्यक्रमानुसार काम करता करता त्यांचा परिचय एका देशभक्त कार्यकर्त्याशी झाला. विनायकराव हरोळीकर त्यांचे नाव. विनायकरावांवर स्वराज्य छापखान्याच्या संदर्भात खटला चालू होता. महारोगासारखा दुर्धर रोग त्यांना झाला. तुरुंगात योग्य ती वैद्यकीय मदत न मिळाल्यामुळे त्यांचा आजार बळावला. त्यामुळे त्यांना सोडून दिले. विनायकराव अविवाहित होते. एकटेच राहत. त्यांची सेवा करायलाही कुणी नात्यागोत्याचे नव्हते. एका सच्या देशभक्ताची आबाळ सत्यभामाबाईंना पाहवली नाही. त्या रोज विनायकरावांच्या घरी जाऊन स्वयंपाक पाणी, धुणीभांडी करू लागल्या. विनायकरावांच्या जखमा धुवून बांधण्याचेही त्या काम करू लागल्या.

एक बालविधवा एका अविवाहित पुरुषाबरोबर दिवसाचे 4/5 तास घालवते हे पाहून लोक त्या दोघांबद्दल हवे ते बोलू लागले. हे पाहून विनायकरावांनी सत्यभामाबाईंना आपल्या घरी यापुढे येत जाऊ नका अशी विनंती केली. दुसऱ्या दिवशी सत्यभामाबाई गेल्या त्या स्वतःचे लग्न विनायकरावांशी करण्याचा प्रस्ताव घेऊनच. विनायकरावांनी सत्यभामाबाईची परोपरीने समजूत घातली. सत्यभामाबाईंनी ते ऐकले नाही. आपले लग्न झाले तर आपण विनायकरावांची चांगली सेवा करून त्यांचा आजार वाढू देणार नाही असे त्यांना वाटले. एक-कार्यकर्ता काही वर्षे तरी काम करण्याकरता त्यांना वाचवायचा होता. सत्यभामाबाईंनी आपला निर्धार पुरा केला. विनायकरावांना बरेवर घेऊन पुढे सुमारे 15 वर्ष त्यांनी ग्रामसुधारांचे काम केले. सविनय कायदेभंगातही भाग घेतला. काँग्रेस वर्किंग कमिटीच्या सदस्यही त्या बनल्या.

एक कार्यकर्ता वाचवायला केवढा हा आटापिटा व त्याग! विनायकरावांच्या मृत्यूनंतरही वयाच्या 85 वर्षापर्यंत त्या काम करीतच होत्या. अशा स्वार्थत्यागी देशभक्त बाईकांची माहिती या देशाच्या इतिहासातयेणार तरी केव्हा? कस्तुरबा गांधी, कमलादेवी चट्टोपाध्याय, सरोजिनी नायडू, आवंतिकाबाई गोखले, रुक्मिणीदेवी अरुंडेल, नीली सेनगुप्ता, पंजाबची सावित्रीबाई मदन या महिला नेत्या होत्या. यांच्या कामाकडे कानाडोळा करणे इतिहासाला शक्य नाही. परंतु ज्या स्त्रिया आपल्या प्राणांची बाजी लावून या आंदोलनात उतरल्या, ज्यांनी शिक्षण सोडले, घरसंसार सोडला, ज्यांना पतीच्या देशभक्तीमुळे व तुरुंगवासामुळे सरकार व समाज यांच्याकडून हाल सोसावे लागले त्यांचा त्याग, देशसेवा इतिहासात केव्हा येणार? त्यांच्या मूक कामगिरीवर या देशाचे स्वातंत्र्य उभारले गेले नाही का?

क्रांतिकारक महिला

शस्त्रास्त्रांचा वापर केल्याशिवाय स्वराज्य मिळणार नाही असा विचार असणाऱ्याही काही स्त्रिया महाराष्ट्रात होत्या. त्यांना स्वातंत्र्याचा मार्ग म्हणजे क्रांतीचा मार्ग या मार्गात हिंसा अटळ होती व ती त्यांना मान्य होती. पंजाबची सत्यवती देवी ही अशाच स्त्रियांमधील एक. सत्यवतीवर मार्क्सवादी क्रांतिकारक विचारांचा पगडा होता.

Scanned with CamScanner

शेतकरी कामकरी यांचे क्रांतिद्वारा राज्य हे तिचे स्वप्न होते. वारंवार होणाऱ्या तुरुंगवासाने तिची तब्येत पूर्ण ढासळली होती. दुसरी पंजाबमधील क्रांतिकारक विचारांची कन्या सुशीला दीदी. आपले सर्व दागिने तिने काकोरीच्या कटाच्या खटला चालविण्यासाठी दिले होते. सरदार भगतसिंग व इतर क्रांतिकारकांना तिने भूमिगत राहून मदत केली. तिला पकडून देणाऱ्याला ब्रिटिश सरकारने रु.2000 चे बक्षीस लावले होते. क्रांतिकारक तिला सख्या बेन. पोलिसांशी एखाद्या योद्धयाप्रमाणे ती सामना करी.

1932 मध्ये तिने कॉंग्रेसच्या अधिवेशनासाठी स्त्री-स्वयंसेविकांचा जथा तयार केला होता. गरिबी व आजार या दोघांनी तिचा बळी घेतला. 1963 मध्ये तिचा मृत्यू झाला पण त्याची दादही कुणी घेतली नाही. भगवती चरण व्होरा नावाचे एक क्रांतिकारक उत्तर प्रदेशातील रहिवासी होते. 1930 मध्ये बॉंब तयार करत असता स्फोट झाला व त्यात ते हुतात्मा झाले. त्यांची पत्नी दुर्गाभाभी. भाभीने आपल्या पतीचे काम पुढे चालविले. सरदार भगतसिंग व बटुकेश्वर दत्त या दोन क्रांतिकारकांच्या सुटकेसाठी त्यांनी अथक प्रयत्न केले. स्वतःच्या कर्तबगारीवर त्यांनी क्रांतिकारकांचे नेतृत्व केले. बंगालमधील कृष्णनगर या गावी बीना दास नावाची एक कॉलेज कन्या होती. सायमन कमिशनला विरोध करण्यासाठी तिने मुलींचा एक गट संघटित केला. बीना पदवीधर झाली. 1932 साली आपली पदवी घेण्यासाठी ती व्यासपीठावर चढली. पदवी बंगालचे गव्हर्नर स्टनले जॅकसन यांच्या हस्ते दिली जात होती, इतक्यात बीनाने आपल्या पदरात लपविलेले पिस्तुल बाहेर काढून जॅकसनवर गोळ्या झाडल्या.

जॅकसनच्या नशिबाने तो वाचला. बीनाला 9 वर्षाची सक्त मजुरीची शिक्षा झाली. 'मी माझ्या मातृभूमीवरील प्रेमामुळे ब्रिटिश अधिकाऱ्यावर पिस्तुल झाडले. तुम्ही द्याल ती शिक्षा मला मंजूर आहे. असे बाणेदार उत्तर बीनाने न्यायाधीशाला दिले होते. नागालँडची राणी गिदालू हिला क्रांतिकारक कारवायांमुळे अटक झाली. त्या वेळी ती फक्त 17 वर्षांची होती. स्वातंत्र्यलढयात स्त्रियांना ज्या शिक्षा झाल्या त्या सर्वांत अधिक शिक्षा गिदालूला झाली. 1932 साली शिक्षा झालेली गिदालू 1947 साली सुटली. कारावासात एकाकी ठेवल्यामुळे तिचे तारुण्य, प्रकृती व बळ पार जळून गेले, गिदालूला त्याचे कधीही वाईट वाटले नाही. आसाममधील कु. कनकलता बारुआ हिने 1942 च्या लढ्यात उडी घेतली. त्या वेळी ती फक्त 1 6 वर्षांची अल्लड किशोरी होती.

पोलीसस्टेशनसमोर झेंडावंदन करण्यासाठी तिने युवक युवतींचा एक गट तयार केला. पोलिसस्टेशन समोरील मित्रमंडळीसमोर तिने प्रक्षोभक भाषण केले. झेंडावंदन होण्यापूर्वीच पोलिसांनी मुलांवर गोळीबार करण्यास सुरुवात केली. त्यातच कनकलताचा अंत झाला. भारतभूमीवर हुतात्मा होण्याचा भारतीय युवतीत पहिला मान कनकलताला मिळून ती अमर झाली. आफ्रिकेत कुमारी वेलीयाम्मा ही 16 वर्षांचीच युवती सत्याग्रह चळवळीत हुतात्मा झाल्याचे यापूर्वी आपण पाहिले आहेत. या सर्व क्रांतिकारक मुलींनी आपल्या वयाची विशीही ओलांडली नव्हती. पुढे उभे आयुष्य जायचे होते. पालकांच्याही त्यांच्यापासून काही अपेक्षा असतीलच. देशप्रेमाने पेटलेल्या या मुलींनी धोक्याचे जीवन पत्करले, हालअपेष्टा व अनेक वर्षांचा तुरुंगवास पत्करला. त्यांच्यासमोर एकच ध्येय होते. मातृभूमीची परकीयांच्या गुलामगिरीतून मुक्तता. धन्य ते माता-पिता ज्यांनी अशा धाडसी व देशप्रेमी मुलींना जन्म दिला. 1940 मध्ये गांधीजींनी वैयक्तिक सत्याग्रहाचे जनतेला आवाहन केले. वैयक्तिक सत्याग्रह म्हणजे एकेका सत्याग्रहीने स्वतंत्रपणे एकट्याएकट्याने सत्याग्रह करून अटक करवून घेणे महाराष्ट्रात महिलामध्ये प्रथम सत्याग्रह करण्याचा मान पद्मावतीबाई हिंगणीकर (पूर्वाश्रमीच्या सत्यभामाबाई कुवळेकर) यांना मिळाला. देशभर अनेक महिलांनी वैयक्तिक सत्याग्रहात भाग घेतला. वैयक्तिक सत्याग्रहात भाग घेणाऱ्या सर्व महिलांना एकएक वर्षाची सजा झाली होती. 1939 मध्ये दुसरे महायुद्ध सुरू झाले, सरकारला युद्धासाठी नागरिकांकडून कोणतीही मदत मिळू नये याबद्दल महिला जागरूक असत. आझाद हिंद सेना

1941 साली सुभाषचंद्र बोस नजरकैदेतून निसटले. अफगाणिस्तानमार्गे जर्मनीला व तिथून ते आग्नेय आशियात गेले. तिथे त्यांनी आझाद हिन्द फौजेची स्थापना केली. भारताच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यातील स्त्रियांच्या कामगिरीबद्दल सुभाषबाबूंना मोठा अभिमान होता. त्यांनी आझाद हिंद फौजेत महिलांची एक स्वतंत्र पलटन उभी केली. 'राणी झाशी पलटन' असे तिचे नाव ठेवले आग्नेय व पूर्व आशियामधील मलाया, सिंगापूर, थायलंड, ब्रह्मदेश

Principal
Khole[illegible] Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

[illegible]

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.575,Issue NO, 343(CCCXLIII)
ISSN : 2278-9308
March, 2022

मराठवाडा हा मुसलमानी अंमलाखाली फार काळ राहिल्यामुळे महाराष्ट्राच्या इतर भागांपेक्षा मागासलेलाच राहिला. बायका सणासुदीशिवाय घराबाहेर पडत नसत मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण थोडे. मुलींच्या शाळेभोवती 15 ते 20 फूट उंचीच्या भिंती असत. मुसलमान मुली तर पूर्णपणे पडद्याआड. अशी सामाजिक व राजकीय परिस्थिती असतानाही स्वातंत्र्याच्या विचाराने पेटलेल्या काही स्त्रिया घराबाहेर पडल्या. ठिकठिकाणी त्यांनी सत्याग्रह केले. विमला मेलकोटे, तारा परांजपे, गीताबाई चारठाणकर, करुणा चौधरी इत्यादी महिला नेत्यांनी स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या आशीर्वादाने व उत्तेजनाने स्त्रियांना संघटित केले. सत्याग्रहात त्यांनी लाठ्या झेलल्या, गोळ्या खाल्ल्या. लता बोधनकर, हिंगोलीच्या सौ. वरुवले, सौ. गोगटे, परभणीच्या बकुळाबाई पेडगावकर, सेलूच्या गीताबाई चारठाणकर, सौ. कुळकर्णी, प्रतिभा वैशंपायन, सुशिला दिवाण इत्यादी कार्यकर्त्यांचा, त्या, आपल्या घरात भूमिगतांना आश्रय देतात या सबबीवर पोलीस पिच्छा पुरवीत.

25 ऑगस्ट 1947 ला बीड जिल्ह्यातील सर्व पुढाऱ्यांना हैद्राबाद संरक्षण कायद्याखाली अटक झाली. त्या सर्वांची विचारपूस करून त्यांना जेवण पोहोचविण्याचे काम स्त्रियांचा गट करीत असे. सुशिला भालेराव, कमल देशपांडे, आशा वाघमारे यांना रोज पोलिसस्टेशनवर हजेरी लावावी लागे. शहरातील कार्यकर्त्या दारुगोळ्याची ने-आण, बॉंब ठेवण्यासाठी टेहळणी, भूमिगतांचे निरोप पोहोचविणे इत्यादी कामे करीत. शहरातील स्त्रिया पुढे आल्या तर खेड्यातील स्त्रिया कशा मागे राहतील? भूमिगतांना त्या शिताफीने अन्न पोहोचवीत. वडगावएकी तालुका-उदगीर येथील भूमिगतांना मदत करणाऱ्या 15 स्त्रियांची मालमत्ता लुटून त्यांची घरे रझाकारांनी जाळली. हैद्राबादच्या लढ्यात जिचा आवर्जून उल्लेख केलाच पाहिजे अशी महिला म्हणजे दगडाबाई देवराव पाटील शेळकेश्वरकर ऊर्फ वीर महिला दगडाबाई.

औरंगाबाद जिल्ह्यात भोकरदन, सिल्लोड, कन्नड, पिशोर या भागात रोहिले, पठाण व अरब यांनी लुटालूट करणे, स्त्रिया भ्रष्ट करणे इत्यादी कृष्ण कृत्याद्वारे धिंगाणा घातला होता. भोकरदन तालुक्यातील टाकळी कोलत्याची या खेडेगावातील महिलांचा गट दगडाबाईंनी तयार केला. कांग्रेसच्या झेंड्याखाली संघटना तयार केली. 15 ऑगस्ट 1947 ला मध्यरात्री स्वतः जाऊन घराघरावर तिरंगा लावला. संधी मिळताच घराघरावर तिरंगा लावण्याचे सत्र यापुढे तिने सातत्याने चालू ठेवले. त्यामुळे पाटील, पटवारी, पोलीस व जमीनदार हात धुवून तिच्या मागे लागले. म्हणून नाईलाजाने दगडाबाई सरहद्दीवरील खेड्यात जाऊन राहिली. तिथे राहून तिने लोकमत तयार केले. निजामविरोधी प्रचाराचा तिने सरहद्दीवर धुमधडाका उडविला. करोडगिरी चौक्या... पोलीस चौक्या... सरकारी जंगले तिने जाळली. होमगार्डचे शिक्षण तिने घेतले होते. होमगार्डच्या गणवेशातच ती घोड्यावरून फिरे ती स्वतः पिस्तुल व जांबिया बाळगत असे..

भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात स्त्रियांनी पुरुषांच्या बरोबरीने या स्वातंत्र्य संग्राममध्ये योगदान दिले होते.आपल्या कर्तृत्वाचा आणि कार्याचा त्यांनी स्वातंत्र्य संग्रामाच्या पर्वात भरीव ठसा उमटवला होता. त्यांच्या या कार्यामुळे महात्मा गांधींनी म्हटले होते की, भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ ही भारतीय महिलांच्या वर्णना शिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. या महिलांनी आपल्या जीवाची, घरादाराची पर्वा न करता भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत स्वतःला झोकून दिले होते. त्यांच्या या स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदानास नमन.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1.डॉ.महाजन वंदना,स्त्रीवाद आणि समाज परिवर्तन,अथर्व पब्लिकेशन धुळे,प्रथमावृत्ती,फेब्रुवारी 2013.
2.डॉ. देशपांडे सुषमा, भारतीय इतिहासातील स्त्री आणि कर्तुत्व ,विद्या बुक पब्लिकेशन, औरंगाबाद. जानेवारी 2019.
3. डॉ. गाठाळ साहेबराव, भारतीय इतिहासातील स्त्रिया व स्त्री जीवन,कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद. जानेवारी 2017.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalay
AMBAJOGAI

ISSN : 2278
March
202

4.डॉ. बाराहाते संजीवनी, संपादन, फेमिनिस हिस्टरिओग्राफी अंड चेंजिंग ट्रेंड्स ,शोधमार्गीय, श्री रघुनाथ कॉलेज, परभणी, जानेवारी 2016.

5.गायधनी र. ना. भारतीय स्त्री जीवनाची वाटचाल, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक, 1 ऑक्टोबर 2020.

6.डॉ.काठारे अनिल,भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास,एज्युकेशनल पब्लिशर्स,औरंगाबाद.प्रथमावृत्ती जुने 2013.

7.डॉ.भोसले नारायण,महाराष्ट्रातील स्त्रीविषयक सुधारणावादाचे सत्ताकारण (1848--1956),द नाइजी प्रकाशन पुणे,प्रथमावृत्ती सप्टेंबर 2008.

8.पवार उर्मिला,मून मीनाक्षी,आम्हीही इतिहास घडविला (आंबेडकरी चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग).पुणे 2000

9.भागवत कमल,स्त्री चळवळीची वाटचाल,प्रागतिक पुस्तक प्रकाशन,पुणे 1985.

10. विनोबा, स्त्री- शक्ती, परधाम मुद्रणालय प्रकाशन, पवनार वर्धा. फेब्रुवारी 2009.

Principal
Yogeshwar Mahavidyalay
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

Peer reviewed Journal Impact Factor:7.265 ISSN-2230-[illegible]

Journal of Research and Development

Multidisciplinary International Level Referred Journal

December-2021 Volume-12 Issue-27

Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Editor
Mr. Shashikant Jadhawar
I/C, Principal,
Chhatrapati Shivaji Mahavidyalaya,
Kalamb, Dist. Osmanabad (MS) India

Executive Editor
Dr. Anant Narwade
Dr. Raghunath Ghadge
Mr. Anil Jagtap

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Scanned with CamScanner

24	Dr.B. R. Ambedkar as a Pioneer of Modern India **Dr. Mukund A. Devarshi**	64-67
25	Dr. Babasaheb Ambedkar's Educational Thoughts **Manoj Kisan Gaikwad**	68-70
26	Dr. B. R. Ambedkar Ideas About Religion And Emergence Of The Caste System In India **Syamili.S**	71-73
27	Agriculture Thoughts of Dr. Babasaheb Ambedkar **Mr. Mote B.B.**	74-75
28	Dr.Babasaheb Ambedkar's significant contribution in Women's Empowerment &Upliftment **Mr.Nagesh S.Gaikwad**	76-77
29	Jyothiba Phule's Contribution to Indian Education **Krishnegowda. K.N**	78-80
30	Mahatma Phule, Rajarshi Shahu And Dr. B. R. Ambedkar's Educational Thoughts. **Prof. Surekha N. Battul**	81-83
31	Benefits and importance of sports in education **Mr Santosh Gavali**	84-85
32	Induprakash's Role in Social Awareness in Maharashtra **Dr. Birunake Appasaheb Ramchandra**	86-87
33	Rajarshi Shahu Maharaj: His Thoughts on Education **Prof. Mitragotri Arun Govindrao**	88-89
34	Dr. B.R. Ambedkar's Perspective on Gender, Social, Economic and Political Discrimination **Prashant Udhavrao Gambhire**	90-92
35	Thoughts and Works of Bharat Ratna Dr. Babasaheb Ambedkar: A Great Indian Leader, Politician as well as Reformer **Prof.(Mrs.) Madane Ashatai Rajaram**	93-95
36	Chhatrapati Rajarshi Shahu Maharaj's Educational Work **Mr. Gaikwad Soham Arunrao, Dr.A.Y.Katte**	96-97
37	Dalit Literature :realization of human sensibility **Surwase Gokul Hanumantrao**	98-99
38	Economic Thoughts of Chatrapati Shahu Maharaj **Dr. Madhuri Onkar Vartale**	100-105
39	Impact of Stress and Its Management **Dr. Sajed Amar Chaus**	106-109
40	Mahatma Phule's Agricultural Thoughts **Dr.Baban M Mohite**	110-112
41	Caste Dynamics: Gandhi And Dr. B.R.Ambedkar On Inter– Caste Marriages **Vivek Jagadamba Chaubey**	113-117
42	Mahatma Phule thoughts on Women Empowerment **Mrs Vrushali Pravin Gharat**	118-124
43	Thorough efforts of Rajarshi Shahu Chhatrapati for isolated rural inhabitants by inducing and streamlining them in education **Mr. Shramik Sopan Kharat**	125-129
44	Spectacle of Ambedkar on India's Agriculture and Its Current Relevance **Dr. Sonawane Satish Waman**	130-132

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal
Impact Factor-7.265, ISSN : 2230-9578, December 2021, Volume-12, Issue-27
Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

Dr.B. R. Ambedkar as a Pioneer of Modern India

Dr. Mukund A. Devarshi
Head, Department of History, Kholeshwar Mahavidyalaya, Ambajogai, Dist. Beed.

Kholeshwar Mahavidyalaya Ambajogai

Bhimrao Ramji Ambedkar was born in lower caste, on 14 April, 1891. The Mahar caste in which Ambedkar was born was considered as one of the untouchable castes in India. This caused many problems in Ambedkar's higher education. He received scholarship from Sayajirao Gaekwad, Maharaja of Baroda, through which he attended Columbia University, USA, and later on he managed to study at the London School of Economics.

In England he perceived a doctorate and also became a barrister. After returning to India he engaged himself in the removing of untouchability from Indian society. Soon he became the supreme leader of the untouchables in the society. To assemble his followers he founded organisations such as the, Independent Labou. Party, Bahishkrit Hitkarni Sabha and later All India Scheduled Caste Federation. He engaged himself in various social reforming activities such as Satyagrahas, foundation of many educational institutions and transmitted his views from newspapers like the, 'Bahishkrit Bharat' and 'Janata', 'Mooknayak'. He played vital role in the shaping of the Indian Constitution. He was also the Law Minister of India . In 1956, he converted himself in Buddhism and requested his followers to follow the same. Dr. Ambedkar was a political leader, social reformer, scholar and thinker. He has contributed much more on various social and political issues. 'Annihilation of Castes', 'Buddha and His Dharma', 'The Untouchables', and 'Who Were the Shudras', are his more important writings. Besides, he had published many other books and booklets propagating his socio-political views. His philosophy was based on equity and liberty. Mahatma Jyotirao Phule and Lord Buddha had deep influence on Ambedkar's views on society, religion and morality. Ambedkar's personal experiences formed his own philosophy for the downtrodden untouchable community.

His contribution to the Welfare of Labourers & Framing Labour Laws:

The condition of workers was his main focus during his period as the Labour Member of the Governor-General's Executive Council. He insisted for the reduction of the factory hours from 14 to 8 hours. He is also credited in framing various laws for welfare of women labours, such as Women and Child Labour Protection Act, Women Labour Welfare, and Maternity benefit for women. Indian Factory Act was also framed under his guidance. Due to his untiring efforts, National Employment Agency (Employment Exchange) came into fact. Dr. Ambedkar enacted Coal Mines Safety (Stowing) Amendment Bill on January 31st, 1944 for the benefit of the mine workers. He brought the Mica Mines Labour Welfare Fund On 8th April 1946, which helped the workers with housing, water supply, education, entertainment, and co-operative arrangements. He is also credited to introduce various welfare initiatives for workers such as providing them with Dearness Allowance (DA), Leave Benefit to Piece Workers and Labour Welfare Funds.

He brought the Indian Trade Unions (Amendment) Bill in 1943 for the compulsory recognition of trade unions. Apart from the above mentioned initiatives, other significant measures taken by him these are: Health Insurance Scheme, Factory Amendment Act, Labour Disputes Act and determination of minimum wages. Dr. Ambedkar's concern for work force in the industrial sector was also driven by his determined faith in industrialization and modernization as an antidote to the caste system. His key concern was that Dalits should leave the feudal-agrarian sector and migrate to cities to find employment in the newly rising modern industrial sector as a mean to socio-economic mobility.

Reforms in Agriculture and Land:

Dr. Babasaheb Ambedkar had made in-depth study of Indian Agriculture, wrote research articles, organised Seminars and Conferences in order to resolve the troubles of farmers, he also led farmer's movement. His opinions on agriculture can be found in his article "Small Holdings in Indian and their remedies" (1917) and also in "Status and minorities"(1947). According to Dr. Ambedkar productivity of agriculture is related to not only with the size of holdings of land but also with other factors such as capital, labour and other inputs. On the other hand, small size land become productive if these resources are available in more numbers. With this idea the 'Land Ceiling Act' has been passed after Independence. He also talked about the slavery and exploitation of Labour. His other ideas for solving agriculture problem is collective farming, water, seeds and fertilizers by the government, economic holding of land in equal distribution of land, Provision of money, cultivation of waste land by allotting waste land to landless,

Principal
Kholeshwar Mahavidyala
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal, Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, December 2021, Volume-12, Issue-27
Mahatma Phule, Rajarshi Shahu Maharaj and Dr. B. R. Ambedkar – Thoughts and works

labour. Large scale Industrialization, minimum salary to labours, control and regulation of private lenders of loan to farmers.

Views on Economics:

Dr. B.R. Ambedkar was the first Indian to be awarded a PhD in economics abroad. He argued that agricultural and industrial growth could enhance the Indian economy. He stressed investment in agriculture as the primary industry of India. His D.Sc thesis "The problem of the Rupee: Its origin and solution" explores the causes for the Rupee's fall in value. He calculated the loss of development caused by British rule. Ambedkar founded the Finance Commission of India in 1951. He opposed income tax for low-income sections. According to him, the caste system divided labourers and slowdown economic progress. He emphasised a free economy with a stable Rupee which India has adopted freshly. He advocated birth control to develop the Indian economy, and this has been adopted by Indian government as national policy for family planning. He stressed equal rights for women for economic development. He laid the foundation of industrial relations after Indian independence. Dr. Ambedkar was an economist and had written three influential works on the Indian economy namely: 1st Administration and Finance of the East India Company, 2nd The Problem of the Rupee: Its Origin and Its Solution and 3rd The Evolution of Provincial Finance in British India. The institution of Reserve Bank of India (RBI) was based on the ideas that Dr. Ambedkar has presented to the Hilton Young Commission. He was also the architect of Finance Commission of India, which is among the most important constitutional bodies.

B. R. Ambedkar and Indian Constitution:

For drafting of the Indian Constitution, on 29th August, 1947, the Constituent Assembly selected a 'Drafting Committee' with the seven members including Dr. Ambedkar for preparation of a draft of the constitution of the independent India. When, Pandit Nehru and Sardar Patel were thinking of inviting Sir Guor Jennings, as internationally acclaimed constitutional expert of that time. When they approached to discuss with Gandhi, he has told them "why they should be looking for foreign experts when we have the right person within India an outstanding legal and constitutional expert Dr. Ambedkar".

Dr. Ambedkar has stamped his sign of talent and vision in drafting Indian Constitution. His statesman qualities can easily be visible in each and every article of Indian Constitution. He preferred the parliamentary system of England rather than the Presidential System in America. He strongly supported for federal system. He said, "The Draft constitution is, Federal Constitution is a much as it establishes what may be called Dual polity. This Dual polity under the proposed constitution will consist of the union at the centre and the states at the periphery each endowed with Sovereign powers to be exercised in the field assigned to them respectively by the constitution.

Dr. Ambedkar stated about Article no.32 that "It I was asked to name any particular article in this as the most important an article without which the constitution would be a nullity I would not refer to any other article except this one. It is the very soul of the constitution and heart of it". He clarified about the criticisms of The Directive Principles of state of policy as "whoever captures power will not be free to do what he likes with it. In the exercise of it, he will have to respect these instruments of instructions which are called Directive Principles. He cannot ignore them. He may not have to answer for their breach in a court of Law. But he will certainly have to answer for them before the electorate at election time". Dr. Ambedkar said about independent Election Commission that "the greatest safeguard for purity of elections, for fairness in elections, was to take away the matter from the hands of the executive authority and to hand it over to some independent authority". He remarked about the constitution as "It is workable, it is flexible and it is strong enough to hold the country together both in peace time and in war time. Indeed, if I may so, if things go wrong under the new constitution, the reason will not be that we had a bad constitution what we will have to say is that man is vile".

Thought on Women Empowerment:

Dr. Ambedkar as the law minister of India played the role in the formation of the Hindu Code Bill, which was introduced in the constituent assembly. It established the equality of men and women in all legal matters, and right to adoption to women, right to divorce, provided for the equal inheritance for men and women and put an end to a variety of marriage systems prevailing in India and legalized only monogamous marriages. When he faced with strong opposition from the orthodox people, he skilfully argued that he is proposing the rights which were not enjoyed by the Hindu women in the past. But orthodox people succeed installing the bill and Dr. Ambedkar chose to resign from the post of the law minster rather than diluting the rights of women as proposed in the bill.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalay,
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

The bill was divided in as four separate bills and then summated in parliament – The Hindu Marriage Act, 1955, The Hindu Succession Act, 1956, The Hindu Minority and Guardianship Act, 1956 and The Hindu Adoption and Maintenance Act, 1956.

The view and work on Water Policy:

When World War II ended, there were many challenges for India, such as re-establishing the economy, including improvement in agriculture, development of industries...etc. For this, the Reconstruction Committee of Council (RCC) was established. Dr. Ambedkar was a member of RCC and was assigned the role of the President of 'Policy Committee for Irrigation and Power.' Dr Ambedkar was directly involved in framing of the objective and strategy of economic planning and water and electric power policy as a Cabinet Member in charge of the Labour, Irrigation and Power portfolio during 1942-46 and he played a vital role in formulating useful policies for the overall development of India.

A major achievement of Dr. Ambedkar while he was the Labour Member of the Viceroy's Executive Council was the creation of two powerful technical organisations, namely the Central Waterways, Irrigation and Navigation Commission (CWINC), which were forerunners of the present day Central Water Commission and Central Electricity Authority. To establish such organizations was not an easy task and surprisingly he did that within a very short span. Dr.Ambedkar with his political status, immense concerns and high Scholarship was successful in persuading the provinces to have an all India policy, to develop the instrument of River Valley Authority to manage the project on inter-state rivers for multipurpose development and with active participation of the Central Government. In the establishment of the Central Waterways, Irrigation and Navigation Commission (CWINC) on April, 1945 Dr. Ambedkar and his Department laid down the foundation for a new water policy on the eve of independence preparing the ground for the prosperity of the emerged nation.

Ambedkar as a Writer:

Some of his major writings are as follows: (1) Untouchables or the Children of India's Ghetto, (2) Small Holdings in India and their Remedies, (3) Ranade, Gandhi and Jinnah, (4) Manu and the Shudras, (5) Essay on Untouchables and Untouchability : Social, (6) Buddha and Karl Marx (7) Statement of Evidence to Royal Commission on Indian Currency, (8) Revolution and Counter Revolution in India, (9) Buddha and his Dharma, (10) Who were Shudras ?, (11) Paramountecy and the Claim of the Indian States to be independent, (12) Philosophy of Hinduism, (13) History of Indian currency and banking, (14) The Untouchables : who were they and why became untouchable?, (16) Federation versus Freedom, (17) The Evolution of Provincial finance in British India : A Study in the Provincial, (18) Notes on Acts and Laws, (19) Preservation of social order, (20) Caste in India : their mechanism, genesis and development, (21) Annihilation of Caste, (22) Ancient Indian Commerce, (23) Pakistan or the Partition of India, (24) The Constitution of British India, (25) India on the Eve of Crown Government, (26) Need for check and balances ¼ article on linguistic state, (27) Maharashtra as linguistic provision, (28) Riddles of Hinduism, (29) Lectures on English Constitution, (30) Communal deadlock and a way to solve it... etc. His works are extremely vast enough to portray the depth of his studies, wisdom, the clear thought and greatness of his qualities.

Conclusion:

Dr. B. R. Ambedkar's political thoughts have given rise to various political parties, literature and unions that are still active across India. Some Indian Buddhists honoured him as a Bodhisattva, although he never claimed it himself. During the late 1990s, some Hungarian Romani people under the inspiration of Ambedkar's thoughts, started to convert in Buddhism. Dr. B.R. Ambedkar lived a short yet most remarkable life. He rose up from dust, from being treated worse than an animal to becoming the father of the Indian Constitution. Dr. B.R. Ambedkar was truly a multi-faceted personality. A great National leader and patriot, a veritable reformer of Dalits, a great author, a enormous political philosopher, an immense educationalist, a great religious guide and above all a great humanist of all times. All these shades of Dr. B.R. Ambedkar's personality had strong humanist underpinnings. Critics of Dr. B.R. Ambedkar have totally ignored his humanistic instincts and strong humanitarian approach behind his every act or speech throughout his life. Thus, we can say that Dr. B.R. Ambedkar was one of the pioneers of Modern India.

References -

1 Bharill, Chandra, 'Social and Political Ideas of B. R. Ambedkar',Jaipur, 1977
2 Keer, Dhananjay, 'Ambedkar - Life and Mission',Bombay, 1961.
3 Lokhande, G.S., 'B. R. Ambedkar : A .Study in Social Democracy', New Delhi, 1977.
4 Dr.Narendra Jadhav. "Dr. Ambedkar's Economic Thought and Philosophy". Bombay, Popular Prakashan, 1999.

Principal
Yogeshwari Mahavidyalay.
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

5 Dr.Babasaheb Ambedkar. Writings and Speeches, States and Minorities. Government of Maharashtra, Vol 1, 1989.
6 Sukhadeo Thorat. Ambedkar's Role in Economic Planning and Water Policy. Shipra Publications, New Delhi. 1998.
7 Various Reports of the Government of India, Central Water Commission, GOI.
8 lokrajya (monthly) Dhama charka pravartan din suwarna mahotsav ank Mahi v janasampark mantralaya Mumbai octomber -2006 .
9 vasant Moon (edited) –Ambedkar B.R. writings and speeches vol -ii , Government of Maharashtra.
10 Dr. Kambale kamlakar Chief Editor , 'Dr.Babasaheb Ambedkar yanche vichar' National seminar at sidheshwar college Majalgao. 4 October 2013.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai, Dist. Beed

Scanned with CamScanner

Impact Factor - 0.241 | Special Issue - II June 2021 | ISSN 2250 - 0383

Itihas Sankalan Patrika

SHODHANKAN

International Half Yearly Peer Reviewed Refereed Research Journal

Shri Madhavan Shahapurkar

Special Issue on

Ancient Indian Iconography & Architecture

Organized by

Shri Sarda Education Society (Trust)'s
(A Linguistic Minority Educational Institute)

SMT RADHABAI SARDA ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE
ANJANGAON SURJI - 444705,
DIST - AMRAVATI (Maharashtra)
(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)

Executive Editor
Dr Nitin Ulhasrao Saraf

Guest Editor
Dr Arvind Sontakke

Guest Publisher
Dr Bashisth Choubey
Principal

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

INDEX

Sr. No.	Article Name	Author	Pg. No.
1	सिंधू संस्कृती कालीन मूर्तिकला	डॉ. गिरीश नागोराव सोमवंशी	12
2	माळगाव धुमाळी येथील मूर्ती शिल्प : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ किशोर मारोती थानगे	14
3	मथुरा आणि गंधार कलाशैलीतील बुद्ध मूर्तीकलेच्या वैशिष्ट्यांचा तौलनिक अभ्यास	प्रा. डॉ. लता सुभाष मोरे (मुरकुंडे)	18
4	छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या गडकिल्ल्यांवरील शिवालये	डॉ मधुकर व्ही जाधव	21
5	खान्देशातील दुर्लक्षित मुर्ती	श्री महेश सुरेश जोशी	25
6	अंबाजोगाईच्या योगेश्वरी मंदिरावरील वैनायकींची प्रतिमा	प्रा. डॉ. देवर्षी मुकुंद अरविंद	27
7	परभणी जिल्ह्यातील नृसिंह मंदिरे	श्री नागेश सखारामपंत जोशी	30
8	महाराष्ट्रातील किल्ले निदर्शक विरगळ	श्री अनिल किसन दुधाने	34
9	जैन धर्मातील मानस्तंभ एक अभ्यास	सौ छाया नितीन जिंतूरकर.	41
10	अष्टविनायक - स्थापत्य कला आणि मूर्तीकला यांचा मिलाफ	प्रा. दिपक हिंदूराव नडगे	44
11	सिंधुकालीन मूर्तीकला	प्रा. डॉ. मंजूषा ह. धापूडकर	46
12	सुधागड तालुक्यातील ठाणाळे (पाली) लेणी	डॉ एम व्ही पाथरकर	49
13	जीर्ण किंवा खंडित झालेल्या मूर्तींचा वज्रलेप	श्री उमाकांत नागनाथआप्पा शेणिगा	51
14	महाराष्ट्रातील दुर्लक्षित मूर्तीशिळांचा चिकित्सक अभ्यास	प्रा. विकास भानुदास टकले	54
15	जेजुरीगड (गडकोट) खंडोबा मंदिर वास्तु व शिल्पकलेचा अजोड नमुना - एक अभ्यास	डॉ वंदना गजेश शिंदे	57
16	बळसाने, ता.साक्री , जि .धुळे येथील विरगळ एक अभ्यास	श्री आंजम बोरसे	62
17	मंदिर स्थापत्यातील सुरसुंदरींचे महत्व	डॉ. बब्रुवान केरबाजी मोरे	66
18	मराठवाड्यातील प्राचीन मंदिर स्थापत्य	प्रा. डॉ. केशव अंबादास लहाने	68
19	वेताळवाडी किल्ल्यावरील द्वारशिल्पे	प्रा. डॉ. दीपक शिरसाठ प्रा डॉ प्रशांत देशमुख	71
20	वीरगळ इतिहासाचे अबोल साक्षीदार	डॉ उर्मिला क्षीरसागर	76
21	अचलपूर शहरातील भग्न मूर्तीशिल्पे	डॉ ओमप्रकाश सा. थोंबरे	78
22	इतिहासाचे मूक साक्षीदार - वीरगळ	डॉ.प्रल्हाद अ. कुलकर्णी	81
23	नांदेड जिल्ह्यातील मातृदेवता मूर्तींचा अभ्यास :एक अवलोकन	डॉ राजाराम रा चिपळूणकर	84
24	विदर्भातील वऱ्हाड परिसरातील जैन प्रतिमा	प्रा. डॉ. संजय गोपाळराव ठवळे	87
25	बुद्धकालीन मूर्तीकला	प्रा. डॉ. सारिका विष्णु केंद्रे	90
26	गणेश प्रतिमांचे प्रकार	प्रा. शोभा राजेंद्र भिकाने	93
27	श्री चक्रधरांची प्रतिमा लीळाचरित्रातील भ्रमंती मार्गावरील मंदिर व मूर्तीशिल्प	प्रा. डॉ. श्रीहरी रंगनाथराव पितळे	96
28	पश्चिम विदर्भातील बालाजी मंदिर	प्रा. डॉ. सिद्धार्थ शिवाजी धाडोरे	99
29	कधार येथील क्षेत्रपाल: ऐतिहासिक अवलोकन	सिद्ध शिवाजी लोणकर	102
30	विष्णु मूर्ती अंकन	प्रा. स्मिताल रावसाहेब मोरे	104
31	वेरुळ गावातील मूर्तीशिल्प	श्रीमाला के.जी	108
32	इंदूरची ग्रामदेवता श्री अन्नपूर्णा	डॉ सुप्रिया चंद्रशेखर खोले	110
33	सिंधू संस्कृतीकालीन मूर्ती शास्त्राचा अभ्यास	कु. सानिया सर्फराजखान पठाण	113

SHODHANKAN International Half Yearly Peer ...
Impact Factor – 0.241
Special Issue – II, Ancient Indian Iconography and Architecture. JUNE 2021

अंबाजोगाईच्या योगेश्वरी मंदिरावरील वेनायकीची प्रतिमा

प्रा. डॉ. देवर्षी मुकुंद अरविंद
इतिहास विभाग प्रमुख,
खोलेश्वर महाविद्यालय अंबेजोगाई

आज उत्सवप्रियतेत्याच्या काळात बऱ्याच मूर्तिपूजक धर्मांमध्ये अनेक पंथांमध्ये गणपतीच्या मूर्तीची ओळख आहे. सर्व शुभकार्यांच्या [illegible] अनिवार्य रूपाने गणेशाचे पूजन होत असते किंवा कोणतेही साहित्य लिखाणाची सुरुवात " श्री गणेशाय नमः" या शब्दांच्या माध्यमातून [illegible] स्तवन केले जाते. गणेश ही चौदा विद्या चौसष्ट कलांची देवता मानली जाते. सुरुवातीला विघ्नदाई देवतेचे स्वरूप असलेली ही देवता [illegible] करणारी देवता म्हणून गणेशास महत्त्व प्राप्त झाले. गणेश हा शिवपरिवारातील प्रमुख देवता असली तरी अनेक पंथ व संप्रदायातील ती [illegible] ठरली. शैव, वैष्णव, शाक्त व सौर हे पंथ उदयास आले होते. यामध्येच दहाव्या शतकापासून गाणपत्य पंथ उदयास आला, या पंथाची प्रमुख [illegible] म्हणून गणपती ही मान्यता पावली. गणेश पुराण आणि मुद्गल पुराण यांची रचना करून या देवतेचे महत्त्व अधोरेखित करण्यात आले. गणेश [illegible] आराधनेचा समावेश हिंदूप्रमाणेच जैन आणि बौद्ध धर्मात देखील झाला. गणेशाच्या मूर्तीची किंवा प्रतीकांची पूजनाची परंपरा प्राचीन [illegible] आढळते. शिवपार्वती परिवार देवता असलेल्या गणेशाचे पूजन निश्चित कोणत्या काळात सुरुवात झाले हे सांगता येत नाही. ऋग्वेदाच्या [illegible] मंडलातील एकशे बाराव्या सुक्ता पैकी नवव्या ऋचे मध्ये उल्लेख केलेला गणपती शब्द हा इंद्र देवते संबंधी आहे. बृहदारण्यक [illegible] उल्लेखिलेला गणपती हा ब्रह्मणस्पती यांना उद्देशून उपयोगात आणलेला आहे, निघण्टु या ग्रंथाच्या अकराव्या खंडात वर्णिलेल्या [illegible] पर्यायाने ज्ञानाची देवता म्हणून उल्लेख आला आहे. वैदिक देवता मंडळात गणेश या देवतेचा उल्लेख नाही .याचा अर्थ आजची गजमुख [illegible] ही वैदिक कालीन नाही , हिंदू देवतांमध्ये गणेशाचे आगमन उशिरा झाले असले तरी तिला मुख्य व लोकप्रिय देवता होण्याचा मान आज [illegible] दिसतो.

इसवी सन पूर्व सहाव्या शतकात बौद्ध धर्म सूत्रात गणेश तर्पणाचा उल्लेख आहे यात [illegible]च्या विघ्नविनायक गजमुख एकदंत [illegible] लंबोदर आदि नावांचा उल्लेख आहे या देवतेचा संबंध ज्याप्रमाणे विद्याशी जोडण्यात आला आहे, [illegible]प्रमाणे विघ्नशी जोडण्यात आलेला [illegible] त्यामुळे त्यास विनायक असे संबोधले आहे मानव गुह्यसूत्रात चार विनायकांच्या उल्लेख आढळतो. [illegible] नावे म्हणजे शालकंटक, कुष्मांड राज, ऊष्मी आणि देवजन. यानंतर मात्र विघ्ने निर्माण करणारा विनायक विघ्नहर्ता होण्याची प्रक्रिया इसवी सन पूर्व सहाव्या शतकापासून झालेली [illegible] साहित्यातून दिसून येते. विनायक, गणेश अर्थात गणपती हा गजमुख आहे हे याज्ञवल्क्य स्मृतीत वर्णन आले आहे. पार्वतीचा पुत्र विनायक [illegible] अवताराची व त्याचे महत्त्व निर्माण करण्याची प्रक्रिया या काळात रूढ झाली होती.

शिवपुराण , ब्रह्माण्ड पुराण , वराहपुराण यामधून गणपतीच्या आख्यायिका मांडण्यात आले आहेत. विघ्नहर्ता गणेशाचे स्वरूपाचे [illegible] करताना एकदंत, वक्रतुंड, लंबोदर या स्वरूपात कथा निर्माण झाले आहेत. गणेशाचे शारीरिक रूप ,शस्त्रे ,त्याच्या लीला ,त्याची आराधना [illegible] विवरण हे गणेश पुराण. मुद्गलपुराण. पद्मपुराण, भविष्यपुराण, लिंगपुराण , गरुडपुराण, ब्रह्मवैवर्तपुराण, स्कंदपुराण, अग्निपुराण, ब्रह्माण्डपुराण, विष्णुपुराण, विष्णुधर्मोत्तर पुराण, नारदपुराण, अथर्व वेदाचे गणपती उपनिषद यात आढळून येते. गुप्त काळाच्या अंतिम चरणाचा प्रारंभ [illegible] गणेशाच्या स्वरूपाचा संपूर्ण विकास झालेला दिसून येतो. गणेशाची विशेष नामे रूढ झाली, त्यानुसार कथा आख्यायिका निर्माण होऊन [illegible] झालेली दिसतात. गणपतीचे आसनस्थ, ललितासन, स्थानक गणेश गजमुख , द्विभुज, चतुर्भुजा, दशभुजा , नृत्यगणेश अशी अनेक रूपे [illegible] आली. या मूर्तीची आयुधे म्हणून दंत, पाश, अंकुश , परशु , पद्म, मोदक, वरद मुद्रा, अभयमुद्रा, अक्षमाला ही दाखविली जाते.

गणेश प्रतिमा शुंग, कुशाण कालखंडापासून निर्माण होण्यास सुरुवात झाली होती. हत्तीचे तोंड असलेल्या मानव कृती यक्ष प्रतिमा [illegible] उत्तरेत मथुरा व दक्षिणेत अमरावती येथे प्राप्त झाले आहेत. गुप्त काळापासून गणेश प्रतिमेला आजचे रूप प्राप्त झाले आहे. गुप्तोत्तर काळात [illegible] प्रतिमांची संख्या व प्रकार वाढलेले दिसून येतात. फ्रेंच विद्वान पाल मार्टिन दुबोस याच्या गणेश प्रतिमांच्या अभ्यासातून सर्वात जुनी [illegible] टेराकोटा प्रतिमा ख्रिस्तपूर्व काळात आढळले आहे. मध्यप्रदेशातील उदयगिरी लेणी मध्ये दुसऱ्या शतकात कोरलेली पाषाण प्रतिमा उपलब्ध [illegible] आहे. गुप्त आणि चोला राजवटीतील शिलालेखात गणेशाचा उल्लेख आढळतो. दक्षिणेत मीहीनतलेच्या बौद्ध स्तुपावर सर्वात जुनी अंकित [illegible] प्रतिमा सापडते.

इ.स. सहाव्या शतकापासून गणेशाच्या सोबत शिल्पित केलेली शक्ती ही आढळून येते. शक्ती म्हणजे पत्नी नाहीतर, ती देवता जे कार्य [illegible] त्या शक्तीचे मूर्तिमंत रूप होय. गणेशाची स्वतंत्र देवता स्वरूपात उपासना होत असताना त्याला इतर देवता प्रमाणेच त्याच्या शक्ती सह दाखवण्यात [illegible] लागले. गणपतीच्या मांडीवर त्याची शक्ती स्त्री रूपात दाखविली आहे. शक्ती गणेशाच्या मूर्ती प्रतिमेत वैनायकी ही गणेशाची शक्ती म्हणून [illegible] दाखविली असली तरी देखील शक्तीगणेश या स्वरूपामध्ये शक्तीला गजमुख दाखवण्यात येत नाही . प्राचीन काळापासून उपासना पद्धतीत [illegible] मातृ देवतांचे स्थान महत्त्वाचे होते, त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात या ठिकाणी मातृदेवताच्या मूर्ती आणि त्यांच्याशी संबंधित कथा [illegible] .सप्तमातृका या पुरुष देवतांच्या शक्ती आहे, हे त्यांच्या नावावरून स्पष्ट होते. त्याप्रमाणे वैनायकी या नावाने विनायकाची शक्ती कल्पना [illegible] अनेक जण गणेशी, गणेशानी आणि गजानना इत्यादी नावांनेही ओळखतात. वराहमिहिराच्या बृहत्संहितेत याचा उल्लेख आढळतो. विष्णुधर्मोत्तर आणि मत्स्यपुराण या ग्रंथातही वैनायकी हिचा उल्लेख आहे. वैनायकी च्या प्रतिमा किंवा मूर्ती गणेशा प्रमाणे सर्वत्र आढळत नाही किंवा त्याचे [illegible] देऊळही सापडत नाही. वैनायकी मूर्ती मध्यप्रदेश, कर्नाटक, महाराष्ट्र, तामिळनाडू , राजस्थान, गुजरात , आसाम इत्यादी राज्यात आढळून [illegible]

Khoteshwar Mahavidyalaya, Ambajogai
Principal
Khoteshwar Mahavidyalaya
Ambajogai Dist. Beed

Scanned with CamScanner

दक्षिण भारतातील काही देवळांच्या स्तंभांवर वैनायकी च्या प्रतिमा कोरलेल्या आहेत. कोल्लार येथील अकराव्या शतकातील शिलालेखात तिचा योगिनी मध्ये समावेश केला आहे. भेडाघाट येथील 64 योगिनी मध्ये एक योगिनी म्हणून 41 व्या स्थानावर वैनायकी दाखविलेली आहे. शाक्त परंपरेत तिचा समावेश झालेला होता हे आपल्याला तिच्या 64 योगिनी मधील समावेशा वरून दिसते. काशी, ओरिसा, तामिळनाडू येथे स्त्री गणपतीची मूर्ती असून गणेशाच्या या रूपाची विनायकी देवी म्हणून पूजा केली जाते. विनायकी देवी ची सर्वात प्राचीन मूर्ती राजस्थानात सापडली असून ती टेराकोटाची आहे.

गणपतीच्या या स्त्री रूपाला विनायकी या नावाने ओळखले जाते. त्यामागील कथा पुढीलप्रमाणे सांगितली जाते. दैत्य अंधक असुराला पार्वतीला पत्नीच्या रूपात प्राप्त करण्याची इच्छा होती. त्यानी जबरदस्ती वरून पार्वतीने महादेवाला आवाहन केले. तेव्हा महादेवाने आपल्या त्रिशूलाने अंधकासुर वार मारले. परंतु रक्तबीज असुरा प्रमाणे अंधकासुराकडे दिव्यशक्ती असल्याने त्याच्या रक्ताचा प्रत्येक थेंब जमिनीवर पडल्या वर आणखीन अंधकासुर तयार होत. त्यांना संपवण्याचा एकमेव उपाय होता की, त्रिशूळाने वार होताना त्याच्या रक्ताचा एकही थेंब जमिनीवर पडता कामा नये प्रत्येक दैवी शक्तीचे दोन तत्व असतात पहिला पुरुष जो मानसिक रूपाने सक्षम असतो आणि दुसरं तत्व शक्ति जे त्याला शक्ती प्रदान करते म्हणून देवी पार्वतीने सर्व शक्तींना आवाहन केले. प्रत्येक देव शक्ती स्त्रीरूपी स्वरूपात प्रकट झाल्या त्यातून अंधकासुर याचे रक्त जमिनीवर पडण्यापूर्वीच त्याचे प्राशन केले व अंधकासुरा चा नाश केला. या शक्तींमध्ये गणपतीचेही स्त्रीरूप सामील होते. त्या शक्तीचे नाव विनायकी त्याला लंबोदरी, वैनायकी, गणेशनी, गणपतीहृदया, गणेश्वरी म्हणूनही ओळखले जाते. गणपतीच्या रूपाला वनदुर्ग उपनिषदात सुद्धा पूजनीय मानले गेले आहे. काही विद्वान सोळाव्या शतकातील वैनायकी च्या चित्रास मालिनी असे संबोधतात अर्थात हत्तीची सोंड असलेल्या पार्वतीचे हे चित्र आहे असे त्यांचे मानणे आहे. दक्षिण भारतातील चोल राजा राजेंद्र यांच्या अकराव्या शतकातील शिलालेखात वैनायकी चा उल्लेख आहे तसेच बंगरु जवळ असलेल्या कोलार येथे गणेशाने असा तिचा उल्लेख 64 योगिनी मध्ये केला आहे तसेच मदुराई आणि सुचींद्रम च्या मंदिरामध्ये असलेल्या स्तंभावर ही गणेशाची प्रतिमा शिल्पित झालेली आहे . मत्स्यपुराणतील उल्लेखानुसार शंकराने निर्मिती केलेल्या 200 देवतांमध्ये वैनायकी हिचा उल्लेख आढळतो बालाजी मुडकूर या विद्वानाच्या मते, "सुरुवातीपासूनच देवीची पौराणिक कथा तिच्या पती गणेशाच्या लोकप्रियतेमुळे इतकी ढासळली आहे की, तिला वारंवार दुर्लक्ष केले जाते किंवा पौराणिक नावाने ओळखले जाते."

वैनायकी च्या शिल्प प्रतिमा या बसलेली, उभी किंवा नृत्य अवस्थेतील आहेत. त्यांना दोन किंवा चार किंवा त्यापेक्षा अधिक हात असलेले दाखवले आहे. या हातांमध्ये गणपतीचीच असणारी विविध आयुधे धारण केलेली दाखवली आहे. यावरून वैनायकी चे देवत्व सिद्ध होते. रिखीआन , भेडाघाट, शिरपूर, हीरपूर, झारीआल या ठिकाणी 64 योगिनी पैकी एक म्हणून वैनायकी ची प्रतिमा अंकित झालेली दिसते. चिदंबरम आणि मदुराई मूर्तीमध्ये अर्ध गजमुख , मानवी स्वरूप आणि पाय व्याघ्र पद असे दर्शविलेले आहे. जे. ए. बॅनर्जी यांनी त्यांचे शोधप्रबंध यामध्ये तिचा उल्लेख गणेशाची स्त्रीरूपाणी किंवा रिद्धी, सिद्धी, बुद्धी, पुष्टी, भारती किंवा नीला, सरस्वती प्रमाणेच त्याची सहचारीनी म्हणून केलेला आहे. मात्र यातील एक महत्वाचा फरक असा की, वैनायकी वगळता सर्व सहचारिणी या मानवी स्त्री रूपात शिल्पित किंवा चित्रित झाले आहेत. उदयपूरच्या उदयेश्वर मंदिराच्या गर्भगृहामध्ये असणारी प्रतिमा आणि महाराष्ट्रातील औंढ्याच्या नागनाथ मंदिरावर असलेली वैनायकी ची प्रतिमा यावरूनच गणेशाची शक्ती रूपेना स्त्री असण्याची शक्यता काही विद्वानानी वर्तविली आहे. मात्र देवतेची शक्ती म्हणजे त्याची पत्नी नाही हे इथे लक्षात घ्यावे लागते. शक्ती म्हणजे ऊर्जा आणि गणपतीची शक्ती म्हणजे वैनायकी होय. कोणत्याही देवतेची शक्ती किंवा ऊर्जा ही स्त्री रूपातच दर्शविली जाते याचा अर्थ ती त्याची पत्नी असतेच असा होत नाही.साहित्यामध्ये शक्ती हे स्त्रीलिंगी रूप आपण वापरू शकतो परंतु मूर्ती घडविताना शक्तीही स्त्री रूपात दाखवतात. विनायकाची शक्ती म्हणून ती वैनायकी असे येथे नामकरण केले आहे. म्हणजेच वैनायकी ही गणेशाची पत्नी , ऊर्जा म्हणजे शक्ती कि मातृका हा प्रश्न विद्वानांना अजूनही पडतो आहे.

महाराष्ट्रातील अठराव्या शतकातील पितळेची मूर्ती लखनो येथील राज्य संग्रहालयात आहे. याशिवाय यादवकालीन भुलेश्वर, पाटेश्वर आणि आंबेजोगाई येथे वैनायकी प्रतिमा आढळतात.बीड जिल्ह्यातील आंबेजोगाई चे शक्ती पीठ, योगिनी चे पीठ म्हणून प्रसिद्ध आहे. आंबेजोगाई हे योग साधनेचे माहेरघर होते. योगेश्वरी महात्म्य या ग्रंथानुसार येथे कितीतरी विख्यात सिद्ध वास्तव्यास असावेत. यावरून हे शहर योग सिद्धीचे केंद्र असावे. आनंद भैरव, मुकुंदराज, नागनाथ, सिद्धानंद, परमानंद, विमलनाथ, रेणुकानाथ, बुद्धेनाथ, हे सिद्ध शैवओपनआगम मानणारे नाथपंथी होते. अलीकडेच सकलेश्वर मंदिरातील उत्खननात प्राप्त झालेल्या अनेक योगी, साधकांच्या शिल्पाकृती हे दर्शवतात हे शहर कापालिक किंवा तत्र साधक याच प्रमुख केंद्र असावे. पूर्वी योगेश्वरी हे शक्तिपीठ म्हणून प्रसिद्ध असावे. मंदिराची बांधणी यादव काळाच्या सुरुवातीचा असावी मात्र सध्या असलेले मंदिर सुमारे अडीचशे वर्षांपूर्वी नागोजी त्रिमल आणि श्यामजी बापूजी यांनी जीर्णोद्धार करून बांधलेले आहे. गर्भगृह, अंतराळ व सभाआकृती सभामंडप अशी मंदिराची रचना आहे. अभ्यासाचा विषय म्हणून या मंदिराच्या शिखरावरील वैनायकी ही प्रतिमा या मंदिर शिखराचे वैशिष्ट्य आहे. तेराव्या शतकातील यादव काळात बांधण्यात आलेल्या आंबेजोगाई ची ग्रामदेवता योगेश्वरी मातेच्या पाच मजली शिखराच्या दुसऱ्या मजल्यावरील देवताच्या रांगेत वैनायकी देवतेची मूर्ती उत्तरेकडील बाजूने असलेले दिसून येते या पाच मजली शिखराची उंची 70 फूट आहे शिखराच्या पहिल्या मजल्यावर रामायण महाभारतातील निवडक प्रसंग असून दुसऱ्या मजल्यावर 64 योगी दिल पैकी काही योगिनी आणि योगी मूर्ती आहेत.

योगेश्वरी मंदिराच्या शिखराच्या उत्तरेकडील बाजूस , खालच्या थरावर वैनायकी ची ही वैशिष्ट्यपूर्ण मूर्ती आहे. आसन पिठावर पद्मासनात बसलेली असून भरजरी नऊवार साडी नेसलेली असून, स्तनाची चोळी परिधान केलेली, अठरा हाताची मूर्ती आहे. हातातील धारण केलेल्या आयुधात अक्षमाला, वरदहस्त, पुष्प, गदा, खड्ग, दंत, शंख, पाश, अंकुश, सर्प यासह मोदक, वरदहस्त आणि कलिका, धनुष्य धारण केलेली, पुस्तक घेतलेली दर्शविली आहे. डोईवर मुकुट असून डाव्या सोंडेची मोदक स्पर्श करत असताना दर्शविली आहे. तिच्या दोन्ही बाजूस त्रिदलपुष्प उभा राहिलेले दर्शविले

Principal
Cholamma Mahavidyalaya

Scanned with CamScanner

आहे. सुख-समृद्धी देणारी आणि मंगल करणारी म्हणून ओळख असलेल्या या वैनायकी देवतेचा आणि अंबाजोगाई मंदिर या परिसर [illegible] योगेश्वरी देवतेचे दर्शन घेण्यापूर्वी या मंदिरा वरच्या वैनायकी चे दर्शन घेण्याचा प्रकार आजही आंबेजोगाई कर परंपरेने पाळतात.

निष्कर्ष:-

1] विनायकी ही गणेशाची अर्धांगिनी नसून स्वतंत्र शक्ती देवता प्रतिमा आहे.
2] विनायकी या देवतेला हिंदू, जैन आणि बौद्ध धर्मात 64 योगिनी मध्ये समाविष्ट केलेले आढळते.
3] विविध सांप्रदायातील योगसिद्धी आणि तंत्र साधना यामध्ये वैनायकी या देवते ला महत्त्व प्राप्त झाले होते.
4] वैनायकी ची सर्वात जुनी प्रतिमा ही जयपुर जवळ रिंगीआना उत्खननात प्राप्त झाले असून ती इ.स. पहिल्या शतकातील आहे. या शिवाय इ.स. 550 मधील मत्स्यपुराणात वैनायकी चा उल्लेख आढळतो.
5] आंबेजोगाई हे योगी व सिद्ध यांच्या साधनेचे प्रमुख केंद्र होते त्यामुळे वैनायकी चे येथे अस्तित्व दिसून येते.
6] जोगाई [योगिनी] या देवतेच्या शिखरावर पद्मासनात विराजमान ही मूर्ती वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते.
7] मध्ययुगीन काळातील या मूर्तींवर प्लास्टर आणि रंगकाम वारंवार केल्याचे आढळते.

संदर्भ:-

1] म्हैसेकर प्रदीप, भारतीय मूर्तीशास्त्र, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद, 2020 .
2] खरे गणेश, मूर्तीविज्ञान, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे, 2012.
3] जामखेडकर अरविंद, पुरा संचय, भाग 1, अपरांत प्रकाशन , पुणे, 2016.
4] अहिरराव प्रतापराव, महाराष्ट्रातील देव-देवता, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, 2009.
5] देव प्रभाकर, मराठवाड्यातील प्राचीन मंदिर स्थापत्य, अपरांत प्रकाशन, पुणे, 2017.
7] परब विनायक, गणेश देवता, साप्ताहिक लोकप्रभा , मुंबई, 18 सप्टेंबर 2015.
8] एस. आर. सोमवंशी, गणेश प्रतिमांचा उगम व वाटचाल , मूर्ती व शिल्प संशोधन संस्थेचे पहिले राष्ट्रीय चर्चासत्र, गोषवारा संक्षिप्त टहिफळ वडमाऊली, बीड, फेब्रुवारी 2020.
9] सुदर्शन रापतवार, वैनायकी, दैनिक लोकपत्र, अंबाजोगाई.
10] मनकोडी किरीट, गणेशा द इंचाटर आफ थ्री वर्ड्स, [पाल मार्टिन दुबॉस] अनुवाद, अंतरंग 2021.
11] शर्मा ब्रीजनाथ, वैनायकी चे प्रतीक विज्ञान, अभिनव पब्लिकेशन, नवी दिल्ली, 1979.

Principal
Yogeshwari Mahavidyalaya,
Ambajogai, Dist. Beed

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

July -2021

ISSUE No- (CCXCIX) 299

आधुनिक महाराष्ट्राच्या निर्मितीत यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. D. B. Tanduljekar
I/C Principal
Yeshwantrao Chavan College,
Ambejogai, Dist.- Beed

Editor
Dr. Anant Dadarao Markale
Head, Dept. of Hist.
Yeshwantrao Chavan College,
Ambejogai, Dist.- Beed

This Journal is Indexed In :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

20	यशवंतराव चव्हाण यांचे सामाजिक कार्ये डॉ.आर.व्ही. मोरे	73
21	यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकीय क्षेत्रातील कार्य प्रा.डॉ.बालाजी परबतराव खराबे	77
22	यशवंतराव चव्हाण यांच्या आर्थिक विचारांचे महत्त्वपूर्ण योगदान डॉ.ज्योती रामराव रामोड	81
23	आधुनिक महाराष्ट्राच्या निर्मितीत यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान सौ.सुगंधा परेश जाधव	84
24	यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक व सहकार विषयक विचार डॉ.नवनाथ गोविंदराव अडकिणे	88
25	संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका प्रा.डॉ.देवर्षी मुकुंद अरविंद	91
26	यशवंतराव चव्हाण यांच्या अर्पणपत्रिकेतील वेणूताई विषयीची कृतज्ञता प्रा.डॉ. बालाजी विठ्ठलराव ढिगोळे	97
27	यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान प्रा.मनोज बबनराव देवकर	100
28	राजकीय सामाजिकरणातून घडलेले नेतृत्व – यशवंतराव चव्हाण प्रा.डॉ.सुपेकर वैशाली प्रशांत	103
29	व्दैभाषिक राज्यातील यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान प्रा.सांगळे भाऊसाहेब खंडु	107
30	यशवंतराव चव्हाणांचे ग्रामिण सामाजिक विकासामधील योगदान प्रा.बी.एच.चौगुले	109
31	यशवंतराव चव्हाण यांचे पंचायत राज व सहकार क्षेत्रातील कार्य सचिन सहादू घायतडके	114
32	'यशवंतराव चव्हाण यांचे साहित्यिक क्षेत्रातील कार्य प्रा.डॉ. मोरे संगीता दत्ताजी	117
33	महाराष्ट्राचे भाग्यविधाता मा. यशवंतराव चव्हाण डॉ संजय गोपाळराव ठवळे	121
34	यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य एक अभ्यास डॉ.जयदीप रा.सोळुंके	125
35	यशवंतराव चव्हाण यांच्या कार्य कर्तृत्वावर भारतीय स्वातंत्र्य लढयाचा प्रभाव प्रा. डी. एन. रिठे	129
36	यशवंतराव चव्हाण यांची रसिकता व साहित्य चिंतन प्रा. दिलीप ज्ञानोबाराव भिसे	132
37	आधुनिक महाराष्ट्राच्या निर्मितीत यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान डॉ.शिवाजी सोमला पवार	136
38	यशवंतराव चव्हाणांचे शैक्षणिक व आर्थिक विचार डॉ. प्रतिमा बाळासाहेब कदम	142
39	आधुनिक महाराष्ट्राच्या निर्मितीत यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक व सामाजिक योगदान डॉ. संजय सागरु सपकाळ	146

Principal Kholeshwar Mahavidyalaya AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 299 (CCXCIX)
ISSN : 2278-9308
July, 2021

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका

प्रा.डॉ.देवर्षी मुकुंद अरविंद
इतिहास विभाग प्रमुख ,खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई.

महाराष्ट्र राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री माननीय यशवंतराव चव्हाण यांना 'आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार' म्हणून गौरविले जाते. त्यांचे कर्तुत्व चौफेर स्वरूपाचे होते. यशस्वी आणि द्रष्टा नेता, समाज सुधारक, विचारवंत, उत्तम वक्ता, लेखक, कलारसिक, उत्तम प्रशासक ,उत्कृष्ट संसदपटू अशा अनेक पैलूंनी समृद्ध असे त्यांचे व्यक्तिमत्व होते. याच आधारावर देवराष्ट्रे येथील शेतकरी कुटुंबातील यशवंतरावांची भारताच्या उपपंतप्रधान पदापर्यंतचि झेप पाहता , सातारा प्रदेशातील या नेत्याने दिल्लीच्या राजकारणात महादजी शिंदे यांच्यानंतर मानाचे स्थान आपल्या कर्तबगारीने निर्माण केले होते असे दिसते.

महाराष्ट्राची आजची प्रगती आणि त्याचबरोबर आधुनिक महाराष्ट्राची सांस्कृतिक जडणघडण ही यशवंतरावांच्या विचारांच्या आधारे घडली आहे, याची नोंद इतिहासात दिसून येते. त्यांनी शिक्षण, सहकार, विज्ञान-तंत्रज्ञान,, कला, साहित्य अशा समकालीन महाराष्ट्राच्या विविध क्षेत्रावर त्यांच्या विचारांचा . व्यक्तिमत्त्वाचा आणि कार्याचा प्रभाव पडलेला जाणवतो. सुसंस्कृत नेतृत्वाचा आदर्श स्थापन करणाऱ्या यशवंतरावांनी आपल्या कार्याची, संस्काराची ओळख महाराष्ट्राला अनेक घटनांमधून दाखवून दिलेली आहे. विविध प्रकारच्या कल्याणकारी योजना राबवून स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्राच्या प्रगतीची पायाभरणी त्यांनी केली होती. राजकारणात केवळ मिळवण्यापेक्षा, कुणाला तरी हरवण्या पेक्षा किंवा कुणाची तरी जिरवणे यापेक्षा बेरजेचे राजकारण केले, आणि महाराष्ट्रातील माणसांना नव्या परिवर्तनाच्या लाटेत त्यांनी सामील करून घेतले होते. राजकीय मतभेद बाजूला ठेवून महाराष्ट्राची एक राजकीय आणि सामाजिक मांडणी करण्याचे कार्य त्यांनी केले होते. राष्ट्रीय ऐक्यास पोषक होइल अशा तऱ्हेने महाराष्ट्रातील सर्व वर्गाचा विकास घडून आणला पाहिजे हे यशवंतरावांचे ध्येय होते. संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती हा यशवंतरावांच्या राजकीय कर्तृत्वाचा एक यशस्वी अध्याय आहे. राज्याचे अनैसर्गिक व अल्पजीवी असणे यशवंतरावांना माहित होते. संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीत यशवंतरावांनी जी भूमिका निभावली, त्यामुळे आधुनिक महाराष्ट्राचे भाग्यविधाते यशवंतराव हे ठरतात. याबद्दलचा त्यांच्या भूमिकेचा व कार्याचा आढावा प्रस्तुत लेखाद्वारे घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

महाराष्ट्राला गौरवशाली ऐतिहासिक व सांस्कृतिक वारसा लाभलेला आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वराज्याची निर्मिती केली, त्यावेळी रयते मध्ये स्वराज्य, स्वधर्म, भाषा, संस्कृती याविषयी जागृती घडवून आणली होती. यशवंतराव लिहितात, "शिवाजी महाराजांचा स्वराज्याचा प्रयत्न हा एक पराक्रमी पुरुषाचा राज्य बळकविण्याचा प्रयत्न नव्हता, त्याला राष्ट्रीय उद्दिष्ट होते. नैतिक प्रेरणा होती. बहुजनांना आधार देण्याची श्रद्धा होती. उदंड आत्मविश्वास होता." ' हे राज्य व्हावे ही श्रीं ची ईच्छा आहे' असे महाराजांना वाटत होते. याच बरोबर हे राज्य समकालीन राज्यांपेक्षा वेगळे व्हावे, गुणवान हवे ही त्यांची दुसरी मनीषा होती, या त्यांच्या लिखाणातून महाराजांच्या कार्याचा प्रभाव त्यांच्यावर होता हे जाणवते. यातूनच पुढे त्यांनी द्विभाषिक राज्याचे संयुक्त महाराष्ट्र राज्य निर्मितीचा विचार पक्षनिरपेक्ष राहून पुढे अस्तित्वात आणला. राजा हा राज्याचा उपभोगशून्य स्वामी आहे, हा शिवाजी महाराजांनी घालून दिलेल्या राजकीय कार्याचा आदर्श त्यांनी आपल्या राजकीय जीवनात अनेक उदाहरणांनी उमटविलेला दिसून येतो.

इसवी सन 1818 मध्ये मराठी सत्तेचा शेवट होऊन त्याच्या जागी ब्रिटीशांची सत्ता स्थापून झाली होती. ब्रिटिश काळात धार्मिक, सामाजिक, शैक्षणिक ,सांस्कृतिक, जागृती होऊन राष्ट्रवाद वाढीस लागला होता. देशात राष्ट्रीयत्वाची भावना वाढीस लागली होती. ब्रिटिशांनी त्यांच्या प्रशासकीय आणि व्यापाराच्या सोईसाठी एकूण 11 प्रांत निर्माण केले होते, त्यामागे कोणताही भाषिक आधार नव्हता. पुढे 1885 नंतर काँग्रेसने या प्रांताचा

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

ISSN : 2278-9308
July, 2021

आधार घेत, प्रांतिक काँग्रेस कमिटी यांची स्थापना केली होती, पण ती योग्य व पुरेशी नव्हती. यावर उपाय म्हणून विविध बोली भाषेच्या आधारावर प्रमुख भाषिक लोकांचे वेगवेगळे राज्य तयार करण्यात आले होते. राष्ट्रीय काँग्रेसच्या 1921 आली नागपूर येथील अधिवेशनात महात्मा गांधींनी स्वत: काँग्रेसने भाषावार प्रांतरचना करावी हे तत्त्व मान्य केले होते. नव्या घटनेनुसार 21 प्रांतिक समित्या व मुंबई सोबत दिल्ली शहरांसाठी स्वतंत्र समित्या निर्माण केल्या व भाषिक आधारावर विस्तृत जनाधार हा मिळवला होता. त्याचा फायदा म्हणून भाषावार प्रांतरचना ही संकल्पना भारतीय मानस पटलावर पुढे आली होती. 1928 मध्ये भाषावार प्रांतरचनेची शिफारस केली होती. 1947 ला पंडित नेहरूंनी ड्राफ्टिंग कमिटीच्या शिफारशीनुसार न्यायमूर्ती एस. के. दार यांच्या अध्यक्षतेखाली भाषावार प्रांतरचनेचा प्रश्न सोडवण्यासाठी समिती नेमली. पुढे 29 डिसेंबर 1948 ला तीन सदस्यीय समिती नेहरू देशांतर्गत व जागतिक फाळणीनंतर देशाच्या परिस्थितीचा विचार करता, भाषावार प्रांतरचनेच्या प्रश्नांचा फेरविचार करण्यात आला होता. भाषा ही माणसांना एकत्र आणते तशी ती इतरांपासून वेगळे ही करते, म्हणून जातिवाद , प्रांतवाद या फुटीरवृत्तींना उत्तेजना देऊ नये हा विचार यामागे होता. भारत सरकारने सीमा आयोग नेमून न्यायमूर्ती सय्यद फाजल अली यांच्या अध्यक्षतेखाली त्रिसदस्यीय समिती नेमली होती. या समितीने 16 राज्य आणि 06 केंद्रशासित प्रदेश निर्माण केले होते.

नवीन प्रांतीय रचनेमध्ये मराठी व गुजराती भाषिकांचे मिळून मुंबई राज्य अस्तित्वात आले. याला विरोध करत मराठी भाषिकांनी संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी केली, तर गुजराती भाषिकांनी महा गुजरातची मागणी केली. पर्याय म्हणून मुंबईला स्वतंत्र काढण्याचा प्रयत्न केंद्राने केला होता. मराठी भाषा बोलणाऱ्यांनी वेगळे राज्य व्हावे यासाठी महाराष्ट्रात जे आंदोलन उभे राहिले ते आंदोलन म्हणजे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ होय. यात सर्व जाती, धर्म, वर्गाचे लोक सहभागी होते. केंद्र व राज्य सरकारने फुटीरतेचे कारण सांगून हे आंदोलन दडपण्याचा प्रयत्न केला व राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका आहे असे जाहीर केले होते. या दडपशाहीत विविध भागात 106 आंदोलक हुतात्मे झाले होते. यशवंतराव चव्हाण आपल्या ऋणानुबंध ह्या आत्मचरित्रात लिहितात, "मराठी भाषकांच्या एकीकरणाची ओळख ही साहित्य संमेलनातूनच निर्माण झाली होती." 1908 च्या साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणात चिंतामणराव वैद्य यांनी एकीकरणाचा प्रथम उल्लेख केला होता. महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या व्यासपीठावरून मराठी भाषिक बोलणाऱ्यांचे एक राज्य असावे, अशी मागणी सतत होत होती. 1940 ला संयुक्त महाराष्ट्र सभा, 1941 ला महाराष्ट्र एकीकरण परिषद स्थापन झाल्या होत्या. 16 व 17 ऑक्टोबर 1948 च्या दोन दिवसीय दादर येथील विराट सभेत मराठी भाषिकांचा संयुक्त महाराष्ट्र असा सलग प्रांत बनवावा व मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र व्हावा हा ठराव मांडला होता. विदर्भ प्रांतातील नेत्यांच्या मनात महाराष्ट्र एकीकरण याबाबत विश्वास निर्माण व्हावा म्हणून 8 ऑगस्ट 1947 ला अकोला करार संमत झाला होता. पुढे 5 एप्रिल 1949 च्या नेहरू पटेल आणि पट्टाभिसीतारामय्या यांच्या समितीने अहवाल मांडला त्यात -

1] भाषावार प्रांत रचना मान्य केली पण ती अंमलात आणावयाची योग्य वेळ नव्हे असे सांगितले.
2] मुंबईविना यथावकाश मराठी भाषिकांचा महाराष्ट्र बनेल असे जाहीर केले.
3] वऱ्हाड वेगळा प्रांत होणार नाही.

या बाबी स्पष्ट केल्या होत्या. मुंबई महाराष्ट्रात समाविष्ट केली जाणार नाही या बाबींमुळे महाराष्ट्रभर संतप्त प्रतिक्रिया उमटू लागल्या होत्या. नोव्हेंबर 1949 ला आचार्य अत्रे यांनी मुंबई पालिकेत 'मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राचा' मांडलेला ठराव 50 विरुद्ध 35 मतांनी मंजूर झाला होता, पण सप्टेंबर 1953 मध्ये यशवंतराव मोहिते यांनी मुंबई विधानसभेत संयुक्त महाराष्ट्राचा ठराव मांडला होता, जो मोरारजीभाई देसाई यांच्यामुळे असफल झाला होता. पुढे विदर्भवादी, मराठवाडा व संयुक्त महाराष्ट्रवादी नेत्यांनी आपसात चर्चा करून 28 सप्टेंबर 1953 रोजी नागपूर करार अस्तित्वातआणला होता. याला मुंबई काँग्रेसचे नेते स. का. पाटील यांनी विरोध केला होता, पण नेहरूंनी 1953

Principal
Shahir Mahavidyalaya

Scanned with CamScanner

मध्ये फाजल अली कमिशनची घोषणा केल्याने संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीला चालना मिळाली होती. मराठी नेत्यांची तीव्र विरोध पाहून कॉंग्रेस वर्किंग कमिटीने 8 नोव्हेंबर 1955 रोजी नवीन त्रिराज्य ठराव पारित केला. त्यात गुजरात, मुंबई, आणि महाराष्ट्र राज्य असावीत असे म्हटले होते. यास जनतेने आणि पुढे महाराष्ट्र कॉंग्रेसने आपले प्रांतिक धोरण घोषित करून विरोध केला होता. त्यानंतर मोर्चे, चळवळी ,उद्बोधन, प्रचार यातून आंदोलनांची धग वाढत गेली होती. मोरारजी चे जमावबंदीचे आदेश झुगारून मोर्चे संपन्न झाले. त्यावेळेस शंभर कॉंग्रेस आमदारांनी राजीनामे देण्याचे नक्की केले होते. पंडित नेहरूंनी 16 जानेवारी 1956 ला राज्य पुनर्रचनेच्या संबंधीचा भारत सरकारचा निर्णय आकाशवाणीवरून जाहीर केला होता. त्यामुळे जनक्षोभ महाराष्ट्र प्रांतात अधिकच वाढला होता. विविध भागात लोकांवर लाठीचार्ज गोळीबार करण्यात आले होते, त्यात 106 जण विविध ठिकाणी हुतात्मे झाले होते. सर्व विरोधी पक्षांतर्फे संयुक्त महाराष्ट्र समितीची स्थापना करण्यात येऊन, महाराष्ट्र, दिल्ली आणि इतर शहरांमध्ये तीव्र आंदोलने करण्यात आली होती. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दार आयोगाला दिलेल्या निवेदनात मुंबई शहर हा महाराष्ट्राचा अविभाज्य भाग असल्यामुळे त्याचा समावेश संयुक्त महाराष्ट्रात केला जावा असे म्हटले होते. या चळवळीच्या पार्श्वभूमीवर केंद्रातील नेत्यांनी ही भाषिक राज्य निर्माण करण्याचे ठरवले होते. यशवंतराव चव्हाणांचा विशाल द्विभाषिक राज्याला विरोध होता, परंतु कॉंग्रेस श्रेष्ठी व पक्षशिस्त या नावाखाली त्यांना गप्प बसावे लागले होते

1 नोव्हेंबर 1956 रोजी गुजरात विशाल द्विभाषिक मुंबई राज्य अस्तित्वात आले व या राज्याचे मुख्यमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांची निवड झाली होती. पक्षीय नेतृत्वाची अपेक्षा, जनतेची आकांक्षा या पार्श्वभूमीवर द्विभाषिक राज्याचे मुख्यमंत्री म्हणून काम करताना संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी यशवंतरावांनी पुढीलप्रमाणे कार्य केले होते. यशवंतराव स्वत: स्वातंत्र्यसेनानी होते त्यामुळे स्वातंत्र्याची त्यांना जाण होती. सुरुवातीच्या काळात मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राला त्यांचा पाठिंबा होता, पण पक्षशिस्त म्हणून त्यांना कॉंग्रेसच्या ध्येयधोरणांची आणि पक्षनेतृत्वाशी बांधील राहावे लागले होते. आंदोलनातील 106 हुतात्म्यांन बद्दल आणि जखमी लोकांबद्दल त्यांना निश्चित दुःख होते. पण आंदोलनाबाबत त्यांची निश्चित भूमिका होती.त्यांनी एके ठिकाणी सांगितले होते की, "संयुक्त महाराष्ट्र आणि नेहरू पैकी कोणी एकाची निवड करायची सांगितली तर ती मी नेहरुंची करेल." कारण पंडित नेहरू कडे विशाल एकात्मता व अखंडतेचे प्रतीक म्हणून ते पहात होते. त्यावेळी त्यांचे "महाराष्ट्रापेक्षा नेहरू मोठे" हे वाक्य फार गाजले व गाजवले गेले होते, पण या उद्गाराचा अर्थ "राष्ट्रीय नेतृत्वाचे प्रतीक" म्हणून त्यांनी केला होता. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीची गरज मराठी माणसांप्रमाणेच या करत्या माणसासही होती हे नाकारणे म्हणजे त्यांच्यावर अन्याय करणे होय. 1956 ते 1960 या चार वर्षात द्विभाषिक राज्याचे नैसर्गिक असणे व त्याच्या अनिष्ट राजकीय परिणामांचे स्वरूप पंडित नेहरू सकट सगळ्या पक्षश्रेष्ठींना पटवणे हे त्यांनी असाध्य कार्य साध्य करून दाखवले होते. याच बरोबर स्वतंत्र झालेल्या भारतापुढे अनेक प्रश्न होते. दारिद्र्य, बेकारी, निरक्षरता, उपासमार, देशाचे संरक्षण, निर्वासितांचे प्रश्न तेव्हा देशापुढे अतिशय गंभीर समस्या सोडवण्याचे आव्हान होते. देशाच्या अस्तित्वाला प्रथम प्राधान्य देणारे यशवंतराव होते. त्यामुळे त्यांना आंदोलनासंदर्भात दोष देणे उचित नाही, कारण यशवंतराव महाराष्ट्र निर्मितीच्या विरोधात नसून भारतीय समस्या सोडवणे व जागतिक पातळीवर देशाचे अस्तित्व सिद्ध करण्यासाठी वेळ देणे ,त्यावेळेस त्यांना गरजेचे वाटत होते. त्यामुळे प्रांतीय प्रश्नांची तीव्रता त्या काळात वाढ होणे योग्य नव्हते या मताचे यशवंतराव होते.इंडियन

यशवंतराव संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ विरोधी नव्हते ना नेत्यांच्या विरोधातही ते होते. त्यांनी या चळवळीचे कडवे समर्थक बाळासाहेब ठाकरे यांच्या मार्मिक या अंकाच्या दादर येथील प्रकाशन सोहळ्याला ते स्वत: उपस्थित होते, यावरून लक्षात येते. संयुक्त प्रांताचे मुख्यमंत्री म्हणून त्यांनी अप्रत्यक्षरित्या संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत यासाठी अनुकूल प्रयत्न केले होते. 1957 मधील प्रतापगडावरील छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या पुतळा अनावरण प्रसंगी पंडित नेहरूंना त्यांनी आग्रहाने महाराष्ट्रात आणले होते. त्यावेळी जनतेची प्रचंड उपस्थिती पाहून यशवंतराव जनतेचे नेतृत्व करू शकतात हा भाव पंडित नेहरूंच्या मनात त्यांनी निर्माण केला होता. तसेच लोकांचे प्रचंड निदर्शने पाहता त्यांच्या भावनांशी नेहरूंना योग्य पद्धतीने यशवंतरावांनी अवगत करून दिले होते.

Scanned with CamScanner

प्रतापगडाच्या पायथ्याशी जमलेला निदर्शकांचा शांतीपूर्ण जमाव पाहून पंडित नेहरूंना मराठी भाषिकांच्या मागणीची तीव्रता जाणवली असावी. या घटनेनंतर त्यांच्या विचारात बदल होत गेले आणि महाराष्ट्र राज्य निर्मितीस अनुकूल वातावरण निर्माण झाले. यशवंतरावांनी विरोधकांसाठी, निदर्शकांसाठी बळाचा वापर आणि गोळीबाराचा वापर मोरारजी सारखा करावयाचे टाळले होते. त्यामुळे मराठी भाषिकांच्या मनामध्ये काँग्रेस आणि राज्य सरकारच्या बद्दलचा आंदोलकांचा राग कमी करण्यामध्ये यशवंतरावांना काही प्रमाणात यश आले होते. लोकांची निदर्शने, त्यांचे नारे,घोषणा हे नेहरूंना ते समजून सांगत. आंदोलकांच्या प्रामाणिक जनभावना यशवंतरावांनी पंतप्रधानांपर्यंत पोहोचवल्या होत्या. लोक तुम्हाला दीर्घायुष्य चिंतेत आहेत पण संयुक्त महाराष्ट्र स्थापन करा व महाराष्ट्रापासून मुंबई हिरावून घेऊ नका असे यशवंतरावांनी नेहरूंना लोकांच्या माध्यमातून त्यांनी दाखवले होते. नेहरूंनी त्यांना मुंबई त्यांच्यापासून कोण हिरावून घेत आहे ,असा प्रश्न विचारला त्यावेळेला या प्रश्नाचे योग्य उत्तर हैदराबाद काँग्रेस अधिवेशनामध्ये चर्चा करू हे यशवंतरावांना सांगितले.

"द्विभाषिक राज्याचा कारभार चांगला चालला आहे पण लोक समाधानी नाही. विकासाची कामे करणे हे सरकारचे कर्तव्य आहे पण यासाठी द्विभाषिकाची गरज नाही . अशी लोकभावना आहे. म्हणून लोक काँग्रेसला अनुकूल नाहीत आणि राजकीय दृष्ट्या राज्याचा हा प्रयोग योग्य ठरला नाही" असे ठाम मत यशवंतरावांनी पक्षश्रेष्ठींना निर्भिडपणे पटवून दिले होते. शासकीय दृष्ट्या द्वैभाषिक मुंबई राज्य चांगले चालले आहे पण राजकीय दृष्ट्या तसे चालले नाही, या निष्कर्षाप्रत नेहरूंची मते बनवण्याच्या कामी यशवंतराव हैदराबाद येथील बैठकीत सफल झाले होते. पंडित नेहरू 1958 ला मुंबईत आल्यानंतर 'आरे' येथील अतिथीगृहात यशवंतरावांची चर्चेदरम्यान द्वैभाषिक तोडून दोन स्वतंत्र राज्य तयार केली तर काँग्रेसला बहुमत मिळेल काय? असा प्रश्न नेहरूंनी त्यांना विचारला होता. त्याचे उत्तर पूर्ण विचारांती यशवंतरावांनी नागपूर येथील काँग्रेसच्या अधिवेशनात नेहरू यांना दिले. बहुमत मिळेल असे दिसते व त्याच विषयी यशवंतरावांनी संयुक्त महाराष्ट्राच्या राज्याच्या निर्मिती मुद्द्यावर विरोधातील शंभर लोक काँग्रेसमध्ये येतील आणि काही अंशी इतर गणिते मांडून नेहरूंना संयुक्त महाराष्ट्र निर्मिती बाबतीत मनोभूमिका तयार करावयास त्यांनी लावली होती. नेहरूंची मनोभूमिका तयार केली होती. काँग्रेसच्या केंद्रीय नेतृत्वाशी संघर्ष न करता मागणी मान्य करून घ्यावयाचे अशी त्यांची भूमिका यावेळी दिसून येते.

संयुक्त महाराष्ट्रराज्य निर्मिती मध्ये अडथळा असणाऱ्या मोरारजीभाई देसाई यांनाही द्विभाषिक ऐवजी गुजरात आणि महाराष्ट्र ही दोन्ही भाषिक राज्य अस्तित्वात येणे किती संयुक्तिक आहे हे दिल्लीतील ऑगस्टमधील बैठकीत यशवंतरावांनी पटवून दिले होते. त्यानंतर पंडित नेहरू, मोरारजी देसाई, पंडित पंत ,आणि यशवंतराव यांच्यातील दिल्ली येथील चर्चेदरम्यान यशवंतराव म्हणाले की," द्वैभाषिक राज्याचा प्रयोग चालू ठेवण्याची तयारी आहे पण मराठी आणि गुजराती लोक यामध्ये खुश नाही असे माझे मत आहे. त्याच्या पुष्ट्यर्थ अहमदाबादमधील यशवंतरावांच्या सभेवेळी झालेले निदर्शने ,लाठी हल्ला, गोळीबार यांची उदाहरणे त्यांनी दिली होती. तसेच द्वैभाषिकाच्या प्रयोगासाठी आमचीच का निवड केली? असे लोक विचारतात. इतरांचा हक्क आपण मान्य केला आहे मग आमचाच का नाही? असा त्यांचा तर्कसंगत प्रश्न रास्त आहे ही यशवंतरावांनी पटवून दिले होते. वेगळ्या मराठी भाषिक राज्य मुळे जे लाभ मिळतील ते विशाल द्वैभाषिक मुंबई राज्य मध्ये देऊन मराठी जनता संतुष्ट नसून वेगळ्या राज्याचे स्वप्न साकार करण्यासाठी मराठी भाषिक आग्रही आहेत. या याबाबतीत सरकार व केंद्रीय नेतृत्वाला त्यांनी पटवून दिले होते. याच बैठकीत यशवंतरावांनी आपली भूमिका स्पष्ट करताना द्वैभाषिक राज्याच्या मी विरुद्ध नाही पण हा प्रयोग केला आणि तो फसला असे स्पष्ट मत मांडले होते. यानंतरही मोरारजी देसाई काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री ढेबर हे द्वैभाषिक राज्य तोडण्याच्या विरोधात होते. याबाबत यशवंतरावांनी नेहरूंना विचारले तेव्हा पंडित नेहरूंनी मौन व्रत धारण केले होते.

महाराष्ट्रात मात्र मराठी लोकांच्या अपेक्षा या बैठकीने प्रचंड वाढल्या होत्या. त्यातच यशवंतरावांनी काही विदर्भातील मंत्र्यांना योजना समजावून सांगून, गाठीभेटी घेऊन श्री कन्नमवार, श्री नाईक, श्री वानखेडे ,श्री तिरपुडे, श्री काझी यांना यशवंतरावांनी संयुक्त महाराष्ट्र धोरणाविषयी अवगत केले होते व सहाय्य मिळवले होते. राष्ट्रीय एकता कायम रहावी तसेच महाराष्ट्राने मुख्य राजकीय प्रवाहापासून दूर जाऊ नये असा त्यांचा प्रयत्न होता. तिकडे

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 299 (CCXCIX)
ISSN : 2278-9308
July, 2021

गुजरात वाल्यांना, मोरारजी देसाई आदींना यशवंतरावांनी मनधरणीचा विचार करायला लावून दोन राज्य महाराष्ट्र व गुजरात अशी अस्तित्वात यावी ते अर्थविषयाची मत स्पष्ट केली होती व लोकसभा कायद्यात पुकार घेतला होता. यावर दिल्लीत पंडित पंतांना याबाबत यशवंतरावांनी अवगत केले होते. मोरारजी देसाई यांनीच गुजरातची राजधानी निर्मिती आणि त्यांच्या प्रदेशाचे समायोजन,आणि इतर बाबतीत वाटाघाटी केल्या होत्या. डांग हा प्रदेश गुजरातला देण्यास यशवंतरावांचा व्यक्तिशः विरोध होता पण मुंबई महाराष्ट्रात मिळत आहे म्हटल्यावर व्यवहार्य बोलणी करावी अशी भूमिका त्यांची होती. द्वैभाषिक तोडल्यावर, आर्थिक नुकसान भरपाई, राजधानी बांधकामाचा खर्च इत्यादी बाबींवर अधिकार-यांची मते जाणून घेतली होती. मुंबईतील त्या वेळी वार्षिक विक्रीकरातून पंचवीस ते तीस कोटी महसूल हा मिळत होता. तेव्हा गुजरातला वीससे कोटी रुपये पर्यंत द्यावयाची त्यांची तयारी होती. डांग प्रदेश देण्याची व आर्थिक मदत देण्याची तयारी दर्शवून महाराष्ट्र व गुजरात यांचे प्रत्येकी दोन अधिकारी व रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर अशी पाच जणांची समिती नेमण्यात आली होती. मोरारजीभाई यांच्या आग्रहामुळे दहा कोटी रुपये गुजरातला देण्याचे मान्य करण्यात आले व ते ही द्वैभाषिक राज्याच्या अर्थसंकल्पातून घ्यावेत असे ठरवण्यात आले. म्हणजेच महाराष्ट्र राज्याच्या तिजोरीवर फक्त सात कोटी रुपयांचा भार पडणार होता. यशवंतरावांच्या दूरदृष्टीने घेतलेल्या या भूमिकेचे दिल्लीतील नेतृत्वाने कौतुक केले व पुढचे पाऊल टाकून विदर्भाबाबत नऊ जणांची समिती नियुक्त केली होती. त्यांनी विदर्भाने मराठवाड्यासह महाराष्ट्रात राहावे असा अहवाल दिला होता. जानेवारी 1960 मध्ये द्विभाषिक मुंबईसह महाराष्ट्र व गुजरात असा दोन स्वतंत्र राज्याची शिफारस केली होती. सीमा आखणे व वित्तीय प्रश्नाबाबत वाद झाले पण यशवंतरावांनी त्यातून योग्य तो मार्ग काढला. एप्रिल 1960 रोजी भारतीय संसदेने या मसुद्यास मंजुरी दिली व 1 मे 1960 रोजी गुजरात व महाराष्ट्र अशी राज्य अस्तित्वात आली. त्यात महाराष्ट्रात चार प्रमुख भाग व 26 जिल्हे समाविष्ट झाले. याप्रसंगी मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी जनतेला देशावर प्रेम करावे आणि स्वराज्य आपला मंत्र मानावे असा संदेश दिला होता. महाराष्ट्रीय जनतेची जी अवस्था झाली होती ती आता इथून पुढे राहणार नाही महाराष्ट्राला स्थैर्याचे दिवस येतील, लोकांना आपल्या विकासाकडे लक्ष देता येईल, नव्या महाराष्ट्र राज्याच्या जन्माने आपल्याला सुखाचे भरभराटीचे दिवस येतील ही सामान्य जनतेची अपेक्षा योग्य आहे. हा जनतेची अपेक्षा पूर्ती चा क्षण या निमित्याने साधला आहे. हा महाराष्ट्राचा मानबिंदू आहे. असे मी मानतो असे त्यांनी या प्रसंगी आपले मत व्यक्त केले होते. महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांनी जबाबदारी या वेळेस स्वीकारली होती.

1 मे 1960 रोजी उद्घाटनास आलेल्या पंडित नेहरूंसमोर त्यांनी जनतेला उद्देशून भाषण केले होते. त्यात ते म्हणतात, "महाराष्ट्राचे ही जे राज्य निर्माण झाले आहे ते मराठी जनतेच्या कल्याणाचे काम तर करीलच परंतु मराठी भाषिकांच्या जवळ जे देण्यासारखे आहे, त्यांच्या जीवनात जे उदात्त आणि चांगले आहे, त्याचा त्याग करायचा असेल तर तो आम्ही भारतासाठी प्रथम करू. भारत मोठा झाला तर महाराष्ट्र मोठा होईल ,भारत हा मोठा होतो आणि महाराष्ट्रही त्याबरोबर मोठा होतो हा भारतीय इतिहास आहे. भारताचे प्रतीक हिमालय, महाराष्ट्राचे प्रतीक सह्याद्री आहे. हिमालयावर जेव्हा संकट येईल तेव्हा सह्याद्री त्याच्या संरक्षणासाठी उभा राहील." या त्यांच्या भूमिकेमुळेच पुढे भारत-चीन युद्धानंतर 21 नोव्हेंबर 1962 ला यशवंतरावांनी भारत सरकार मध्ये केंद्रीय संरक्षण मंत्री पदाची शपथ स्वामी घेतली होती. त्यांच्या या संयुक्त महाराष्ट्र राज्य निर्मिती आंदोलनातील भूमिका आधारे काही निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे प्रतिपादन करता येतील.

निष्कर्ष:-

1] संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनाला यशवंतरावांचा विरोध नव्हता. त्रिराज्य राज्यनिर्मितीस त्यांचा विरोध होता.

2] तत्कालीन परिस्थितीत प्रांतीय अस्मितेपेक्षा देशाची अस्मिता व प्रश्न यांना त्यांनी प्राधान्य दिले होते.

3] लोकभावनांचा आदर करत राष्ट्रीय नेतृत्वाची यशवंतरावांनी संयुक्त महाराष्ट्र पक्षाला अनुकूल करण्यासाठी मनोभूमिका तयार केली होती. नव्या महाराष्ट्राचा मंगल कलश पंडित नेहरूंच्या हस्ते त्यांनी महाराष्ट्राच्या राजधानीत आणले होते हा त्यांच्या कर्तृत्वाचा वाखणाय होता.

Principal
Khoieshwar Mahavidyalaya
Ambajogai

Scanned with CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 299 (CCXCIX) | July, 2021

5] गुजराती नेते व त्यांची अस्मिता, भावनांचा योग्य आदर ठेवून त्यांनी यशस्वी बोलणी केली व संयुक्त राष्ट्र निर्मितीत संयुक्त महाराष्ट्र राज्य निर्मितीसाठी महत्त्वाची भूमिका निभावली होती.

6] मुंबईसह मराठी भाषिकांचा महाराष्ट्र राज्य बनवण्यामध्ये त्यांनी पुढाकार घेतला होता.

7] विदर्भ आणि मराठवाड्यातील प्रतिनिधींशी योग्य प्रकारे संवाद साधून, प्रसंगी करार करून एक संघ महाराष्ट्र राज्य निर्मितीसाठी यशवंतरावांनी स्वतः पुढाकार घेतला होता.

8] पक्ष शिस्तीला बांधील असणाऱ्या यशवंतरावांची भूमिका याप्रसंगी संयमी व योग्य दिशेने वाटचाल करणार होती हे भारताच्या भविष्यातील वाटचालीत सिद्ध झाले आहे.

संदर्भ:-

1] चव्हाण यशवंतराव, कृष्णाकाठ, प्रेस्टिज पब्लिकेशन, पुणे, 1986.

2] चव्हाण यशवंतराव, ऋणानुबंध, प्रेस्टिज पब्लिकेशन, पुणे, एप्रिल 1986.

3] पाटील आनंद, ग्रंथांनी रचलेला महापुरुष, आनंद ग्रंथ सागर प्रकाशन, कोल्हापूर, 2017.

4] लोखंडे पी.एस., राष्ट्रभूषण यशवंतराव चव्हाण, [संपादक जाधव बाळासाहेब] चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद,19 फेब्रुवारी 2013.

5] पाटील यशवंतराव, चव्हाण विविधांगी व्यक्तिमत्व ,साकेत प्रकाशन,औरंगाबाद, 1994.

6] भोळे भा .ल., चव्हाण यशवंतराव राजकारण आणि साहित्य, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, 2004.

7] भावे मधुकर, यशवंतराव ते विलासराव, मनोविकास प्रकाशन ,पुणे.2008.

8] पाटील मंजुषा, महाराष्ट्रातील राजकीय व्यक्तिमत्व ,डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, 2010.

9] साप्ताहिक लोकराज्य, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन मंत्रालय, मुंबई, 12 मार्च 2012.

10]आजचा महाराष्ट्र [1960 ते 2000], एम. ए. इतिहास, भाग 1, दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, 2018.

11] माधू अरुण, यशवंतराव चव्हाण राजकीय शिल्पकार, दिवाळी अंक, लोकसत्ता, मुंबई, 2010.

12]चव्हाण उर्मिला, महाराष्ट्राला आज यशवंतराव यांच्या विचारांची गरज, एआयआयआरजे, संशोधन पत्रिका,खंड 7, अंक चौथा, एप्रिल 2020.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalay,
AMBAJOGAI

IQ 3.5.1

सादरीता KMA. 31-7-2022

Kholeshwar Mahavidyalaya Ambajogai

Itihas Sankalan Patrika

"SHODHANKAN"

International Half yearly Peer Reviewed Referred Research Journal

ICHR, New Delhi, Akhil Bharatiya Itihas Sankalan Yojana, New Delhi, Cohesive Itihas Sankalan Sansta, Maharashtra

Sponsored One Day National Seminar on

"CONTRIBUTION OF MAHARASHTRA IN FREEDOM STRUGGLED"

• Organized by •

Bharatiya Shikshan Prasarak Sansta, Ambajogai's

Kholeshwar Mahavidyalay, Ambajogai

• CHIEF EDITOR •

Dr. RADHAKRISHNA JOSHI

• GUEST EDITOR •

Dr. MUKUND DEVARSHI

Published by,
ITIHAS SANKALAN SANSTA, MAHARASHTRA
Dr. Radhakrishna Joshi
22B, 'Prathmesh' Omkareshwar Bunglow,
Behind Savedi Bust Stand, Savedi Ahmadnagar - 414003
E-Mail : Itihassankalan2020@gmail.com
Mob. No. 7972236844 / 9765351115

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

The Periodical issue by owner, Printer and Publisher Mrs. Netra Radhakrishna Joshi

• All Right Reserved. @

Single Issue : Rs. 150/-

Scanned with CamScanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शोधनिबंधाचे नाव	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामातील महत्वपूर्ण घटनांचा अभ्यास	अनिल तानाजी जाधवर	१-३
२	स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे योगदान	आशा कांतीलाल राठोड	४-६
३	हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि महिलांचे व अज्ञात वीरांचे योगदान	धम्मपाल सुभाष जाधव	७-११
४	हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात दिगंबरराव बिंदू यांचे योगदान	डॉ. संजय काळे	१२-१५
५	१८५७ च्या स्वतंत्रता उठावात महाराष्ट्रातील भिल्ल समाजाचे योगदान	गावित ललिता विनोद	१६-१८
६	मराठवाडा मुक्तीसंग्रामातील राणीसावरगाव परिसराचे योगदान	प्रा. डॉ. गणेश गोविंदराव मले	१९-२२
७	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यामधील महाराष्ट्रातील क्रांतिकारकांचे योगदान	प्रा. किशोर नारायण काळूशे	२३-२७
८	क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे आदर्श प्रतिसरकार	डॉ. मधुकर विठोबा जाधव	२८-३३
९	महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जाती-जमातींचा जीवन संघर्ष एक ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ. राजू जगन्नाथ लोखंडे	३४-३७
१०	भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात महाराष्ट्राच्या अवंतिकाबाई गोखले यांचे योगदान	अर्चना राजेंद्र गायकवाड	३८-४१
११	हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम: आर्य समाज प्रबोधनाची भूमिका	प्रा. महेंद्र प. देशपांडे	४२-४६
१२	व्यर्थ न हो बलिदान?	प्रा. गौतम गायकवाड	४७-५१
१३	खानदेश स्वातंत्र्य संग्राम	प्रा. भिरुड (रश्मी) सरला प्रा. गणपत गट्टी	५२-५८
१४	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील पुणे जिल्ह्याचे योगदान	प्रा. संतोष पंढरीनाथ कारभारी	५९-६६
१५	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महाराष्ट्रातील आदिवासी क्रांतिकारकांचे योगदान	डॉ. गोरखनाथ पांडुरंगराव फसले	६७-७३
१६	हैद्राबाद स्वतंत्र संग्रामातील महत्वपूर्ण घटनांचा अभ्यास	प्रा. शैलेश कुशेंद्र भालेराव	७४-७८
१७	संयुक्त महाराष्ट्रात चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग (सन १९४६-१९६०)	प्रा. डॉ. संतोष तुकाराम कदम	७९-८३
१८	स्वातंत्र्यलढ्यातील महिलांचा सहभाग – एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप	डॉ. बाबासाहेब शेप	८४-८९
१९	स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	प्रा. रमेश सोनवळकर	९०-१०१
२०	महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान – अनुसयाबाई काळे आणि काशीबाई कानिटकर	ऐश्वर्या उमाकांत तेंगे	१०२-१०५

Scanned with CamScanner

 ISSN 2250- 0383

व्यर्थ न हो बलिदान?

प्रा. गौतम गायकवाड
खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृतोत्सव देशात सर्वत्र साजरा केला जात आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळून 75 वर्षे झाली आहेत. भारत देशाला स्वतंत्र करण्यासाठी सशस्त्र, क्रांतीकारक, नि:शस्त्र क्रांतीकारक, कलावंत आणि साहित्यिक व सामान्य जनता या सर्वांनी परकीय इंग्रज सत्तेविरूद्ध लढून स्वातंत्र मिळविले. भारत देशाला स्वातंत्र मिळवून देणारे क्रांतीकारकांत स्त्रियांही अग्निशिखा होऊन लढल्या. विशेष भारतीय स्वातंत्र चळवळीत मुस्लिम स्त्रियांचे योगदान मोलाचे आहे. आदिवासी क्रांतीकारकांचे योगदान आहे. तसेच अस्पृश्य वर्गाचेही योगदान आहे. सर्व जाती-धर्मांच्या लोकांनी इंग्रजांची सत्ता उलथून टाकण्यासाठी लढले, प्रसंगी प्राणही दिले. परंतु मायभूमीला स्वतंत्र करण्यातच आमच्या जीवनाचे सार्थक असल्याचे कबूल केले आहे.

'गे माय भू तुझे मी फेडीन पांग सारे'

तुझ्या पोटी जन्माला येऊन... इंग्रजांशी लढेन... मेलो तर पुन्हा तुझ्या पोटी जन्माला येईल... भारताला स्वातंत्र मिळेपर्यंत लढेन... अन् लढले. 1887 ते 1942 पर्यंत लढत राहिले. अनेक क्रांतीकारकांनी आपले प्राणाचे मोल दिले. त्यांचे स्मरण केले पाहिजे. मायभूमीवर प्रेम केलेच पाहिजे.

कोणत्याही जातीचा, धर्मांचा, पंथाचा माणूस असो, तो ज्या देशात राहतो त्या देशावर त्याचे प्रेम असलेच पाहिजे तरच त्या माणसाला त्या देशात राहण्याचा अधिकार आहे. आपल्या मायभूमीचे ऋण फेडण्याचा प्रयत्न प्रत्येक माणसाने करावा लागेल. कोणीही मायभूमीच्या ऋणातून मुक्त होत नाहीत. पण स्वत:च्या समाधानासाठी आणि एक सामाजिक बांधीलकी पत्करून तसे प्रयत्न करणे गैर नाही. आपल्या मायभूमीवर प्रेम करावे हे सांगण्याची वेळ येऊ नये. नैसर्गिकपणेच मायभूमीवर प्रेम असले पाहिजे. आपल्या देशावर, देशातील माणसावर प्रेम असावे, करावे. अति परिश्रमाने...प्राणाचे बळी देवून, रक्त सांडून मिळालेल्या स्वातंत्र्यात सुखी समाधानाने रहावेत, म्हणून तर अनेक राष्ट्रपुरूषांनी, क्रांतीकारक वीरांनी जीवाचे रान करून मायभूमीला इंग्रजी राजवटीच्या मगरमिठीतून, दास्यत्वातून मुक्त करून देशसेवा सर्वश्रेष्ट मूल्य मानले आहे. देशभक्तीला पर्याय असूच शकत नाही. मायभूमीवर, मातेवर प्रेम करणे असणे नैसर्गिक आहे. त्या मातीत रूजलेला, तेथील पाण्यावर पोसलेला पिंड असल्याने त्या मातीचे पांग कधीच फेडू शकत नाही. मातेनी वेदणा सहन करून जन्माला घातलेले असते. त्या वेदणांची किमतच, मूल्य होऊ शकत नाही. त्या मातीच्या अंगाखांद्यावर पहुडलेला, खेळलेला, विसावलेला असतो. मायेच्या कुशीत वाढलेला असतो. मायेची उब मिळालेली असते. तिच्या कुशीत विसावलेला असतो. म्हणून 'मातेवर प्रेम करणे याशिवाय इतर व्यर्थ' असे सानेगुरूजी म्हणतात. 'जन्मभूमी माझी, ध्यानी मनी हाच मंत्र देशसेवेसाठी सदा सर्वदा, प्राणपुष्प माझे माझ्या मातृभूमीकामी' (सानेगुरूजी) लावीन ही बांधीलकी जन्मल्याबरोबर पत्करलेली असते. मायभूमीवर प्रेम करण्याचे धडे गर्भातच घेऊन जन्मास आलेले आम्ही भारतीय आहोत. म्हणून राष्ट्रसेवा विनामूल्य करावयाची असते.

भारतीय स्वातंत्र्याचे झाड सशस्त्र आणि नि:शस्त्र क्रांतीकारकाने रक्त सांडून लावले. त्यांची फळे आम्ही चाकत आहोत, खात आहोत पण 'फळेच खाताहेत. पन झाडाला पाणी घालत

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

आहोत का? झाड जगावे लागते का नाही? त्यासाठी पहिल्या म्हणजे अगोदरच्या पिढीने झिजावे लागते, गाडून घ्यावे लागते....तेव्हाच काही उभारू शकते. तेव्हाच पुढच्या पिढीला चांगले, सुखाचे दिवस येतात. यासाठीच... भारतीय स्वातंत्र्यसैनिकाने, क्रांतीकारक वीराने या भारतभूमीला परकीय दास्यत्वातून मुक्त केले. त्यासाठी प्राणार्पण केले. त्यांनी लढा दिला. तो स्वातंत्र्यलढा दिला. तो साम्राज्याविरुद्ध होता. भारतीय मायभूमीसाठी होता. त्या स्वातंत्र्यलढ्याची पहिली ठिणगी 1857 च्या बंडात पडली. त्या ठिणगीने अनेक ठिणग्या पेटवल्या. पुढच्या ठिणग्यांना (सैनिकांना) प्रेरणा मिळाली. स्वातंत्र्य वादळाच्या ज्वाला उसळल्या. तडफदारपणे इंग्रजांची फळी तोडून बाणेदारपणे लढणारी रणरागिनी लक्ष्मीबाई, तात्या टोपे लढले. जिवाची पर्वा केली नाही. तो राष्ट्रीय उठाव होता. पुढे देशात आणि देशाबाहेर अनेक लढे लढले गेले. अनेक क्रांतीकारकाच्या संघटना बांधल्या गेल्या. जन्माला आल्या. त्यात अभिनव संघटना (स्वातंत्र्यवीर सावरकर) सुभाषचंद्र बोस यांची आझाद हिंद सेनामार्फत दिलेला सैनिकी लढा, क्रांतीसिंह नाना पाटील यांचे प्रतिसरकार आणि भूमिगत अनेक संघटना यांनी अनेक ठिकाणी उठाव केला. इंग्रज अधिकारी भारतीय क्रांतीकारकाचा उठाव, बंड मोडून दाबून टाकण्याची शिकस्त प्रयत्न करीत होते. तेव्हा अनेक भूमिगत स्वातंत्र्य चळवळी जन्माला येऊन कार्यरत राहिल्या. स्वातंत्र्य प्राप्ती हेच मूल्य क्रांतीवीराने मानले. राष्ट्रवादाचा बुलंद आवाज क्रांतीकाराने दिला, पुकारला. अनेकजण हसत हसत फासावर गेले. त्या आठवणी आजही अंगावर काटा आणतात. त्यात भगतसिंग, अनंत कान्हेरे, चाफेकर, मदनलाल धिंग्रा अनेक क्रांतीवीरांची नावे सांगता येतील. राष्ट्रभक्तीने पेटलेली ज्योत तेवत ठेवण्याचा प्रयत्न केला. जपानहून सुभाषचंद्र बोस यांनी हबीब रहिमानला सांगितले....म्हणाले होते...ते असे..."हबीब माझा शेवट जवळ येत चालला आहे. माझ्या देशबांधवांना जाऊन सांगा की, भारतभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी लढा कधीही थांबवू नका" सांगितले होते. स्वातंत्र्य मिळविणे हेच एकमेव ध्येय होते. ते ध्येय वेडे होते. म्हणूनच पुढील स्वातंत्र्योत्तर पिढीतील माणसांना शहाण्यासारखे जगता आले. पुढे स्वा.विनायक दामोदर सावरकर, लोकमान्य टिळक, क्रांतीसिंह नाना पाटील, यशवंतराव चव्हाण आदी अनेक नावे सांगता येतील.

या सर्व क्रांतीकारकाने बापाच्या खांद्यावरची स्वातंत्र्याची धुरा, पताका मुलाने आपल्या खांद्यावर घेतली. रणाविन स्वातंत्र्य कसे मिळेल म्हणत, झगडत ही स्वातंत्र्याची ज्योत तेवत ठेवली. सावरकराच्या देशभक्तीने, राष्ट्रवादाने इंग्रजांची झोपच उडवली होती. क्रांतीकारकाने स्वत:च्या संसारापेक्षा देशाचा संसार महत्वाचा मानला. स्वातंत्र्यवीर सावरकर 'माझी जन्मठेप' या आत्मचरित्रातील 'भेट' या पाठात काळ्या पाण्याची शिक्षा झाल्यावर पत्नीला म्हणतात..."एक सोन्याची चूल मोडली म्हणून काय झाले? असंख्य सोन्याच्या चुली निर्माण होतील." म्हणून आनंदाने काळ्या पाण्याची शिक्षा भोगली. असा देशाचा संसार केला. 'या क्रांतीवीरांना तरूणपणी मरण्यातच व देशासाठी बलिदान करण्यातच....देण्यातच शौर्य आहे.'(सरदार उधमसिंग) हे खरे आहे. चार भिंतीतील संसार सोडून पारतंत्र्यात पोळलेल्या भाजलेल्या भारतभूमीच्या स्वातंत्र्यसुखासाठी देशाचा संसार केला. मायभूमीला पारतंत्र्यातून मुक्त करण्यासाठी आनंदाने मरणाला सामोरे गेले. मायभूमीसाठी आम्ही मरतोय यात आमुचा काहीच गुन्हा नाही. हे इंग्रजांना निर्भयपणे, अभिमानाने क्रांतीवीराने बजावले. अशा क्रांतीकारकांची शौर्य गाथा गाण्यातच भारतीयांना अभिमान आहे. शिवाजी स्वत:च्या घरात जन्माला घालणारे ते स्वातंत्र्यवीर होते. या क्रांतीकारकाच्या ओठावर भारतीय स्वातंत्र्यक्रांतीचे गीत होते. वंदे मातरमने त्यांचे रक्त सळसळले...प्रेरणा मिळाली. लढता लढता बळी गेले. हे तरूण मृत्युला भिणारे नव्हते. मरणाला भिणारे नव्हते. त्यांच्यात ज्वलंत राष्ट्रवाद होता. देशावर, मायभूमीवर प्रचंड भक्ती, श्रद्धा होती. म्हणून रक्त सांडले न् स्वातंत्र्य मिळाले. यशवंतराव चव्हाण सातवीच्या वर्गात असताना इंग्रजाच्या विरोधात जाऊन मुन्सीपालटीवर तिरंगा ध्वज फडकावला होता. यतिंद्रनाथ देशभक्ताचा मृत्यू झाल्यावर दिवसभर उपाशी होते. प्रचंड देशभक्तीचा अभिमान

Scanned with CamScanner

ISSN 2250-0383

Kholeshwar Mahavidyalaya Ambajogai

होता. सर्व देशभक्ताचे पिंड देशासाठी अक्षरश: झिजले. तोफा, रणगाडेच्या पुढे छिन्नविछिन्न झाले. बळी गेले. पण माघार घेतली नाही. इतका मायभूमीबद्दल प्रेम, जिव्हाळा, पूज्यभाव होता. आम्हाला भारतभूमीसाठी आमच्या मातानी आम्हाला तयार केले आणि मातीसाठी जगावं, मातीसाठी मरावं हे शिकविले. आम्ही सारे एक होऊन तन-मन-धनाने सेवा करू, केली, करणे हे त्यांनी घेतलेले व्रत होते. राष्ट्राच्या सेवेसाठी, स्वातंत्र्यासाठी, संरक्षणासाठी बलिदान देणारे तरूण खरे क्रांतीवीर, राष्ट्रवीर होते. ते राष्ट्रप्रेमी, राष्ट्रभक्त होते. अशा राष्ट्रवीरांना स्वामी विवेकानंदाने 'उठा जागे व्हा' भारताचे भवितव्य तुमच्यावर अवलंबून आहे सांगितले. जागे केले. तरूणांनी 'आता पेटवू सारे रान' म्हणून सज्ज झाले. आम्ही भारतीय जवान जीवकुर्बान करू...मोल देऊन संरक्षण केले. राष्ट्राचे संवर्धन, पोषणार्थ, संरक्षणार्थ, समपर्णांची भावना या क्रांतीवीरामध्ये होती. त्यात लालबहादुर शास्त्री पंतप्रधान झाल्यानंतर त्यांची आई रामदुलारी देवींना पत्रकाराने प्रश्न विचारला, की आपला मुलगा पंतप्रधान झाला आपणास काय वाटते? तेव्हा त्या म्हणाल्या..."देशासाठी प्राणार्पण करावे लागले तरी हरकत नाही. पण देशाचे संरक्षण झाले पाहिजे हीच माझ्या पुत्राकडून अपेक्षा" व्यक्त केली आणि (मुलगा) लाल बहादूर शास्त्रीजी आईच्या अपेक्षेला उतरले आणि भारतीयांना म्हणाले..."आपल्यात फूट पडेल अशा कोणत्याही विचारांना आपण थारा देता कामा नये, वाट्टेल ती किंमत देऊन आपण आपले स्वातंत्र्य अबाधित राखलेच पाहिजे." हे प्रत्येक भारतीयाचे काम आहे. आपापसातले मतभेद बाजूला सारून....दुसऱ्याला दु:ख होईल असे न वागणे, वर्तन चांगले ठेवणे आणि मिळविलेल्या स्वातंत्र्यात माणसाचे स्वातंत्र्यपण, माणूसपण टिकविणे, जपणे आवश्यक आहे. यशवंतराव चव्हाण एकदा म्हणाले होते...."भारतीय समाज शिकला पण सुसंस्कृत झाला नाही. तो व्हावा. कारण गतिमान जीवनात माणसं माणूसपण हारवून बसताहेत. विधायक सेवाकार्य करणारे कमी होताहेत. सामाजिक ऋण फेडण्यापासून दूर जाताहेत. स्वातंत्र्यातील माणसं राजकीय तुरूंगात जगताहेत. माणसाची मने जोडणे हा माणसाचा धर्म बनला पाहिजे. शिल्पकार जसा दगडातला अनावश्यक भाग काढून टाकून सुंदर मूर्ती घडविती. तसे माणसाने मनातील द्वेष, राग, अज्ञान, वाईट गुण काढून सद्गुण माणसात जन्माला यावा आणि या अतिशय कष्टाने मिळविलेल्या स्वातंत्र्याचे चीज व्हावे. प्रत्येक भारतीयाने राष्ट्राला परमेश्वर समजून मोठ्या कष्टाने मिळवलेले स्वातंत्र्य टिकवले पाहिजे. क्रांतीकारकाने हे रक्त सांडून स्वातंत्र्याचे झाड लावले. त्याची फळे आम्ही खाताहोत. त्याचबरोबर त्या झाडाला पाणीही घालणे, वाढविणे, जपणे आपले काम आहे. क्रांतीकारकाने स्वातंत्र्याचे बीज लावले....वाढविले...ते विस्तारले. डेरेदार झाले. त्यास फळे आलेली आहेत. त्या सावलीला बसून सुखाने जगता आले पाहिजे. कुणीतरी झिजावे लागते, गाडून घ्यावे लागते तेव्हाच काहीतरी नवीन उभारू शकते. कुणीतरी ध्येयवेडे व्हावे लागते. तेव्हाच पुढील पिढीला शहाण्यासारखे जगता येईल. म्हणून यशवंतरावासारखे ..."माझ्या अंगात रक्ताचा थेंब असेपर्यंत मी देशसेवा, सामाजिक कार्य करेन आणि या देशाने मला काय दिले असे न म्हणता या देशासाठी मी काय केले?" असा प्रश्न प्रत्येकांनी स्वत:ला विचारला की देशाचे स्वातंत्र्य अबाधित राहू शकेल.

क्रांतीकारकाप्रमाणेच साहित्यिकांनी सुद्धा क्रांतीगीते गायली. राष्ट्रवाद ज्वलंत उभा केला. सैनिकांना प्रेरणा दिली. जनमानसात राष्ट्रप्रेमाचे वातावरण तयार केले. 'ये मेरे वतन के लोगो' हे गीत आजही प्रेरणा देते. मायभूमीच्या पायातील साखळदंड तोडून टाकण्यास पोषक वातावरण तयार केले. 'द्या आम्हाला सुळी' वाढू दे कारागृहाच्या भिंतीची उंची कितीही, सांगतो तुला शपथ घेऊनी....मरणाला भ्यालो नाही. गर्जा जयजयकार क्रांतीचा म्हणून छातीवर घेऊनी प्रहार....अनेक अनाम वीर संसारातून जळावयास गेले. माताही छातीवर दगड ठेवून 'बाळा तू जाई रे रणाला' म्हणून पाठविते. बाळही 'मनी धीर धरी शोक न् आवरी जननी भेटन नऊ महिन्यानी आणि पुन्हा...'मारा अथवा मरत लढा' 'जिंकू किंवा मरू...स्वातंत्र्यासाठी युद्ध आमचे

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

सुरू...म्हणून अनेक 'भारतभूच्या बालवीरांनो हाक तुम्हाला प्रेमाची...तुम्ही उद्याचे सैनिक राखा लाज आपल्या देशाची' असे आवाहन करीत लढता लढता मरू...पण शेवटी या वेड्यांना तुझ्या कुशीचा आधार दे म्हणतात...पुढे चालून...'गे माय भू तुझे मी फेडेन पांग सारे' प्रतिज्ञा केली. घेतली आणि निखाऱ्यावर पाऊले टाकत गेले. स्वातंत्र्यासाठी जगणे-मरणे यासाठीच जीवन आहे असे मानले. 'सदैव सैनिका पुढेच जायाचे न मागुती कधी न फिरायचे' हे अंगिकारले. म्हणून स्वातंत्र्य मिळाले. एक पिढी फासावर, सुळावर गेली. 'गर्जा जयजयकार क्रांतीचा ही गर्जना' केली....लढले म्हणून 'शतकानंतर आज पाहिली पहिली रम्य पहाट.' म्हणत मोठ्या धीराने, आनंदाने 15 ऑगस्ट स्वातंत्र्य दिन आपण साजरा करतो. तेव्हा भारतमातेचा जय अशी घोषणा देतो, म्हणतो. म्हणजे ....आपल्या तिरंगा ध्वजाचा जय. तिरंगा ध्वज...सतरा वर्षांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सी.व्ही.वारद यांनी एकोणीसशे चौसष्टला ध्वजसंहिता तयार केली. त्यातील तीन रंग म्हणजे...केशरी, पांढरा शुभ्र, हिरवा आणि अशोक चक्र म्हणजेच चोवीस आरे असलेले निळे अशोक चक्र आहे.

केशरी रंग म्हणजे इंग्रजाच्या एकशे पन्नास वर्षाच्या गुलामीतून भारतीय क्रांतीकारकाने रक्त सांडून स्वातंत्र्य मिळविले. म्हणून स्वातंत्र्यवीरांचे ते प्रतीक आहे. तसेच पांढरा म्हणजे शांती, सत्य याचे प्रतिक असून हिरवा रंग म्हणजे भारत कृषीप्रधान देश असून ही भारतमाता सुजलाम-सुफलाम समृद्ध आहे. त्याचे प्रतिक आहे. अशोक चक्र म्हणजे आमची प्राचीनता आणि भारतीय संस्कृती तसेच परिवर्तनाचे चक्र आहे. स्वातंत्र्य लढा चालू असतानाच असा एखादा ध्वज प्रेरणादायी म्हणून असावा....जसा शिवाजी महाराजाच्या काळात भगवा होता तसा. म्हणून प्रथमत: एकोणीसशे सहामध्ये मादाम कामा यांनी प्रथमत: भारतीय राष्ट्रध्वजाची कल्पना मांडली. तो जर्मनीत फडकावला. त्यावर आठ कमळ होते. इथे एक कमळ, सात तारका फरक केला. मध्यभागी वंदे मातरम ही अक्षरे होती. पुढे चरका ऐवजी चक्र असावे असा आग्रह पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी धरला. अशोक चक्र शांततेचे प्रतीक व स्मृती म्हणून तिरंगा निश्चित झाला. त्यांचा मान, सन्मान राखला पाहिजे. ती आपली शान आहे. आपला सन्मान आहे. आपली प्रतिष्ठा आहे. म्हणून आपण सर्व भारतीयांनी राष्ट्रीय संपत्तीचा न राष्ट्रचिन्हाचा सन्मान राखलाच पाहिजे. आम्ही सारे एक आहोत. (फुटलेले असलो तरी) आपला देश, आपली संस्कृती, समाज, भाषा, परंपरा, राष्ट्रीय प्रतिष्ठा जपली पाहिजे.

आमचे राष्ट्रगीत जणगणमन आहे. तिरंगा राष्ट्रध्वज आहे. वंदे मातरम आणि भारत माझा देश आहे ही राष्ट्रीय प्रार्थना आहे. सत्यमेव जयते हे राष्ट्रीय बोधवाक्य आहे. सिंह, अशोक चक्र हे राष्ट्रीय चिन्ह आहे आणि संविधान या देशाचा धर्मग्रंथ आहे. हे प्रतीके जपलेच पाहिजेत. तो आपला सन्मान आहे. या प्रतिकांचा, चिन्हाचा अवमान करणे म्हणजे आपण आपला अपमान करून घेणे आहे.

भारतमाता ही आमची माता, आई असून तिच्या उदरी जन्मलेला मानव हा आमचा बांधव आहे. मग तो कोणत्याही जाती, धर्माचा असो. तो भारतीय आहे. यातून राष्ट्रीय ऐक्य साधते. तो मातृपूजक, खरा देशभक्त आहे. भारतमाता आम्हा सर्वांची आई आहे. या भूमीवर, माय-भूमीवर, स्वातंत्र्य देवतेवर येथील भूमिपुत्राने प्रेम करणे आवश्यकच आहे. म्हणून पंधरा ऑगस्ट एकोणीसशे सत्तेचाळीस जे स्वातंत्र्य मिळाले त्याचा जय आम्ही म्हणणार. तिची महती, स्तुती गाणारच, अशा श्रेष्ठ भूमीत जन्माला आलो म्हणून तिचा जय म्हणजे भारतमातेचा जय. ही भारतमाता आमची माता, आई आहे. तिच्यापोटी जन्मलेल्या प्रत्येक माणसाचे कर्तव्य तिचे संरक्षण करणे. अभिमान बाळगणारा तो भारतीय आहे. तिचे गोडवे गाणारा भारतीय आहे. अशा भारतमातेचा जय...तसेच राष्ट्रध्वजाचा जय, परिवर्तनशील अशोक चक्राचा जय, इथल्या रक्ताने न्हालेल्या न न्हालेल्या मातीचा जय, क्रांतीकारकांचा जय, नि:शस्त्र व शस्त्र क्रांतीकारकाचा जय.

Scanned with CamScanner

Prof. P. K. Gaikwad

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

व

श्री शिवाजी मोफत एज्युकेशन सोसायटी ता. कंधारचे,

श्री शिवाजी कॉलेज ऑफ आर्टस्, कॉमर्स अँड सायन्स, ता.कंधार जि.नांदेड

([illegible])

यांच्या संयुक्त विद्यमाने

मराठी विभाग आयोजित,

भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव

व

भाई डॉ. केशवराव धोंडगे यांच्या शतकोत्तर महोत्सवी वर्षानिमित्त विशेष व्याख्यान व राष्ट्रीय चर्चासत्राचे आयोजन.

दिनांक २७ डिसेंबर २०२१

विषय – "वसा विचारांचा – फुले - शाहु – आंबेडकरांचा"

आयोजक - प्राचार्य डॉ. जी. आर पगडे

संपादक - कॅप्टन डॉ. दिलीप सावंत मराठी विभाग प्रमुख

सह - संपादक डॉ उमेश भ. पुजारी

संपादक साहाय्य - प्रा. ज्ञानेश्वर गायकवाड

संपादक साहाय्य - प्रा. ज्ञानेश्वर डाखोरे

* संयोजन समिती *

डॉ. आर. पी कासार, डॉ. जी. एम. तोगरे, डॉ. व्ही. टी. ठाकूर, डॉ. एम. आर. कदम, प्रा. एस. पी. गुट्टे, डॉ. एस. डी. भागानगरे, डॉ. उत्तम धुमाळ, डॉ. एस. पी. राठोड, डॉ. पी. व्ही. पांचाळ, डॉ. डी. डी. पवार, प्रा. व्ही. एस. पेरके.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

Kholeshwar Mahavidyalaya, Ambajogai

28	राजर्षी शाहू महाराज यांचे स्त्री विषयक कार्य	प्रा. विकास एस. पेरके	135 to 136
29	महात्मा ज्योतिबा फुले का स्त्री शिक्षा मे योगदान	प्रा.अनुराधा नामदेवराव शिंदे	137 to 139
30	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार	डॉ. ठाकूर विलास तुळशीराम	140 to 142
31	अस्पृश्यता निर्मुलनाचे एक अग्रदूत : शाहू महाराज	प्रा.डॉ. नागदेव निवृत्ती मुंढे	143 to 152
32	वसा विचाराचा फुले शाहू आंबेडकरांचा	डॉ. उमेश भगवानराव पुजारी	153 to 159
33	फुले-शाहू-आंबेडकरांचा वैचारिक वारसः कॉ.गोविंद पानसरे	ज्ञानेश्वर डाखोरे	160 to 163
34	शाहू महाराज व डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आरक्षण विषयक धोरण व भारतीय राज्य घटनेतील घटनात्मक तरतुदी.	प्रा. विश्वजीत जाधव	164 to 166
35	समतेचे पुरस्कर्ते फुले दाम्पत्य	प्रा. डॉ. गोविंद रामदिनेवार	167 to 172
36	राजर्षी शाहु महाराजाचे 18 व्या शतकातील दुरदृष्टीचे आर्थीक धोरणविषयक विचाराचे योगदान	प्रा. मोरे तुकाराम सुर्यभानराव	173 to 177
37	महात्मा ज्योतिबा फुले – एक प्रेरणादायी व्यक्तित्व एवं महान समाज सुधारक	डॉ. रश्मि गुप्ता	178 to 181
38	राजर्षी शाहु महाराजाचे कल्याणकारी राज्य	प्रा.संतोष प्रभाकर गुट्टे	182 to 184
39	लोकराजा, जननायकः राजर्षी शाहू महाराज	डॉ. दत्ता कांबळे	185 to 187
40	छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक योगदान	डॉ. विजया साखरे	188 to 192
41	कर्ते समाजसुधारक : महात्मा जोतिबा फुले	डॉ. स्नेहा सुवास प्रभु महांबरे	193 to 202
42	शैक्षणिक क्रांतीचे प्रणेते : लोकराजा राजर्षी शाहू महाराज	राहुल व्यंकटराव तिगोटे	203 to 206
43	महात्मा फुले के प्राकृतिक विचारो मे सामाजिक तत्व	डॉ. शिवाजी भदरगे	207 to 210
44	राजर्षी शाहू महाराजांचे स्त्री सुधारणाविषयक कार्य	ललिता मानसिंग गोपाळ	211 to 214
45	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यानी भारत देशाला दिलेले योगदान	प्रा. गौतम गायकवाड	215 to 225
46	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अस्पृश्यव्यस्थेबाबत विचार	दाढेल सचिन व्यंकटी	226 to 229
47	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषिविषयक कार्य	प्रा. डॉ. दिलीप सावत	230 to 233
48	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक आधुनिक दृष्टीकोन	महेश गजेंद्र रंदिल	234 to 237
49	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक विचार	प्रा. ज्ञानेश्वर गायकवाड	238 to 241
50	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक विचार पुरोगामी राजा : छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज	डॉ. शिवराज दत्तराव शिंदे	242 to 244
51	आंबेडकरवादी साहित्य संकल्पनाच का?	प्रा. चंद्रशेखर एगडे	245 to 250
52	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	प्रा. पांडुरंग पांचाळ	251 to 255

वरील संशोधन पत्रिकेतील सर्व लेखन किंवा मताशी प्रकाशक, प्रकाशनाच्या सर्व समितीचे सर्व सदस्य सहमत असतील असे नाही. वरील संशोधन लेखाची जबावदारी ही त्या - त्या लेखकांची असेल. जर कुणाला प्रकाशनाची काही हरकत असेल तर त्यांची न्यायालयीन कार्यक्षेत्र नांदेड असेल.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya,
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड व श्री शिवाजी कॉलेज ऑफ आर्टस्, कॉमर्स अँड सायन्स, ता. कंधार जि. नांदेड आयोजित
राष्ट्रीय चर्चासत्र २७ डिसेंबर २०२१
ISSN: 2454-8731

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारत देशाला दिलेले योगदान

प्रा. गौतम गायकवाड
खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई.

"आम्हाला मनुस्मृती नव्हे
भीमस्मृती हवे आहे
आम्हाला रामायण नव्हे
भीमायन हवे आहे
आम्हाला गीता नव्हे
संविधान हवे आहे
आम्हाला महाभारत नव्हे
आम्हाला आंबेडकर भारत हवे आहे
प्रबुद्ध भारत हवे आहे."

बुद्ध ते प्रबुद्ध जगात सर्वश्रेष्ठ आहेत. 'जगात गौतम बुद्धांएवढा मोठा माणूस झाला नाही.' (स्वामी विवेकानंद) आणि भारतात बाबासाहेबांएवढा मोठा माणूस झाला नाही. जगात बुद्ध जन्माला आले नसते तर या जगाचे स्मशान झाले असते आणि भारतात डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर जन्माला आले नसते तर शोषित माणसं सुखी झाली नसती. बुद्ध-प्रबुद्धांमुळे शोषित माणसं माणसात आली. माणूस म्हणून जगू लागली. बुद्ध-प्रबुद्धाना जगाच्या पाठीवरची माणसं सुखी करायची होती. 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' म्हणजे 'भवतु सब्ब मंगलमय' अशी समाजव्यवस्था त्यांना हवी होती. प्रबुद्ध भारत हवा होता. तथागत गौतम बुद्ध प्राचीन भारताच्या जडण-घडणीचे शिल्पकार आहेत. मध्ययुगीन भारताच्या जडण-घडणीचे शिल्पकार महात्मा बसवेश्वर आणि महात्मा फुले आहेत तर आधुनिक भारताच्या जडण-घडणीचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आहेत. भारत देशाची मूळ संस्कृती ही बुद्ध संस्कृती आहे. आज त्या संस्कृतीला बुद्ध-प्रबुद्धांची संस्कृती म्हणून जग ओळखते. भारतात जेव्हा-जेव्हा बुद्ध राज्य होते, तेव्हा-तेव्हा समाज सुखी, संपन्न, समृद्ध होता. म्हणून बुद्धराज्य कालखंडास 'सुवर्णयुगाचा काळ' म्हणून ओळखला जातो. तेच बुद्धराज्य 'भारतीय संविधान' आणू पहाते. 'भारतीय संविधान' हे भारतीयांची आचारसंहिता आहे. भारतीयांची जीवनप्रणाली आहे. भारतीयांची जीवन जगण्याची लाईफलाईन आहे. 'भारतीय संविधान' आधारे भारतीय लोकशाहीत कोणत्याही जाती-धर्माचा माणूस राज्यकर्ता होऊ शकतो. तो राज्यकर्ता मानवी जीवनाचे कल्याण करणारा असावा. तो हुकूमशहा नसावा. भारतीय संविधानाने राजेशाही मोडून लोकशाही आणली आहे. लोकशाहीत सत्ता, मालक, नोकर या संकल्पनाच मोडीत काढल्या आहेत. लोकशाहीत कुणीही कुणाचा मालक नाही कुणीही कुणाचा

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya

Scanned with CamScanner

ISSN: 2454-8731

नोकर नाही. सर्वांना भारतीय संविधानाने एक आचारसंहिता, एक नियमावली दिली आहे, त्यानुसार भारतीयांनी कार्यरत राहिले पाहिजे. 'भारतीय संविधान' हा भारतीयांचा आदर्श ग्रंथ आहे. भारतीयांचा धर्मग्रंथ आहे. 'भारतीय संविधान'मुळेच 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' राज्य शक्य आहे. 'भारतीय संविधान' माणसाला माणूस करते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यामुळे शोषित माणसं माणसात आले. माणूस झाले, शोषित, वंचित, स्त्री-पुरुषांचे जगणे, सुखी, प्रतिष्ठित करण्यासाठी बुद्ध-फुले-आंबेडकरी विचारधारा जन्माला आली आहे. ही विचारधारा जातिविरहीत समाजनिर्मिती, समताधिष्ठित समाज आणिवंचित शासनकर्ते करणारी आहे. तो या विचारधारेचा उद्देश आहे. या बुद्ध-प्रबुद्धांच्या विचाराने लोकांचे कल्याण होणार आहे. लोकं सुखी होणार आहेत, म्हणून या विचारधारेला पुढे घेऊन जाणारे अनेक राजे, विचारवंत, साहित्यिक, अभ्यासक कार्यकर्ते लाभले, लाभताहेत. बुद्ध-फुले-आंबेडकरी विचारधारेतील विचारवंत, अभ्यासक, साहित्यिक या महापुरुषांच्या तत्वज्ञानाची जगाला ओळख करून देत आहेत, हे लेखक, साहित्यिक, विचारवंत होण्यासाठी जन्माला आले नाहीत, तर बुद्ध-प्रबुद्धांचे विचार समाज प्रबोधनासाठी समजून घेतले, अंगिकारले आणि त्यावर भाष्य केले. या विचारप्रणालीला ते वैचारिक, बौद्धिक रसद पुरवू लागते. मानवाचे शोषण करणारे राज्य उलथून ते सर्वांचे कलयाण करणारे राज्य आणण्यासाठी लिहू लागले. बोलू लागले. शोषण करणारी 'जैसे थे' व्यवस्था ठेवणारे आणि 'जैसे थे' व्यवस्थामोडणारे, प्रतिगामी आणि पुरोगामी यांच्या विचारातील हा सांस्कृतिक आणि वैचारिक संघर्ष आहे. यापुढे कुणीही कुणाचे शोषण करणार नाहीत असे राज्य आणि समाजव्यवस्था 'भारतीय संविधान' आणू पाहते. हा विचार समाजापर्यंत पोहचविण्यासाठी, समाजाचे प्रबोधन करण्यासाठी विचारवंत, साहित्यिक लिहिताहेत. हाच उद्देश समोर ठेवून "वसा विचारांचा फुले-शाहू-आंबेडकरांचा" या विषयावर चर्चासत्र आयोजित केले असावे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीयांचे वैचारिक दारिद्र्य घालवले. एकवेळा आर्थिक दारिद्र्य आले तरी चालेल परंतु वैचारिक दारिद्र्य आले तर अनेक पिढ्यांचा बळी जातो. अज्ञान हे मानवी दु:खाचे कारण बुद्धाने सांगितले. अविद्या हे शोषणाचे कारण महात्मा फुले यांनी सांगितले. ते लक्षात घेऊन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'शिका' म्हटले. ते स्त: शिकले आणि शोषितांना 'शिका तेव्हाच तुमचा उद्धार होईल' म्हटले. आणि बहुजन समाजातील लाखो लोक शिकले, सज्ञान झाले आणि या शोषण करणाऱ्या व्यवस्थेविरूद्ध बोलू, लिहू लागले. आज बुद्ध-फुले-आंबेडकरी विचारांच्या माणसाने पुस्तके महाग केली. पुस्तकांचे आणि बाबासाहेबांचे अतूट नाते आहे. जगात त्यांच्याएवढे पुस्तके कुणी वाचले नसतील. पुस्तके वाचनाने बाबासाहेबांचे मस्तक समृद्ध झाले. ते समृद्ध मस्तक कुणाचे हस्तक झाले नाही. म्हणून तयांच्या समोर जग नतमस्तक होते. जगात बाबासाहेबांना ज्ञानाचे सिंबॉल मानले जाते. ज्ञान हेच बाबासाहेबांचे सर्वश्रेष्ठ शस्त्र होते. ज्ञान सत्ताच जगावर राज्य करते. जग ज्ञानीवंतांनाच किमंत देते. ज्ञान हेच बाबासासाहेबांचे सर्वश्रेष्ठ भांडवल, साधन होते. त्यांनी आपल्या ज्ञानाचा, वाणीचा, लेखनीचा उपयोग समाज सुखी होण्यासाठी आणि राष्ट्र समृद्ध होण्यासाठीच केला

Scanned with CamScanner

ISSN: 2454-8731

आहे. या देशाच्या जडण-घडणीत त्यांचे योगदान मोलाचे आहे. त्यांचे ग्रंथ या देशाची वैचारिक सर्वश्रेष्ठ प्रॉपर्टी आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा ग्रंथलेखनामागे असलेला उद्देश असा असावा की, 'प्रत्येक क्षेत्रातील प्रस्थापिताची जी सत्तास्थाने बसलेली आहेत. ती सत्तास्थाने मोडून तिथे लोकशाही पद्धतीने कार्यरत राहणारी नवी व्यवस्था नांदवायची आहे. प्रत्येक क्षेत्रातील सत्तेचा उपयोग लोकल्याणासाठी केला पाहिजे. लोकांना सुखी करणे, दु:खमुक्त रकणे आहे. सर्व माणसांनी माणसांशी माणसाप्रमाणे वागले आणि वागवले पाहिजे. या जगातील सत्ता, संपत्ती सर्व काही माणसांसाठीच आहे. जागात सर्वश्रेष्ठ माणूस आहे. हे जग अधिकाधिक चांगले करण्यासाठी त्यांनी आपल्या ज्ञानाचा उपयोग केला आहे. ज्ञान हे जगातील सर्वश्रेष्ठ शस्त्र आहे. ते ज्ञान मिळविण्यासाठी त्यांनी प्रचंड तपश्चर्या केली. ते सर्वज्ञ होत राहिले. त्यांनी ज्ञानाच्या बळावरच शोषण करणाऱ्यांविरुद्ध लढले. जगातील शोषितांना शोषनातून मुक्त करण्यासाठी लेखणीचा, वाणीचा, ज्ञानाचा उपयोग केला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जवळपास ३० ग्रंथ लिहिले. या ग्रंथलेखनामागे त्यांचे एक स्वप्न होते, उद्देश होता. या देशात लोकशाही नांदली पाहिजे. भारतीय लोक भारतीय संविधानानुसार वागले, चालले पाहिजे. भारतीय राज्यकर्त्यांनी संविधानानुसार राज्य चालवले पाहिजे. भारतीय संविधान चांगले आहे, ते चांगले आहे तसे चालवणारे, त्यानुसार राज्यकारभार करणारे राज्यकर्ते चांगले मिळाले पाहिजे. तेव्हा सर्वांना सुखाने जगता, राहता येईल. भारतीय संविधान नुसार लोकशाही चालली पाहिजे. लोकशाहीच्या मतदान पेटीतून राजा जन्माला येतो. तो राजा जनतेच्या सुखासाठी लोकांनी निवडून दिलेला आहे. त्या लोकनेत्यांनी देशाचा राज्यकारभार संविधाननुसार केला, चालविला पाहिजे. तेथील व्यक्तींचे नैसर्गिक व मानवनिर्मित अधिकार त्यांना मिळाले पाहिजे. सर्वांना सुरक्षितपणे सुखाने जगता येणारी एक आदर्श समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी भारतीय संविधान लिहिले. भारतीय संविधानाच्या चौकटीत बसून राज्य चालवले पाहिजे. भारतीय लोकशाही भारतीय संविधाननुसार चालली पाहिजे. समताधिष्ठित, शोषणरहित, जात-धर्म-निरपेक्ष एक आदर्श नवसमाज रचना निर्माण करण्यासाठी, एक आधुनिक राष्ट्र उभे करण्यासाठी, माणूस केंद्रस्थानी ठेवून तो सुखी करण्यासाठी काही मार्गदर्शक तत्त्वे, धोरण ठरविले ते भारतीय संविधानाने पूर्ण केले. त्यांनी जगातील अनेक राज्यघटनांचा अभ्यास करून भारताला आदर्श राज्यघटना लिहून दिली. लोकांचे लोकांसाठी चालवलेले राज्य लोकांच्या कल्याणासाठी निर्माण केले. ती राज्यपद्धती राज्यघटनेनुसार चालली पाहिजे. कायद्यावर आधारित राज्यकारभार केला पाहिजे. राज्यकर्त्यांनी, लोकांनी राज्यघटनेतील नियमांचे पालन केले पाहिजे. संविधान हे राबविणाऱ्या व्यक्तींवर अवलंबून आहे. राज्यकर्ते चांगले मिळाले तर राज्यघटना चांगली ठरेल. ते संविधान राबविणारे राज्यकर्ते वाईट असतील तर संविधान वाईट ठरले. असे बाबासाहेबांनी म्हटले आहे. कायद्याने कितीही ठरवले तरी लोकमानसिकता चांगली असली पाहिजे. मानात परिवर्तन झाले पाहिजे. कायद्याने जात नष्ट केली परंतु मनातली जातीयता गेली नाही. व्यवहारात जात आहेच. ती जातीयता संपवणे त्यांचे स्वप्न होते. ते अ[illegible] नाही

Scanned with CamScanner

भारतीय लोकशाहीत यापुढे कुणालाही आपली हुकूमशाही प्रस्थापित करता येणारनाही. याची काळजी घेऊन राज्यघटना बनवली आहे. या देशाचा आदर्श राज्यकारभार करण्यासाठी, आदर्श समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी, एक कल्याणकारी राज्य निर्माण करण्यासाठी शासनकर्त्यांपुढे एक आदर्श नियमावली तयार करून दिली. ती शासनकर्त्याला दिशादर्शक आहे. त्या मार्गाने चालले, तसे राज्यकारभार केला तर एक आदर्श नवसमाज अस्तित्वात येईल. हा उद्देश भारतीय राज्यघटनानिर्मिती मागे आहे.

भारत देशात राहणाऱ्या नाकरिकांनी भारतीय संविधानाचे पालन, संरक्षण केले पाहिजे. जे लोकशाहीत राज्यकर्ते असतील ते अधिकारी पदाधर असतील, त्यांनी भारतीय संविधानुसार जर अधिकारी वापरून कार्यरत राहिले तर या देशाची प्रगती होईल, त्यासाठीच भारतीय संविधान ग्रंथ मार्गदर्शक आहे. भारतीय संविधानाने घालून दिलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांने पुढे गेले तर भारतीय समाजाची, देशाची, देशातील लोकांची प्रगती होणार आहे. भारत राष्ट्र बलवान, शक्तीशाली, समृद्ध आणि महासत्ता होईल. जग भारतीय संविधानाचा आदर्श घेऊन तसे तेथील देशाची नियमावली तयार करण्याच्या मन:स्थितीत अनेक राष्ट्र आहेत. जगातील आदर्श अशी राज्यघटना भारतीयांचे कवच आहे.

भारतीय संविधान ग्रंथ अतिशय परिश्रमाने लिहिलेला आहे. जर भारतीय संविधान लिहिले नसते तर... शोषित स्त्री-पुरुष माणूस म्हणून जगू शकले नसते. ते माणसात आले नसते. भारतीय संवधिान येथील शोषित-स्त्रि-पुरुषांच्या संरक्षणाचे कवच आहे. सर्वांचे बहुसंख्य लोकांचे जीवन सुखीमय होण्यासाठी, सुखाने जगण्यासाठी, आपले हित-सुख जो राज्यकर्ता अबादित ठेवू शकतो. अशाच राज्यकर्त्यांच्या हातात देश देण्यासाठी सर्वांना मतदानाचा अधिकार दिला आहे. त्या मतदानाच्या आधारे उत्तम राज्यकर्ता निवडून देणे, हे लोकांच्या हाती आहे. त्याचा उपयोग योग्य केला पाहिजे. देशाला चांगले निष्कलंक नेतृत्व निवडून देण्याची जनतेची जबाबदारी आहे.

भारतीय संविधानाने या देशातील जातीयता संपवली तरी प्रत्यक्षात लोकांमध्ये जात कार्यरत आहे. या देशातील जातीयतेमुळे अखंडत्व धोक्यात आले. जातीश्रेष्ठत्वामुळे लोकांना त्रास झाला. हे जातीची मूळ नष्ट करण्यासाठी 'जातीचे उच्चाटन' नावाचा ग्रंथ लिहिला. भारतात माणसाचे मोल, मूल्यमापन जातीवरून करण्याची मानसिकता अजूनही बदललेली नाही. ती जातीयवादी मानसिकता दिलल्याशिवाय भारतीयांची प्रगती होणारनाही. जात हा भारतीयांच्या विकासातील सर्वात मोठा अडथळा आहे. जात ही आज ना उद्या विसर्जित करावीच लागणार आहे. तो भारतीयांना लागलेला कलंक आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी "जात हा माझ्या नरदेहावरील कलंक आहे" म्हटले, तो त्यांनी बुद्ध धम्म स्वीकारून पुसून काढला. जी भारतीयांची ओळख जातीवरून ठरवली ती जातीयता भारतीय संविधानाने नष्ट केली. बाबासाहेबांनी त्यांसाठी १९१६ ला 'कास्ट इन इंडिया' १९३८ ला 'शुद्र पूर्वी कोण होते?' आणि १९३५-३६ ला 'अनिहिलेशन ऑफ कास्ट' ग्रंथ लिहिले. सर्व भारतीय भाषेतून 'अनिहिलेशन ऑफ कास्ट' या ग्रंथाचे अनुवाद झाले. या ग्रंथामागे समताधिष्ठित, जातीविरहित समाज रचना निर्माण

Scanned with CamScanner

करण्यासाठी ग्रंथ लिहिला. भारतात ४८ हजार जाती आहेत. जाती उच्चाटन उद्देश आहे. जातीचा उगम कसा झाला, जातीचे मूळ कशात आहे? जाती निर्मूलन कसे करता येईल. यासंदर्भात विचार मांडले जातीमुळे लोकांवर अन्याय, जुलूम, अत्याचार झाले. हिंदू समाज दु:भंगला. जातीमुळे देशावर परकीयांचे राज्य आले. जातीने माणूसपण हिरावून घेतले. ज्या जातीत माणसं जन्मतात, त्याच जातीत मरतात. भारतीयांची प्रगती जाती नष्ठ केल्यावरच होऊ शकते. जात हा भारतीयांच्या प्रगतीतील अडथळा आहे. जगात वंशवाद आहे तर भारतात जातीयवाद आहे. जातीवरून श्रेष्ठ-कनिष्ठ ठरविले. जातीवरून माणसांचा दर्जा, मान, सन्मान दिले. ही जातीयता छुप्या पद्धतीने कार्यरत आहे. जातीची ओळख नष्ट केलीच पाहिजे. माणसांना माणूस म्हणून वागवले पाहिजे. सवर्णाप्रमाणे अस्पृश्यांना, स्त्रियांना अधिकार, हक्क मिळावे, एक आदर्श समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी जातीअंत केला पाहिजे. जातिविरहीत भारतीय समाजनिर्मिती झाली पाहिजे. त्यामुळे अस्पृश्यांची, स्त्रियांची प्रगती, विकास अधिक होईल. मी भारतीय आहे. हीच ओळख असावी. भारतीय राज्यघटनेनुसार वागले तर जातीविनाश होऊ शकतो. भारतीय समाजाची उभारणी समतावादी भारतीय संविधानावर आधिरित नवसमाज उभा करता येईल. भारतीयांनी मानवधर्म मानून सर्व भारतीय ही ओळख निर्माण करावी. भारत राष्ट्र, एकसंघ राहण्यासाठी जातीची चौकट मोडावी लागणार आहे. त्याशिवाय भारतीयांची प्रगती अशक्य आहे. जाती उच्चाटन हा ग्रंथही महत्त्वाचा आहे. जातीविरहीत समाजनिर्मिती, शोषणरहित समाज निर्मिती त्यांना हवी होती. आज कायद्याने जात नष्ट झाली. भविष्यात ती लवकरच विसर्जित करावी लागणार, त्याशिवाय आपली प्रगती होणार नाही. हा जातीचा कलंक पुसण्यासाठी धर्मांतर करून बौद्ध धम्म स्वीकारला. 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' धम्मग्रंथ लिहिला. धर्मांतर करून जातीचा कलंक पुसला तरी जातीचे समूळ नष्ट झाले नाही. ते करण्यासाठीच त्यांनी २१ वर्षे धर्माचा अभ्यास करून धर्मांतर केले. लाखो लोकांनी धर्मांतर केले. ते माणसात आले. याच भारत भूमीतील धम्म स्वीकारला. त्यांनी अन्य धर्म स्वीकारले असते तर पुन्हा भारतीयांवर परकीयांची सत्ता येऊ शकली असती. त्यांनी मुस्लिम, ख्रिश्चन धर्म स्वीकारला असता तर त्यांची संख्या वाढली असती, मतदान वाढले असते आणि रितसर कायद्याने राज्यकर्ते झाले असते. धम्म स्वीकारून या देशावर अनंत उपकार केले. धम्म या देशाला दिलेली देणगी आहे.

मानवी जीवन दु:खमय आहे. त्या दु:खावर विजय बुद्धाने मिळविला. दु:खमुक्तीचा मार्ग दाखवला. दु:खातून मुक्त होता येते. आर्य अष्टांगिक मार्गाचे पालन करता येते. त्रीसरण, पंचशील, अष्टांगिक मार्ग, दहा पारमिताचे पालन केले पाहिजे. प्रत्येकांना बुद्ध होता येते. बुद्ध धम्म भारतातून जवळपास नष्ट होण्याच्या मार्गावर होता. बुद्ध धम्माचे पुनर्जीवन बाबासाहेबांनी केले. म्हणून धम्म टिकून राहिला. बुद्ध जगात गेला. परकीय लोक ही बुद्धाची भूमी भूमी म्हणून याभूमीकडे पाय करून झोपत नाहीत. या देशात आल्यावर बुद्धांची भूमी म्हणून येथली माती कपाळी लावून धन्य मानतात. बुद्ध जगाची माऊली आहे. जगात धम्म पसरला आहे. जर बाबासाहेबांनी बुद्ध धम्माचे पुनर्जीवन केले

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड व श्री शिवाजी कॉलेज
ऑफ आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स, ता. कंधार जि. नांदेड आयोजित
राष्ट्रीय चर्चासत्र २७ डिसेंबर २०२१
ISSN: 2454-8731

नसते तर धम्म संपुष्टात आला असता. तो धम्म जीवंत राहिला असता की नाही. काही सांगता आले नसते. धम्माची शिकवण, तत्वे, नियम हे भारतीय संविधानात आहेत. कायद्यापरी हा देश धम्ममय झाला आहे. तो आचरणानेही पुढे होईल. धम्मात सर्व स्त्री-पुरुष, अस्पृश्य-सवर्ण सर्व समान आहेत. स्वातंत्र, समता, बंधुता, न्याय ही तत्त्वे धम्माने दिलेली आहेत. धम्मविचाराचा प्रसार-प्रचार हा संविधानामधून होत आहे. भारत देशाची मूळ संस्कृती ही धम्मसंस्कृती आहे. ती टिकून राहिली ती केवळ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांमुळेच. सर्व धर्म, जाती, सर्व भाषा इथे एकत्रित राहिल्याचा भारतीय संविधान मुळे भारतीय संविधानातील नियमावली ही बुद्ध धम्मातील आहे. सुधारित धम्माची शिकवण तीच भारतीय संविधानातून आल्याने, भारतीय समाज सुखी, संपन्न होताना दिसतो. बुद्ध आणि धम्माची शिकवणच भारतीय संविधानातून लोकांपर्यंत जाते, लोक आचार-विचार पाळतात. तसेच जगतात. आधुनिक धम्म म्हणजे भारतीय संविधानच आहे. लोकशाही ही बुद्ध धम्माची देण आहे. ती लोकशाही भारतीय संविधान आधारे चालते. भारतीय संविधान म्हणजे धम्माचीच शिकवण, धम्माचेच राज्य अभिप्रेत आहे. बुद्ध धम्माच्या शिकवणीमुळे जागातील सर्व माणसं सुखी होऊ शकतात. बुद्धकालीन राज्यपद्धती या देशात नांदेल. 'भवतु सब्ब मंगलमय' निश्चित होणार. जगातील सर्व धर्मांच्यापेक्षा श्रेष्ठ धम्म बुद्धांचा आहे. ही देणगी बाबासाहेबांनी दिली आहे.

बाबासाहेबांनी आणखी एक देणगी या देशाला दिली ती म्हणजे 'हिंदू कोडबील' होय. स्त्रियांच्या हक्कांचा जाहिरनामा. १९४७ ते १९५१ या चार वर्ष एक महिना सव्वीस दिवसात 'हिंदू कोडबील' लिहून पूर्ण केले. स्त्रियांच्या हक्कांचे, संरक्षणाचे कवच आहे. स्त्रियांचे मुक्तीदाते ठरले. नैसर्गिक व मानवनिर्मिती अधिकार सर्वांना मिळाले पाहिजे. माणूस म्हणून स्त्रियांना स्वतंत्रपणे जगता आले पाहिजे. स्त्रियांना गुलाम म्हणून वागवले गेले. कोणतेही जगण्याचे अधिकार, स्वातंत्र्य दिले नव्हते ते हिंदू काडबीलाने दिले. ते त्यावेळी मान्य झाले नाही तेव्हा त्यांनी आपल्या मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला होता. ते भारतीय स्त्रियांचे उद्धारकर्ते होते. समाजात माणूस म्हणून मानाचे, सन्मानाचे जीने प्राप्त करून दिले. आज हिंदू कोडबील पास होत आहे. स्त्रियांच्या प्रगतीचा, उन्नतीचा, विकासाचा मार्ग मोकळा करून दिला आहे. हिंदू कोडबीलाने वारसा हक्क दिले. पती संपत्तीत हक्क दिला. प्रसुतीच्या रजा, पोटगी, घटस्फोट तरतुदी आहेत. पुरुषांच्या बरोबरीचे समान वेतन दिले. एकंदरीत परावलंबी जीवन संपवून तिला समर्थपणे प्रत्येक क्षेत्रात प्रगती पथावर जाण्याचे मार्ग मोकळे केले. १९४२ च्या दलित परिषदेत ते म्हणतात, "एखाद्या समाजातील स्त्रियांच्या प्रगतीवरून त्या समाजाच्या प्रगतीचे मोजमाप करता येते." त्यांना समान दर्जा दिला. आज स्त्रिया कोणत्याही क्षेत्रात प्रगतीपथावर आहेत. माणस् म्हणून निर्भयपणे, स्वाभीमानाने जगताहेत. त्या कायद्याने सक्षम, सुरक्षित केल्या. ही देण बाबासाहेबांची आहे. यामुळे देशाची, समाजाची प्रगतीच झाली. ही एक मोठी देण आहे. स्त्री उपेक्षित होत्या. त्यांच्या ज्ञानाचा, बुद्धीचा, उपयोग करून घेण्यास 'हिंदू कोडबील' उपयोगी ठरले. एक उपेक्षित स्त्रीवर्ग माणूस म्हणून पुरुषांच्या बरोबर जगण्यास लायक केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या देशाचे मुलभूत प्रश्न अन्न, वस्त्र, निवारा हे कायमचे सुटावेत. या देशाची सर्वांगीण उन्नती झाली पाहिजे. येथील तळागाळातील माणूस माणूस म्हणून सन्मानाने जगले पाहिजे. त्यांच्या रोजी रोटीचा प्रश्न सुटला पाहिजे. या प्रगत समाजात माणूस म्हणून प्रतिष्ठित जीवन जगता आले पाहिजे, म्हणून ते कायदेमंत्री, मजूर मंत्री, ऊर्जा मंत्री असताना या देशाचे कायमचे दारिद्र्य नष्ट झाले पाहिजे, म्हणून त्यांनी पाणी, शेती, ऊर्जा यांचे नियोजन केले. त्यासंबंधी मार्गदर्शन केले. ते लक्षात घेतले तर या देशाला तेही देणगीच दिली. योगदान दिले. त्यांचे शिक्षण, राजकारण, प्रांतरचना, आर्थिक विचार, लोकसंख्या, जातीव्यवस्था, परराष्ट्र धोरण, हिंदू कोडबील, शेती, शेतकरी, औद्योगिकीकरण, ऊर्जा आणि जल नियोजन आदी विषय क्षेत्रातील विचार भारतीयांनी मॉडेल म्हणून स्वीकारले तर हा देश महासत्ता होईल. समृद्ध, संपन्न, बलवान, सुखी होईल. त्यांचे जल व विद्युत नियोजन विकास पायाभरणी संदर्भातील योगदान महत्वपूर्ण आहे. ते १९४२ ते १९४६ काळात केंद्रात श्रम, जल व विद्युत मंत्री असताना आर्थिक योजना, जल व विद्युत विकासात मूलभूत, मोलाचे योगदान दिले. प्रथमतः जल, विद्युत विकास धोरण ठरवले. प्रशासकीय यंत्रणा निर्माण केली. जलनियोजन, सिंचन, आयोग, जल कायदे, विद्युत पुरवठा, व्यवस्थापन स्वीकारून तसे कार्य केले तर देश सुजलाम्-सुफलाम होऊ शकतो. शेतीला, उद्योगाला पाणी मिळते. शेतीचे उत्पन्न वाढेल, गरिबांना रोजगार मिळेल. देश आर्थिक संपन्न होईल. त्यासाठी नद्या आडवावे, धरणे बांधावे, बंधारे, तलाव उभारून शेती फुलवली तर भारतीय माणसं सुखी होतील. जल-ऊर्जा-नियोजन करून ते धोरण राबविले तर पाण्याचा, अन्नाचा, बेकारीचा प्रश्न सुटू शकतो. जल साधन संपत्ती अखिल भारताच्या विकासासाठी आहे. जनतेच्या विकासासाठी आहे. त्या पाण्याचे नियोजन, वितरण, जतन, संवर्धन, निश्चित केले पाहिजे. त्यासंदर्भातील कायदे, जल आयोग, लक्षात घेतले तर मानवी जीवनाचे मूलभूत प्रश्न सुटतील. 'नद्या जीवन वाहिन्या आहेत.' नद्या आडवणे, शेतीसाठी पाणी उपयोगात आणले तर लोकांचे दारिद्र्य संपेल. देश एव्हर ग्रीन होईल. हे हिराकुंड धरण, राधानगरीचे धरण याने पंजाब आणि कोल्हापूर एव्हरग्रीन झाले. जमिनीचे, पाण्याचे, उद्योगाचे राष्ट्रीयकरण झाले पाहिजे. तेव्हा देश जगात सर्वांगीण विकसित देश म्हणून उभारेल. जलद गतीने नद्यांचे नियोजन करणे, देशाच्या हिताचे आहे. भारतीयांच्या उत्पन्नाचे साधन शेती, शेतीवर आधारित उद्योगधंदे, त्या शेतीला पाणी दिले तर देशावरची मानव जातीवरची आपत्ती टळेल. महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्याच्या आसूडात मांडलेले शेतकऱ्यांचे प्रश्न सुटतील म्हणजे भारतीयांचे अन्न-वस्त्र-पाणी प्रश्न सुटतील. पाणीप्रश्न आणि शेती हे दोन प्रश्न, समस्या मानवाच्या आहेत. त्या बाबासाहेबांनी दाखवलेलया विचार मार्गाने गेले पाहिजे. तेव्हा मानव जातीवरचे संकट टळेल. पाणी आणि अन्न या मूलभूत मानवाच्या गरजा पूर्ण होतील. हे योगदान मानवजातीला दिलेली देणगीच आहे.

पाणी, ऊर्जा नियोजन करून शेतीला दिले तर येथील शेतकरी जगेल, मानव जातीवरचे, देशावरचे संकट टळेल. त्या शेतीचा विचार बाबासाहेबांनी केला. शेतकरी देशाला आर्थिक समृद्ध करणारे

Principal
Khoiashwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI
Scanned with CamScanner

व मानवाला जगवणारे पोशिंदे आहेत. भारतीय शेती, ग्रामीण समस्या, गरिबांचे प्रश्न, जमीन वाटप, सामूहिक शेती, उद्योग, उपकरणे, पाणी, खते, बि-बियाने, कर्ज, जमिन वितरण, सामूहिक शेती, शेतीचे राष्ट्रीयकरण आदी संदर्भात विचार केले. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवर आंदोलन केले, मोर्चे काढले, परिषदा घेतल्या. त्यांनी 'इंयिन इकॉनामिक सोसायटी प्रबंधात' शेती उद्योग म्हणून केला पाहिजे. रोजगार, पोटाचे साधन आहे. तो शासकीय उद्योग केला पाहिजे. जमीन सरकारच्या मालकीची असली पाहिजे. सामुदाईक शेती केली पाहिजे. यामुळे आर्थिक विषमता नष्ट होईल. भारतीय जीवन ७०% शेतीवर अवलंबून आहे. ते प्रश्न सोडविण्यासाठी १७ सप्टेंबर १९३७ मुंबई विधीमंडळात खोती पद्धती १९३८ चे विधेय, लक्षात घेतले पाहिजे. बाबासाहेबांनी १८२८ पासून शेतकऱ्यांचे प्रश्न हाती घेतले. ते प्रश्न निर्मूलन करण्यासाठी १९२७ ला, १९२९, १९३०, १९३४ अनेक शेतकऱ्यांच्या परिषदा घेतल्या. शेतकऱ्याचे नेतृत्व केले. शेतकऱ्यांसाठी ६ वर्षे संप केला. सात वर्षे संप चालला होता. एकंदरीत शेती सामूहिक करणे, सरकारच्या मालकीची करणे, उद्योग समजून करणे, शेतीची राष्ट्रीयकरण करणे आणि शेतीला पाणी, खते, बियाणे, कर्ज दिले तर हे शेतकरी मरणार नाही, बेकारीचा प्रश्न सुटेल. भारत सुजलाम्-सुफलाम होईल. या देशाचे जीवन जगण्याचे प्रश्न सुटतील. शेती-पाणी प्रश्नाचे विचार लक्षात घेतल पाहिजे. ते सर्व प्रश्न-समस्या भारतीय संविधान कायद्याचा पूर्णपणे वापर करून त्यानुसार चालले, वागले, अमलात आणले तर हा देश जगात महासत्ता होईल.

डॉ. बाबासाहेबांचे विचार भारतीय समाज सुखी, संपन्न करण्यासाठी भारतीय संविधानातील विचाराने कृतीशील पाऊले टाकले तर देशाचा, समजाचा विकास होईल. समाज सुखी होईल तेच लोकशाहीत अभिप्रेत आहे. बुद्धकाळात समाज आर्थिक समृद्ध होता. तो आजही होऊ शकतो. त्यांच्या विचाराचे योगदान लक्षात घेऊन इथल्या राज्यकर्त्यांनी वागले पाहिजे. देश तसा चालविला पाहिजे. म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लिहिलेले 'भारतीय संविधान', 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म', स्त्रियांचे 'हिंदू कोडबील', पाणी-ऊर्जा-शेतीचे नियोजन संदर्भातील विचार हे मानवाचे मूलभूत प्रश्न सोडवणारे आणि मानवाला सुखाने प्रतिष्ठित जीवन जगता येणारे विचार आहे. त्यांची अमलबजावणी करून तशी कृतीशील पाऊले उचलणारे राज्यकर्ते नि:स्वार्थी लाभले तर देशातील लोक सुखी होतील, त्यासाठीच त्यांनी ग्रंथाची रचना केली, विचार मांडले. बाबासाहेबांचे हे विचार फक्त भारतीयांपुरते मर्यादित नाहीत ते मानव जातीसाठी आहेत. त्यांचे विचारांचे मॉडेल म्हणून जग स्वीकारत जात आहे. आज बाबासाहेब सर्वांचे होत आहेत. तो एक विचार झाला आहे. तो विचार बुद्धविचारच आहे. जगात प्राचीन काळी बुद्ध विचार गेला, आजही बुद्धविचारच जातो आहे. बुद्धाने प्रबुद्धांपर्यंतचा विचार म्हणजे भारतीयांना आणि जगाला सुखाकडे घेऊन जाणारा विचार आहे.

तथागत गौतम बुद्धांना विश्वाची पुनर्रचना अभिप्रेत होती, तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना भारताची पुनर्रचना अभिप्रेत होती. भारताची पुनर्रचना 'भारतीय संविधान' आधारे करावयाची होती. भारत देश प्रबळ, सामर्थ्यवान करण्यासाठी भारतीय संविधान लिहिले. संविधान भारतीयांची

Scanned with CamScanner

ISSN: 2454-8731

या काळात कायदे मंत्री असताना आधारसंहिता आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी १९४२ ते १९४६ या काळात कायदे मंत्री असताना त्यांच्याकडे जल, ऊर्जा खातेही होते. त्यांनी जल, ऊर्जा, शेती यावरती देशाचा विकास अवलंबून आहे. देश प्रगतीपथावर घेऊन जाण्यासाठी, देशाची उन्नती करण्यासाठी 'भारतीय संविधान' आधारे भारतीय जमिनीचे म्हणजे शेतीचे, उद्योगाचे, पाण्याचे, राष्ट्रीयकरण केले पाहिजे. देश सुजलाम-सुफलाम होईल. त्यांनी मद्गाजोड प्रकल्प राबवून शेतीला पाणी पुरवले पाहिजे. जगाचा पोशिंदा जगला तर देश जगेल म्हणून त्यांनी १९३३ ते १९३९ काळात शेतकऱ्यांचे प्रश्न, समस्या सोडविण्यासाठी शेतकऱ्यांचा संप घडवून आणला होता. कोकणात चौआरी व घेरी गावातून २० ते २५ हजार शेतकऱ्यांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांची मिरवणूक काढली होती. शेती सरकारने करावी, थकित सारा माफ करावा. कर्ज कमी करावे. शेतीपूरक उद्योगधंदे सुरू करावेत. ५०% पाणीपट्टी कमी करावे असे सुचवले होते. ते निर्णय लक्षात घेऊन तसे प्रकल्प राबविले तर भारत देश सुजलाम-सुफलाम होईल. शेतीला पाणी दिल्याने गरीब सुखी होतील. भारतीय संविधान आधारे जमिनीचे राष्ट्रीयकरण केल्याने सर्वांना सुखाने जगता येईल आणि नद्या जोडल्याने पाण्याचा प्रश्न मिटेल.

तसेच हा देश जातीमुक्त करणे, 'जाती उच्चाटन' करण्यासाठी, देशाला एकसंघ करण्यासाठी 'जातीचे उच्चाटन' ग्रंथ लिहिला. अस्पृश्यांना माणूस म्हणून जगता आले पाहिजे. जाती श्रेष्ठत्वाची भावना कमी करण्यासाठी, आदर्श समाज म्हणून जगण्यासाठी बुद्ध धम्म दिला. भारत देश बौद्धमय झाला तर, तो देश अखंड, एकसंघ राहू शकेल. याची खात्री डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांना होती, म्हणून त्यांनी बौद्ध धम्म स्वीकारला. बौद्ध धर्म जर स्वीकारला नसता, आणि ख्रिश्चन किंवा इस्लाम धर्म स्वीकारला असता तर त्यांची लोकसंख्या वाढून मतदान वाढले असते आणि लोकशाही मार्गाने परकीय भारतात नव्याने राज्यकर्ते झाले असते आणि भारतीय गुलाम झाले असते. हे लक्षात घेऊन त्यांनी बुद्ध धम्म स्वीकारला. भारतात जेव्हा-जेव्हा बुद्ध राज्य होते, तेव्हा-तेव्हा सोन्याचा धूर निघाला. भारत सोन्याची चिडिया होता. भारत सुखी, समृद्ध होता. ते बुद्धराज्य लोकशाही मार्गाने भारतात नांदावे. तसेच हजारो वर्षापासून स्त्रियांचे शोषण पुरुष करीत होते. हिंदू कोडबिलमुळे स्त्रिया कोणत्याही क्षेत्रात अग्रेसर होऊ लागल्या. हजारो वर्षापासून गुलाम असलेल्या स्त्रिया गुलामीतून, शोषणातून मुक्त झाल्या. देशाच्या विकासात स्त्रियांचा हातभार लागला जाऊ लागला. हिंदू कोडबील म्हणजे स्त्रियांच्या हक्कांचा जाहिरनामा आहे. स्त्रियांना माणूस म्हणून वागवले जाऊ लागले. पुरुषांच्या बरोबरीचे वेतन, कायद्याप्रमाणे स्त्री-पुरुष समान, हुंडा बंदी, अन्याय-अत्याचार प्रतिबंध कायद्याची अमलबजावणी केली जाऊ लागली. देशाच्या जडण-घडणीत स्त्रियांचेही योगदान मोलाचे आहे. भारतीय संविधान या देशाच्या प्रगतीचा, विकासाचा, सुखाचा, समृद्धीचा मार्गदर्शक ग्रंथ आहे. प्रत्येक क्षेत्राचा विकास करणारी विकासाची एक लाईन भारतीय संविधानाने दिली आहे. भारतीय कल्याणाचा, सुखाचा मार्ग भारतीय संविधान आहे. भारतीय संविधान नुसार राज्य करणारे राज्यकर्ते हवे होते. भारतीय संविधान कायद्याच्या चौकटीत बसून शेती, पाणी, ऊर्जा याचा नव्याने विप[illegible] वापर केल्याने

देशाची प्रगती निश्चित होऊ शकते. प्रत्येक क्षेत्रात दिलेल्या योगदानाची अमलबजावणी करणारी मानसिकता राज्यकर्त्यांची असावी लागते. भारतीय संविधानाची अमलबजावणी सरकारी धोरण ठरवेल. भारतीय सरकारी धोरण लोकशाहीत राबविण्यासाठी वाटचाल केली पाहिजे. प्रत्येक क्षेत्राचे राष्ट्रीयकरण करणे. जमिन देशाच्या मालकीची करणे. समाज सुखी करणे, एकंदरीत हिंदू कोडबील, भारतीय संविधान, जाती उच्चाटन, शेतकऱ्यांचे प्रश्न, जल, ऊर्जा, तसेच बुद्ध धम्म, कामगारांचे विचार व भाषा वाद, प्रांत रचना, परराष्ट्र धोरण, शिक्षण, आर्थिक विचार, लोकशाही आदी क्षेत्रात योगदान दिले. त्यांचा विचार लक्षात घेऊन कृतीशील पाऊले टाकले. तसे नियोजन करून उपक्रम राबविले तर देशातील लोकं सुखी होतील. बाबासाहेबांचे स्वप्न होते की, या देशातील जातीयता संपवणे, हा देश बौद्धमय करणे आणि या देशातील शोषित माणसं शासनकर्ते करणे आणि हे सर्व भारतीय लोकशाहीत संविधानाच्या आधारे बहुजन हिताय... बहुजन सुखाय करणे अपेक्षित होते.

छत्रपती शिवाजी महाराज, छत्रपती शाहू महाराज यांना रयतेचे राज्य हवे होते. महात्मा फुले यांना शेतकऱ्यांचे म्हणजे बळीचे राज्य हवे होते आणि लोकशाहीत लोकांचे राज्य बाबासाहेबांना आणावयाचे होते. या देशाला लोकशाही आणि धम्मच तारणार आहे. भारताची राज्यघटना जागाला मार्गदर्शक ठरत आहे. चर्चिलने म्हटले आहे की, "जर माझ्या देशात अराजकता माजली तर आम्हाला भारताची राज्यघटना आमच्या देशासाठी वापरायला अभिमान वाटेल." ज्या ब्रिटनचा जगाच्या सामाज्यावर सूर्य मावळत नव्हता त्यांनी भारतीय राज्यघटनेचे महत्व ओळखले आहे. अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष जॉर्ज बुश यांनी स्वतःला सभापतीचे मतदान करून राष्ट्राध्यक्ष झाले. भारतीय संविधानाचे मार्गदर्शन घेतले. बाराक ओबामा यांनी म्हटले की, "भारत देश अजून एक हजार वर्षे सुरक्षित आहे. कारण भारताचे संविधान विश्वविख्यात कायदेपंडित भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरयांनी लिहिले आहे." भारतीय संवधिान भारताने लागू केले तेव्हा कोलोंबिया विद्यापीठाने ५ जून १९५२ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना डि.लिट. पदवी दिली. "दक्षिण आफ्रिकेचा राज्यघटनेचा पुनर्विचार करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा व भारतीय संविधानाचा आदर्श आमच्या समोर राहिल." असे नेल्सन मंडेला यांनी म्हटले होते. जगातील बलाढ्य राष्ट्र भारतीय संविधान अंगीकारण्याच्या वाटेवर पाऊले टाकण्याचे निर्देश देताहेत. याचा भारतीयांने गांभीर्याने विचार केला पाहिजे. भारतीय संविधानच्या आधारे भारत प्रगतीवर जाऊ शकतो. लोकमताच्या आणि ज्ञानाच्या बळावर हुकूमशाही मोडून काढता येते. स्वराज्याचे सुराज्यात रुपांतर करता येऊ शकते. लोककल्याण लोकशाही मार्गाने भारतीय संविधान राबवून साधता येते. याची जाणीव भारतीय शोषित स्त्री-पुरुषांना झाली आहे. भारतीय संविधानच तारु शकते. मतदान हेच सर्वश्रेष्ठ साधन आहे. त्या आधारे बुद्धराज्य आणता येते. बुद्धकाळात समाज सुखी, संपन्न होता. तो काळ भारताच्या सुवर्णयुगाचा काळ होता. भारत सोन्याची चिडिया होता. ते दिवस पुढे येऊ शकतात. त्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचाराची आणि त्यांनी लिहिलेल्या भारतीय संविधानाची अमलबजावणी केली पाहिजे. तोच एकमेव मार्ग दिसतो आहे. डॉ. बाबासाहेब

Scanned with CamScanner

ISSN: 2454-8731

आंबेडकर यांनी या देशाला भारतीय संविधान, हिंदूकोड बील, बुद्ध आणि त्यांचा धम्म, जल, ऊर्जा, शेती संदर्भातील विचार या देशाला दिलेली देणगी, योगदान आहे. भारत महासत्ताधिश होण्यासाठी भारतीय संविधान कृतीत उतरवून देश चालविला पाहिजे, त्यापेक्षा जगातील शोषित स्त्री-पुरुष सुखी जीवन जगण्यास भारतीय संविधान ग्रंथ मार्गदर्शक ठरत आहे. भारतीय संविधान भारतीयांची जीवन जगण्याची लाईफ लाईन आहे. ती जगाचीही ठरते आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार आणि त्यांनी लिहिलेले ग्रंथ हे या देशाची सर्वश्रेष्ठ प्रॉपर्टी आहे.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

UGC Care Listed Journal ISSN 2231 - 573X

साहित्य, कला आणि लोकसंस्कृतीला वाहिलेले त्रैमासिक

तिफण

२१।८।२१

MAH MAR 34737/13/1/2009-TC

लोककवी वामनदादा कर्डक विशेषांक (भाग-२)

वर्ष १२ वे, अंक – दुसरा; जुलै-ऑगस्ट-सप्टेंबर २०२१

● संपादक ●

डॉ. शिवाजी हुसे

● अतिथी संपादक ●

डॉ. युवराज धवडगे — मराठी विभागप्रमुख

प्रा. नागेश वोन्तेवाड — मराठी विभाग

दगडोजीराव देशमुख महाविद्यालय, वाळूज, जि. औरंगाबाद

● संपादक मंडळ ●

डॉ. सर्जेराव जिगे
डॉ. फुला बागूल
डॉ. अनिल गर्जे
डॉ. संजय सांभाळकर
डॉ. ताहेर पठाण
डॉ. वंदना महाजन
डॉ. रामचंद्र झाडे
डॉ. ममता इंगोले
डॉ. वामन जाधव
डॉ. यशवंत सोनुने

मूल्य : ३०० रुपये

या अंकातील लेखकांच्या मताशी संपादक सहमत असतीलच असे नाही. या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे. परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पत्ता : संपादक, तिफण, 'शिवार', श्रीराम कॉलनी, हिवरखेडा रोड, कन्नड,
जि. औरंगाबाद – ४३११०३. मो. ९९०४००३९९८

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

17	लोककवी-वादळवारा वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातील डॉ. आंबेडकरांचे सामाजिक व आर्थिक तत्त्वज्ञान : एक अनुभवाधिष्ठीत अभ्यास - प्रा. डॉ. विजयकुमार जी. वाकळे	63 - 68
18	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान - प्रा. डॉ. गणेश मालटे, भागवत भास्करराव पाटील	69 - 71
19	वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातील रमाई आणि सावित्रीबाई फुले - प्रा. गौतम गायकवाड	72 - 80
20	कविंचे महाकवी : वामनदादा कर्डक - प्रा. डॉ. संतोष हंकारे	81 - 85
21	वामनदादा कर्डक आणि आंबेडकरी विचार - प्रा. डॉ. संदीप कडू माळी	86 - 88
22	वामनदादा कर्डक यांचे जीवन कार्य आणि आंबेडकरी चळवळीतील योगदान - सखाराम बाबूराव शिंदे	89 - 92
23	शाहीर वामनदादा कर्डक व्यक्ती आणि कार्य - डॉ. विठ्ठल केदारी	93 - 95
24	वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान - डॉ. काकासाहेब रामराव सुरवसे	96 - 100
25	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता - प्रा. दिलीप ज्ञानोबाराव भिसे	101 - 105
26	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील आंबेडकरी तत्त्वज्ञान - पल्लवी भगवान साबळे	106 - 109
27	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता - डॉ. अनिल बळीराम बांगर	110 - 114
28	लोककवी वामनदादा कर्डक यांच्या कवितेतील सामाजिकता – संतोष विलास दिवे	115 - 118
29	लोककवी वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि कार्य - पंढरीनाथ हरी मोकळे	119 - 121
30	वामनदादा कर्डक : व्यक्ती आणि वाङ्मय - प्रा. डॉ. मीनाक्षी ग. देव	122 -125
31	वामनदादा कर्डक यांच्या गीतकाव्यातून येणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - डॉ. विक्रम अभिमन्यु ओनागे	126 - 129
32	प्रगमनशील समाजभान व्यक्त करणारा लोककवी : वामनदादा कर्डक - प्रा. उत्पल श्रीपतराव लाबकाने	130 - 134

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

Kholeshwar Mah... Ambajogai

वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातील रमाई आणि सावित्रीबाई फुले

- प्रा. गौतम गायकवाड,
अंबाजोगाई

आधुनिक भारताच्या जडण-घडणीचे शिल्पकार डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आहेत. भारत देशासाठी विविध क्षेत्रात बाबासाहेबांचे योगदान मोलाचे आहे. बुद्ध-फुले-आंबेडकरी विचार मानवकल्याणाच्या वाटेवर पाऊले टाकणारा विचार आहे. या महामानवाच्या विचाराला अनेक भाष्यकार मिळाले, लाखो लोकांनी महामानवाचे जीवन प्रेरणादायी ठरले. बाबासाहेबांच्या विविध पैलूंचे दर्शन वामनदादा कर्डक यांच्या गीतातून होते बाबासाहेबांच्या सर्वस्पर्शी, सर्वव्यापी विचारांची ओळख दादांनी आपल्या गीतांतून लोकांना करून दिली 'जिथे गाव तिथे भीमाचे नाव' वामन दादांनी पोहचवले.

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारप्रेरणेतून वामनदादांची गीते जन्माला आली वामनदादांनी दहा हजार गाणी लिहिली असतील. वामनदादांनी आपल्या गाण्यातून ओळख करून दिली आहे. जगात सर्वाधिक गीते, ग्रंथ हे तथागत गौतम बुद्ध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महात्मा गांधी यांच्यावर लिहिली गेलीत.

विसावे शतक हे मानवमुक्तीचे शतक आहे. या शतकात दोन महापुरुष जन्माला आले. एक महात्मा गांधी आणि डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर. या दोनही महामानवांवर तथागत गौतम बुद्धांच्या विचारांचा प्रभाव आहे तथागत तसे या दोनही महामानवांचे गुरू ठरावेत. बाबासाहेबांचे गुरू तथागत बुद्ध आहेतच ते महात्मा गांधीजींचे गुरू ठरावेत इतके गौतम बुद्ध महान आहेत. भारत बुद्ध-बाबासाहेब-महात्मा गांधींमुळे जगास ओळखला जातो. असा एखाद बुद्ध, बाबासाहेब समाजातून पैदा झाला पाहिजे. त्यासाठी त्यांच्या विचारांची खीर दादांनी गावोगावी वाटली एक नवी नगरी जिथे कुणीही कुणाचे शोषण करणार नाही. भारतीय संविधानाला जे अपेक्षित त्या मार्गाने जाणारी समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी दादांच्या गीतांचा जन्म झाला आहे या महामानवांना घडविण्यासाठी त्यांच्या दिव्यात तेल होऊन आयुष्य जाळणाऱ्या आणि प्रकाश देणाऱ्या महामातांचे योगदानही तेवढेच मोलाचे आहे.

वामनदादांनी महापुरुषांच्या कर्तृत्वाची जशी ओळख गीतातून करून दिली तशीच ओळख महामातांचीही करून दिलेली आहे. या महामानवाचे, महामातांच्या जीवन कार्याची ओळख करून देताना वामनदादा अनेक ठिकाणी नतमस्तक, नम्र होतात.

कोणत्याही व्यक्तीच्या जडण-घडणीत स्त्रियांचा मोलाचा वाटा आहे महामाता, महामाया, यशोधरा, रमाई-सावित्रीबाई फुले, कस्तूरबा गांधी, किसा गौतमी, आम्रपाली, सुजाता, संघमित्रा आदी स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्वाची ओळख करून दिली आहे. त्यापैकी मी रमाई आणि सावित्रीबाई फुले या दोन व्यक्तिमत्वाची, स्त्रियव्यक्तिरेखांची ओळख करून देणार आहे.

वामनदादा कर्डक यांनी या थोर महापुरुषांच्या विचार कार्यामागे अनेकस्त्रियापैकी यशोधरा, रमाई, सावित्री, कस्तुरबा गांधी यांचे सर्वाधिक योगदान आहे कोणत्याही व्यक्तीच्या, महापुरुषांच्या जडणघडणीत स्त्रियांचा मोलाचा वाटा,

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

[illegible]

[illegible]

[illegible]

नेतील. इतर सर्व स्त्रिया पतीच्या कार्याला वारसा नेटाने चालविण्यात स्वत:चे समर्पण देण्यातच आपल्या जीवनाचे सार्थक मानले आहे. पालीमध्ये स्त्रियांसाठी मातुगामा (महानायक-३१-१०-२००४) शब्द प्रयोग समाजाने आहे. समूहाला मान्य केले. हे या सर्व स्त्रियांना लागू पडते बुद्धाने संघात पहिल्यांदा प्रवेश नाकारला पण आनंदाच्या आणि प्रजापती गौतमीच्या प्रयत्नाने स्त्रियांना संघात प्रवेश मिळाला आहे या संघातील स्त्रिया महाराणी, राजकन्या, सामान्य कन्या, विधवा, निराश्रीत माता सर्वांना प्रवेश दिला होता. बुद्ध जगातील पहिले धार्मिक नेते होते. त्यांनी स्त्रियांचा दर्जा उंचावला. तसेच यशोधराच्या त्यागामुळे बुद्धांचे व्यक्तिमत्व उजळून निघाले. या स्त्रिया बुद्धिमान होत्या. धम्मासाठी, धम्मप्रसारार्थ आपले जीवनाची संपूर्ण आहुती दिली. त्यात यशोधरेचा मोलाचा वाटा आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या पाऊलावर पाऊले टाकण्यात समाजाचे संसार फुलविण्यातच जीवनाचे सार्थक मानलेल्या रमाई, महात्मा फुलेंच्या खांद्याला खांदा लावून त्यांचे कार्य नेटाने पुढे घेवून जाणाऱ्या सावित्रीमाई फुले, बुद्धाला सांभाळलेली प्रजापती गौतमी, महात्मा गांधीच्या कार्यात आपले जीवन घालविणारी, आयुष्यभर त्यांच्या कार्यात सहभागी असणारी कस्तुरबा गांधी यांचे योगदान बुद्धफुले-आंबेडकरी विचार घेऊन जाण्यात आहे. तसेच बुद्ध तत्वज्ञानाचा रथ पुढे घेवून जाणाऱ्या प्रजापती, यशोधरा, संघमित्रा, आम्रपाली, पटाचारा, सुजाता अनेक स्त्रियांच्या जीवनाचे सार्थक त्यात झाल्याचे दिसते. या सर्व स्त्रिया भोगापेक्षाही त्यागाचा वारसा चालविणाऱ्या आहेत. मानवाचे जीवन बहुसंख्य सुखी झाले पाहिजे त्यासाठीच पुरूषांच्या पाऊलांवर पाऊले टाकण्यातल्यांचेही जीवन उजळून निघाले आहे त्या महामाता या देशाच्या, समूहाच्या, समाजाच्या थोर आदर्श माता होत्या.

तसेच सर्वसामान्य भटक्या समाजातील, क्रांतीकारी स्त्रिया, कष्ट करणाऱ्या स्त्रिया, बहिणी-पत्नीरूपाने येतात. त्यांच्याही प्रश्नांचा, समस्यांचा वेध दादांनी घेतलेला आहे दादाच्या गीतातील स्त्रिया कष्ट करणाऱ्या, सासुरवासीन स्त्रि, माहेरची ओढ असणाऱ्या स्त्रिया, दादांनी विविध अंगांनी त्यांच्याव्यक्तिमत्वाचा शोध घेतला आहे.

'बंदूर हे शिपाया' या गीतातील स्त्रि आपल्या भावाला एक रूपाया मागते. माय-बापांनी दारिद्र्यात दिले मी तुझ्या न दाच्या नावासाठी नांदते. तृणी बहिणभावाची ममता आणि सासरमाहेरचे घर उजळण्यासाठी. नांदण्याचे चांदणे झाले तरी नावासाठी नांदते. फक्त भावाला विनवणी करते.

> "बंदूर शिपाया तू दे रे देसयाया
> होळीच्या सणाला रं चोळीच्या खणा." (गीतसंग्रह-माधव गायकवाड-६२)

लेकराला आंगडं टोपडं न मला एका चोळीचा खण घेयाच म्हणते भाऊ रडतो तेव्हा

> "उपाशी पोटी आला पाला मी भरीन
> वामनच्या संसाराचा कळस करीन"

अतिशय उंचीवर बहिण भावाचे माया व्यक्त होते. दादाची ही बहिण-भाऊ सर्वांचे होतात. प्रतिनिधीक होतात. वामनदादाच्या गीतातील सिमाच्या दु:खाचा आलेखही येतो. स्त्रियांच्या दु:खाची व्याप्ती, खोली शोधण्यात मांडण्यात यश आले आहे. ही स्त्रिची उपवर झालेली असो, लग्न झालेली गृहिणी असो, सासरी नांदणारी सुन असो, माहेरी राहणारी असो. बायको-माता-मुलगी आदी स्त्रियांच्या वाटेला आलेले दुख चित्रित करतात. ते म्हणतात, "माझं गीत सुनेला सासुरवास करणाऱ्या सासूवर तुटून पडत तसेच सासूला उपाशी मारणाऱ्या सुनेवरही तुटून पडत"(माझ्या जीवनाचे गाणं-पृ.क्र.७६) दादाच्या गीतातील स्त्रिया बहुसंख्य कष्ट करणाऱ्या आणि महापुरूषाच्या पाऊलावर पाऊल टाकत आपले जीवन समर्पित केलेल्या स्त्रिया येतात. भोगती किल्येक गाई, जपून वागावे सासरी, कन्या निघाली सासरी, गाडीवान दादा, पंख पाखरा दे रे मला, असरा आदी स्त्रियांच्या जीवनातील वेगवेगळ्या समस्यावर आधारीत आहे. 'जपून वागावे सासरी'मध्ये लेकीला लग्न झाल्यावर कसे वागावे हे सांगणारी स्त्री, 'कन्या सासरी निघाली' कवितेत लेकीला पाठविताना मायीच्या मनातील कालवाकालव, गाडीवान, गीतात पोरगी सर्वांचे दर्शन घेवून नांदायला निघालेली, नांदत्या घरी, 'पंख पाखरा दे मला' गीतात माहेरची आठवण काढणारी स्त्री स्त्रियांच्या मनातील भावाआंदोलने बाकावे टिपलेत. स्त्रियांना कसे खेळणे बनविले जाते. हुंड्यासाठी सासरी किल्येक गाई भोगतात कशा? हुंडाबळी ठरणाऱ्या, याल कधी परभणीमधील सैनिकाची पत्नी येणार आहे ... वाट पाहते. पाणी वाद ग मायभयील अस्पृश्य स्त्रिया, भिलनी-तेलनी, कोळणी, तेलणी, माळणी, मराठणी असे विविध जाती-

Khobreshwar Mahavidyalaya, AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

धर्मातील स्त्रिया अनेक समस्यांनी ग्रस्त, ग्रासलेल्या येतात. विशेष म्हणजे या स्त्रिया-फुले-आंबेडकर यांच्या विचारांना मानणाऱ्या आहेत. माहेरची आठवणाऱ्या स्त्रिया तर बाबासाहेबांना मानतात. सवर्ण स्त्रियांपेक्षा वेगळेच वर्णन येते.

"जाता जग पुढे लागे भीमाचा शिवार
कसलेली शेती पीक देई दाणेदार आहे मामाचा शिवार
मळा आयेची छाया देणारी मामी आणि भीमरायाचा मळा आहे.
भीमरायाशिवाय माहेर ही कल्पनाच पूर्ण होऊ शकत नाही."
(वामनदादाच्या गीतात -फुले-आंबेडकरी विचार क्रांती विचार किशोर जाधव पृक्र.१८)
बाबासाहेबांच्यामुळे स्त्रियांच्या दलितांच्या जीवनाला अर्थ आला.
"आई तुझा मी नंदन आहे
पायी तुझ्या हे वंदन आहे."(सम्राट दै.२६ डिसेंबर २०१० पृ.क्र.०४)

सर्वच दलित स्त्री-पुरुष नतमस्तक होतात. या स्त्रियांनी दादा अजरामर करून टाकले आहे.

वामनदादानी स्त्रियांच्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत वाटचालींचा ओळख मांडलेला आहे स्त्रियांच्या दुःखाचा नव्हे मानवाच्या दुःखाचा शेवट व्हावा म्हणून यशोधरा, रमाई, सावित्रीमाई, कस्तुरबा आदी स्त्रिया पतीच्या पाऊलावर पाऊले टाकतात. पण या सामान्य स्त्रियांचे दुःख कमी होत नाही. या स्त्रिया तडफदार, अन्यायाविरुद्ध लढणाऱ्या, स्त्रियांचे चित्रण यायला हवे होते. स्त्रियांच्या व्यथा वेदनेला वाट मोकळी करून देतात. पण या अन्याय-अत्याचाराला मुठमाती देणाऱ्या या सामान्य थरातील स्त्रिया दिसत नाहीत. त्या दुःख सहन करणाऱ्या आहेत. हे फुले-आंबेडकरी विचार स्त्रियांमध्ये रुजले पण न्यायासाठी रस्त्यावर उतरण्याची हिंमत होत नाही. ही मर्यादा असली तरी यशोधरा, रमाई, सावित्री यांचा आदर्श ठेवून कार्य केले तरी समाज सुखी होऊ शकतो. त्या स्त्रियांचा परिचय येथे करून घेयाचा आहे.

रमाई :

मानवाच्या दुःखमुक्तीचा मार्ग शोधत वेदनेच्या वाटेवर पाऊले टाकणाऱ्या तथागताच्या पाऊलांना यशोधरेनी गती दिली. तेव्हा बुद्धाने जगाला दुःखमुक्तीचे तत्वज्ञान दिले. तथागत शांतीदूत करुणेच्या महासागरात यशोधरेची वेदना मिसळली. तशीच वेदना रमाईची बोधीसत्व बाबासाहेबाच्या वेदनेत विरघळली आणि संपूर्ण आयुष्य पाण्याचा प्रवाह होवून बाबासाहेबांचे आयुष्य वादविवादातच वाहत राहणे रमाईचा धर्म झाला. प्रज्ञासूर्याच्या दिव्यात तेल होवून रमाई जळत राहिली. तेव्हा प्रज्ञासूर्य जगावर तळपळत अंधार पिवून घेतला. त्या अंधाराच्या गर्भात कोटी कोटी सूर्यांची पिल्ले जन्माला आली. अशा पिल्लांची, शोषितांची माता रमाईने महासूर्याला पदराखाली घेवून सावली दिली. ज्या सूर्यापुढे जग नतमस्तक होते तो सूर्य रमाईपुढे नतमस्तक होतो. एवढी योग्यता असणारी रमाई कोटीकोटींची आई आहे. विश्वाला भुषण असणाऱ्या प्रज्ञासूर्याची पत्नी म्हणजे रमाई आंबेडकर. महासूर्याच्या दिव्यात तेल होवून आयुष्य जळून प्रकाश देणाऱ्या रमाईचे जीवन म्हणजे सोशिकतेचे मूर्तिमंत रूप होय. सूर्याला पदराआड घेवून सावली देणाऱ्या माऊलीची गाथा गायाला वामनदादाच लागतात.

रत्नागिरी जिल्ह्यात दाभोळजवळ वणंदगावात रमाई जन्म भिकुजी धोत्रे आणि रुक्माई यांच्या पोटी झाला. मुळ नाव भागिरथी. रमा नाव रूढ झाले. पुढे तिच्या कर्तृत्वामुळे, त्यागामुळे रमाबाईचे रमाई झाले. वयाच्या आठव्या वर्षी आई-वडिलाचे निधन झाले. पोरक्या झालेल्या भावंडांना मामा गोविंदपूर आणि काकानी आधार दिला. त्यांना मुंबईला घेवून गेले. वयाच्या नवव्या वर्षी भीमराव रामजी सकपाळ-आंबेडकर यांच्याशी विवाह झाला. मामानी, काकानी आणि सासरे रामजी यांना आधार दिल्याने रमाई, गौरी, लक्ष्मी, शंकर भावंडांचा सांभाळ करता आला.

रमाईचे जीवन म्हणजे दारिद्र्याच्या अग्निकुंडात होरपळेल एक ओल झाड आहे. प्रचंड सहनशिलतेचे, त्यागाचे औदार्य पाहून प्रज्ञासूर्य (बाबासाहेब) रमाईपुढे नतमस्तक होतात. रमाईच्या जीवन-संघर्षाच्या मालिकेचा अर्थ लावणे अवघड जाते. पतीच्या सुखात समाजाच्या सुखात आपले सुख मानले. उभयतांनी समाजाचा संसार केला. रमाईच्या डोळ्यात बुद्धाची करुणा दिसते. बाबासाहेब आणि रमाई दलितांचे बाप-माय तसे दोघेही आई आहेत. यशोधरा, रमाई, सावित्रीबाई फुले या महापुरुषाच्या दिव्यात तेल होवून जळत इतरांना प्रकाश देत राहिला. रमाईने महामानवासाठी आपले आयुष्य देवून फुलविले.

Principal
Yogeshwari Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

होणे अशक्य पडते. सोबत गौरी माझी अक्का माझी अक्का म्हणून कवटाळून रडते. आजूबाजूच्या बायांनी पुढे होऊन समजावल्यावर तेव्हा गौरी-रमाई दोघी बहिणी गळ्याला पडून रडतात. अशाही परिस्थितीत बाबासाहेबांना परदेशी फीस भरण्यासाठी रमाई पैसे पाठविते. कधीही तक्रार केली नाही. पतीसेवा एकनिष्ठ दिसते. म्हणूनच रमाई एक संन्याशी आईच होती असे वामनदादा म्हणतात. संन्याशी कोणत्याही अपेक्षा नसते. समाजाच्या सुखासाठी, दुसऱ्यांच्या सुखासाठी स्वतःची आहुती देण्यातच ते सार्थक मानतात. ही वृत्ती रमाई अंगी होती. दादा संन्याशी शब्द योग्य वापरतात. महापुरुषाला घडविण्यात, साथ देण्यात, सावली होऊन राहण्यात आनंद मानला आहे. रमाई दादांच्या काव्यातून पतिनिष्ठ, कष्टाची मूर्ती, दुःखाची माया, महामानवाची ऊर्जाशक्ती, बळ आहे. रमाई त्यागाची मूर्ती आहे. रमाईचे जीवन म्हणजे ओल्या जखमांचा प्रदेश डोळ्यासमोरून पाहताना डोळ्यातून अश्रू वाहतात हे सामर्थ्य दादांच्या लेखणीत आहे. कष्टाचा डोंगर उपसण्यासाठीच स्वतः झिजवून घेत बाबासाहेबांना फुलविण्यात ही ज्योत जळत पाजळत राहते. रमाई सोशिक, त्यागमय, दुःख सहन करणारी, समाधानी, आदर्श भारतीय स्त्रियांना ध्यास असा आहे.

वामनदादांनी रमाईचे जीवन त्यागाचे, समर्पणाचे, कष्टाचे आहे. रमाईला जीवनाचा अर्थ कळला. रमाईचे जगणे समाजासाठी, लाखो लोकांचे भविष्य उजळून टाकण्यासाठी, स्वतः जळून सूर्याला उजळताना तिने भाकरिस करून घेतले तिने सोसलेले कष्ट, पचवलेले दुःख दादांनी व्यक्त केले. बाबासाहेबांच्या पाऊलावर पाऊले टाकत सावलीसारखी कर्तव्य पार पाडणाऱ्या रमाईचे जीवन काळीज हेलावून सोडणारे आहे. दादांनी रमाईच्या आत्मसमर्पणवृत्तीचा वेध घेतला आहे. पण तरीही रमाईचे जीवन म्हणावे तसे उकलता आले नाही. रमाईच्या बाह्य सौंदर्यापेक्षा गुणांकडे अधिक लक्ष दिले. रमाईचा त्याग, शीलवान, चारित्र्यसंपन्न, स्वच्छ, निर्मळ, कष्टात सुख मानून जगते. बाबासाहेबांना साथ दिली म्हणून बाबासाहेब घडले बाबासाहेबांचे मस्तक पुस्तकात होते. वाचण्याचं फार मोठं वेड होते. पुस्तक ही बाबासाहेबांची दौलत झाली. इतके प्रेम त्यांनी पुस्तकावर केले तेही या गीतातून व्यक्त होते.

बाबासाहेब आणि रमाई ही दलितांची माऊली आहेत. रमाई बाबासाहेबांसाठी जगते. बाबासाहेब समाजासाठी. शेवटी दोघेही समाजासाठीच जीवन अर्पण करतात. रमाईचा बाबासाहेब अनमोल दागिना आहेत. बाबासाहेब, रमाई, यशोधरा, सावित्री या दलितांच्या आया आहेत. बाबासाहेब-रमाई दलितांची माया, छाया आहेत. आम्ही त्यांची लेकरे आहेत म्हणजे रमाई आणि बाबासाहेब दलितांचे माय-बाप नव्हे तर जन्म देणाऱ्या माय-बापापेक्षाही सर्वश्रेष्ठ एकमेव दैवत सर्वस्व आहेत. त्यामुळे रमाईचा फोटो बाबासाहेबांच्या सोबत लावून तिचाही आदर्श समाजासमोर ठेवला पाहिजे. प्रत्येक महापुरुषाला घडविण्यात त्यांच्या पत्नीचा मोठा मोलाचा वाटा आहे. त्याचे मूर्तिमंत उदाहरण रमाईचे दादांनी दिले आहे

भीमाई पान्हा पाजते, रमाई अन्न भरवते. परंतु इथे रमाई ही बाबासाहेबांसोबत लावली पाहिजे ही कृतज्ञतेची भावना कवीचे दिसते आहे. या संपूर्ण गीतात बाबासाहेबांनी दलितांची आई होऊन दूध पाजले. त्याग आयुष्यभर कष्ट होऊन साथ देत स्वतः उपाशी राहून लेकरं स्वाधीन करावली. मृत्यू पावली. पण दलितांच्या अन्नाची व्यवस्था करणारी दुसरी आईच आहे. नव्हे ती एक संन्याशी आईच नव्हे माईच नव्हे चिमखुणीच पदाला पोसणारी त्यागमय मूर्तीच होती. एका वाक्यात शब्दात रमाई आणि माता भीमाईने पाजला पान्हा या दोन शब्दातून मातृत्वाचा भाव व्यक्त होतो. म्हणून बाबासाहेब ही दलितांची भीमाई, रमाई आईच झाल्या आहेत. ते दोघेही दलितांच्या मायबापाचे मायबाप त्याहीपेक्षा सर्वस्व सर्वश्रेष्ठ होते. त्याच्यापेक्षा कोणी मोठे नाही. याची साक्ष ही कविता आहे. ते वामनदादांनीच व्यक्त करावे, ते सामर्थ्य दादांच्या लेखनात, गीतात आहे.

सावित्रीबाई फुले:

"आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत महात्मा जोतीराव आणि सावित्री फुले यांचा मोलाचा वाटा आहे" (शिक्षणमहर्षी महात्मा फुले-इंगळे विजया-१२)

आपल्या पतीच्या पाऊलावर पाऊले टाकणारी क्रांतीकारी सावित्रीबाई फुले आहेत. भारतीय स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याची हक्काचा उद्गाते महात्मा फुले यांची परंपरा चालणारी सावित्रीबाई म्हणजे भारतीय स्त्रियांच्या प्रेरणाशक्ती आहेत. भारतीय समाजक्रांतीची जननी आहेत. स्त्रियांच्या मूलभूत प्रश्नाला हात घालणारी सावित्रीबाईसारखी माऊली झाली नाही ज्योतीबाच्या विचारांची ज्योत पेटून दिपावली प्रकाशयात्री आहे. सावित्रीबाईच्या जीवनकार्याचा, कर्तृत्वाचा, विविध पैलूंचा मागोवा

कवितेतून अनेक वेळा अनेक कविता लिहिलेल्या आहेत. अनेक कवितेतून सावित्रीबाईंच्या [illegible], [illegible], कार्याची ओळख करून दिलेली आहे. सावित्रीबाईंच्या विविध पैलूंचे दर्शन घडविले आहे. [illegible] [illegible] पदरात घेऊन आपला प्रकाश देणारा [illegible] टाकणारी [illegible] [illegible] वामनदादा कर्डक [illegible] आईची आई वाटते. [illegible], [illegible] आणि सावित्रीबाई यांना दलितांची आई म्हणून संबोधले आहे [illegible] [illegible] वामनदादा कर्डक सावित्रीबाईंना आईची आई होती म्हणतात. योग्य नावाने संबोधले आहे. वामनदादा कर्डक [illegible] [illegible] [illegible], आणि आईची आई गीतातून फुले दांपत्याचे कार्य समाजासमोर ठेवतात.

सावित्रीबाई ज्योतीबांची उत्तम पत्नी होती. ती उत्तम शिक्षिका, समाजसेविका, उत्तम आई होती. ती समाजातील अनाथ मुलांची आई दलितांची आई होती. आई-वडिलांपेक्षा श्रेष्ठ आईची आई म्हणून वामनदादा उल्लेख करतात. जन्म देणा [illegible] पालनपोषण करणारेच मोठे असतात. त्याची साक्ष म्हणजे सावित्रीबाई फुले होय. त्याची ओळख वामनदादांनी आपल्या गीतातून करून दिलेली आहे.

वामनदादांच्या गीतातून सावित्रीबाई एक आदर्श स्त्री, माता, आईची आई होती. समाजातील [illegible] [illegible] जन्म देऊन टाकलेल्या अनाथ बालकांची सावित्रीबाई आई होती. दुसरी आई नव्हे तर अनेक आईची आई होती. लेकरांचे पालन-पोषण करणारी, शिक्षण शिकवणारी, त्यांचे आयुष्य उभे करणारी स्वतःला मूल नसताना अनाथ मुलांना स्वतःच्या मुलांप्रमाणे काळजी घेणारी अंगाई गीत गाऊन हातात दोरी घेऊन [illegible] उद्धारकर्ती हो [illegible] समाजसेविका अतिशय कष्टाने अनाथ मुलांची संस्था चालवणारी होती.

> "आईची आई सावित्रीबाई संस्था चालवते
> संस्था चालवते, पाळणा बाळाचा हालवते."
> (हे गीत वामनाचे-भास्कर जाधव पृ.क्र.२७)

समाजात वाकडा पाऊल पडून ज्या स्त्रियांना मुलं झाली त्यांची मुलं स्वतःचीसमजून मनापासून अनाथ मुलांची माय होऊन सांभाळले. मनात दडलेले आईपणाचे प्रेम देऊन दाखवून दिले. स्वतः महात्मा फुले यांनी "दि.१० जुलै १८८७ रोजी जोतीरावांनी आपले मृत्युपत्र करून ते उपनिबंधकांच्या कार्यालयात नोंदवले त्यात त्यांनी सावित्रीबाईंच्या [illegible] [illegible] पोटच्या मुलीसारखी करीत असत असे नमूद केले आहे."(सावित्रीबाई फुले-[illegible] साहित्य संस्कृती म.[illegible]) [illegible] प्रतिबंधक गृहातील मुलं मायेनी, ममतेनी सांभाळले आहेत. तसेच महात्मा फुले स्वतःच्या घरी वसतीगृह चालवत होते. तिथे वसतीगृहात लक्ष्मण कराडी जाया या मुंबईच्या विद्यार्थ्याने हा अनुभव घेतला. त्याने आठवणीत म्हटले आहे की, "सावित्रीबाईसारखी दयाळू व प्रेमळ अंतःकरणाची स्त्री मी अजुनसुद्धा कोठे पाहिली नाही. त्या आम्हा मुलांना आईपेक्षा सुद्धा जास्त प्रेम करीत असत."(आम्ही पाहिलेले फुले-संपादकी नरके पृ.क्र.३४,३५) असेच त्यांनी सर्व मुलांना वाटत असे म्हणून वामनदादा आईची आई म्हणतात. त्या ममतेचे वर्णन करताना म्हणतात,

> "काढून टाकल कुपाटीवरी
> त्या बाळाला आणून घरी
> उरी, पोटी, धरते, उरी पोटी धरते
> पाळणा बाळाचा, बाळाचा हालवते."
> (हे गीत वामनाचे-भास्कर जाधव पृ.क्र.२७)

ज्या मातेनी जन्म देऊन समाजाच्या जाचक बंधनामुळे मनात नसतानाही नाविलाजाने बाळांना रस्त्यावर टाकून गेल्या त्या लेकरांना आपल्या घरी आणून उरी पोटी लावून त्यांना जतन करणारी सावित्रीबाई आईची आई असे सार्थ वर्णन दादांनी केले आहे. हे खरे आहे की, ज्या स्त्रियांनी नुसता जन्म दिला तर सावित्रीबाईने त्यांना उरीपोटी घेऊन अंगाखांद्यावर घेऊन जोजवले वाढविले. त्या अनाथ लेकरांची आई झाल्या. त्या बोलक्या नव्हे का समाजसेविका होत्या. इतकेच नाही त्यांनी काशीबाईच्या यशवंत मुलगा दत्तक घेऊन सांभाळले. आपला मानले. त्या काळात फुले दांपत्य पुढे येऊन विधवा मातांना, त्यांच्या बाळांना सांभाळले त्या काळातील समाजाला न जुमानता महिला प्रतिबंधकगृह चालविले. [illegible]

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

बालविवाह, असमी विवाह अशा स्वरूपाची सरळ बालविवाह व काही कर्तृत्व होते. [illegible]
[illegible] या दांपत्याने आधार, आश्रय दिला [illegible]
[illegible] हे त्यांचे कार्य वामनदादांनी अचूक केले.

''या या या या आलीची फुलं
यांनी पेलून किलेली फुलं
मात फुलवत, मात फुलवत (उपरोक्त)
पाळणा बाळाचा, बाळाचा हालवत ''(३५)

कोणत्याही जाती-धर्माची मुलं असो, त्यांना सावित्रीबाईंनं स्वत:ची लेकरं मानून [illegible] वाढविण्याची, पाळणा हालविण्याची प्रेरणा फुले दांपत्याला मिळाली कुठून या ''महात्मा ज्योतिराव फुलेंचे [illegible] या च्या घरी ब्राह्मण विधवा काशीबाई स्वयंपाकिणीचे काम करीत होती ती [illegible] विधवा होती. शेजारच्या एका कावेबाज शास्त्रीबुवाने या अशिक्षित विधवेला फसवले आणि [illegible] प्रयत्न सर्व फसले. पुढे तिने एका गोंडस बाळाला जन्म दिला. शास्त्रीबुवाने हात झिडकारले. काशीबाई [illegible] समाज जीव जगू देणार नाही. या भितीपोटी तिने त्या निरागस बाळाला सुरीने [illegible] परिसरात विहीरीत टाकले. ते प्रेत फुगून वर आले. पोलीसांनी काशीबाईला [illegible] १८६३ साली या घटनेमुळे जोतीराव-सावित्रीबाई फुले हे कळवळले आणि अशा ब्राह्मण विधवा [illegible] विधवांसाठी 'बालहत्या प्रतिबंधक गृह' १८६३ साली (सावित्रीबाई फुले-काळ आणि कर्तृत्व [illegible] पृ.क्र.१५८) हरि नरके- १७५) ब्राह्मण विधवांसाठी आश्रम सुरू केला.

लहानपणी लग्ने होऊन आणि अल्पवयात पाळणाशे वयमानातील अनेक आया अशा काशीबाईंना [illegible] पुढे १९व्याच्या शतकात अनेक सेवाभावी संस्था समाज सुधारण्याचे कार्य करू लागल्या. त्यांनी सुरुवात [illegible] केली. त्यावेळी ''अनेक विधवांने केस मुंडणे आणि सुशिक्षणाने [illegible] तीर्थक्षेत्री जाहिराती लावल्या.''(१७५) उपरोक्त नंतर ''अनेक ठिकाणाहून ३५ ब्राह्मण विधवा १८८८ पर्यंत [illegible] आल्या. त्यांची बाळंतपणे स्वत: सावित्रीबाईंनी केली. १८७४ साली अशीच एक तरुणी काशीबाई [illegible] तिचा मुलगा त्यांनी स्वत: दत्तक घेतला. त्याला वैद्यकीय शिक्षण देऊन डॉक्टर बनविले.'' (उपरोक्त १७७) [illegible] ठेवले. एका लहान कडव्यातून वामनदादांनी सावित्रीबाईंच्या कार्यकर्तृत्वाचा आलेख मांडला आहे. [illegible] झाले नसते, ते साध्य केले. अशा अभागी माता निराधार महिलांना तेही विधवांना आश्रय देऊन [illegible] दांपत्य मानवतावादी, क्रांतीवादी सुधारक होते त्या काळात बिकट परिस्थितीत हा आदर्श [illegible] बोलके नव्हे कृतीशील दांपत्य होते म्हणून वामनदादा म्हणतात,

''टाकून गेले वामनची आई
त्या बाळाची होऊन आई
बाळाला वाचवंते, बाळाला वाचवंते
पाळणा बाळाचा, बाळाचा हालवंते.'' (भास्कर जाधव-हे गीत वामनाचे-पृ.क्र.३३)

''विधवा माता झाली तर
होतं फुलेचं पाळणा घर
फुलेच्या वाड्याला ओढ या.''(उपरोक्त ३८)

दादा समाजाला हा फुलेंचा वारसा चालविण्यास सांगतात.

''तुम्हीच विकवा तुम्हीच टिकवा
जोतिबाचा मळा हा.''(उपरोक्त -३९)

हे कार्य हाती घेऊन चालविले पाहिजे. या फुले दांपत्याच्या त्यागाचे साक्षी होऊन जाणारा एक तरी वामन निघावा ही अपेक्षा

Scanned with CamScanner

व्यक्त केली आहे. सावित्रीबाईचे कार्य आदर्श आहे. 'आईची आई' ही वामनदादाची उक्ती सार्थ आहे. 'आमची आई' 'आईची आई' म्हणून आदर्श संस्कृतीत घराण्यात आईची स्वप्रतिमा कशी असती? त्याचे उत्तम उदाहरण सावित्रीमाई आहे हे वामनदादा लक्षात आणून देतात. इथे फुले दांपत्य जन्म देणाऱ्यापेक्षा पालन पोषण करणारे मोठे असतात. हे वामनदादांनी दाखवून दिले आहे. म्हणून सावित्रीबाई आईची आई श्रेष्ठ आहेत. ''मृत्युपंथाला लागलेल्या हजारो जीवांना फुले दांपत्याने हे जीवदान दिले. तसेच जिवंतपणी मरणाचे भोग भोगणाऱ्या जीवांना, विधवांना नवजीवन दिले.''(सावित्रीबाई फुले-काल-कर्तृत्व-माळा-१८५) अनाथ-निराश्रीत विधवाच्या जीवनात सुखाचे स्फुल्लिंग निर्माण केले. त्याची ही पावती 'आईची आई' हे गीत आहे. एवढ्या या लहान गीतात फुले दांपत्याचे जीवन कार्य यशवंत, त्या काळाची समाजास्थिती, मानसिकता, सुधारकाचा कल, समूह मानसशास्त्र बघितलेली हे फुले दांपत्याचे धाडस आजही कुणी करणार नाही असे आहे. तसेच शिक्षणाच्याही बाबतीत अनेक शाळा काढून स्वत: सावित्रीने शिकुन अंगावर शेण घेवून अनेक स्त्रियांना शिक्षण शिकविले. एक आदर्श समाजासमोर ठेवला. अशा शिक्षिका, माता समाजात निर्माण व्हाव्यात. निराश्रीत बालकांना, विधवांना सांभाळणारे सावित्री जन्माला यावेत. निर्माण व्हावेत. हा आदर्श हे गीत देते.

'आईची आई' गीताची भाषा लोकभाषा आहे. सामान्य जनाची आहे. ओवी पद्धतीची आहे. जनतेच्या हृदयापर्यंत सहज पोहचते. गाणं सहज कळते. मनाच्या उर्मीतुन आलेली ही रचना आहे. या रचनेत वामनदादांनी जीवप्राण ओतला आहे. सहज गीत स्फुरून बाहेर पडले आहे. जनमाणसात असे असामान्य कर्तृत्ववान माणसं जन्माला यावेत या उद्बोधनासाठी गाणे जन्माला आले. माणूस म्हणून सावित्रीबाईचे कार्य न वामनदादाचे गीत विचार प्रवृत्त करते.

फुले दांपत्यानेच नव्हे तर वामनदादाचाही गीताने प्रस्थापिताच्या सनातनी व्यवस्थेच्या हस्तीदंती मनोऱ्याला हादरा दिला आहे. वर्तमान जीवनात फुलेच्या कार्याची गरज आहे. फुले आंबेडकरांच्या कष्टामुळे परिश्रमामुळे वैभवपूर्ण जीवन जगतो आहोत. माणसं म्हणून जगतो आहोत त्यांच्या कृतज्ञतेची जाणीव 'आईची आई' व अन्य शैक्षणिक गीतेही करून देतात. हा वारसा पुढे चालु ठेवण्यासाठी आईची आई सावित्री विचाराची माय सर्वश्रेष्ठ आहे. याची साक्ष म्हणजे....

''वामनची भीमा आई
सावित्री आणि रमाई
आनंदाने विलीन झाल्या
यशोधरे पायी.''

गौतम बुद्ध आणि यशोधरा, महात्मा फुले आणि सावित्रीमाई फुले, बाबासाहेब आणि रमाई यांच्यात एकात्मता आहे. ती समाजातही निर्माण होण्यासाठी आईची आई गीत वाचून, ऐकून ओळी अनुभवावी. आचरणात आणली तर सावित्रीमाईने दिलेल्या शिदोरीने मानवी जीवन समृद्ध होईल असे वामनदादांना वाटते. नव्हे जीवन समृद्ध होण्यासाठी गीताची निर्मिती झालेली आहे. वामनदादानी 'भीमाई आई'च्या आई सावित्री आणि रमाई या यशोधरेच्या पायी लीन झाल्या हे सार्थ वर्णन आहे. ते पटवून देण्यास शब्दही अपुरे पडतात. ही वामनदादाची प्रतिभा आणि विचाराची झेप स्पष्ट करण्यास माझी बुद्धीही कमी पडते. वामनदादाही या महामातापुढे आनंदाने विलीन होवून जातात. त्यातच त्याचे आपल्या जीवनाचे सार्थक आहे.

*****

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

2-1-22

ISSN
RNI No.MAHAUL030...
Impact Factor: 2.7286

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

August Special Issue II

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

www.powerofknowledge.co.in
E-mail : powerofknowledge3@gmail.com

Editor
Prin.Dr.Shivdas Shirsath

Scanned with CamScanner

RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor

Prin. Dr. Shivdas Shirsath
M. S. P. Mandal's,
Arts, Commerce and Science College,
Kille Dharur, Dist. Beed 431124 Maharashtra

Price : Rs. 300/-
Annual Subscription: Rs. 1000/-

Scanned with CamScanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरण	लेखक	पृष्ठ क्र.
1	जागतिकीकरण आणि आदिवासी बोली	अजय मारोती पाटील	1-4
2	जागतिकीकरण आणि आदिवासी बोली	श्री.कावगुडे हनुमंत प्रा. डॉ.दिलीप ज्ञानोबा भिसे	5-9
3	जागतिकीकरण व आदिवासी लोकगीते	श्री.भगत किशोर बाबुराव प्रा.डॉ. दिलीप ज्ञानोबा भिसे	10-13
4	जागतिकीकरण व आदिवासी लोकनृत्य	प्रा. डॉ.पंजाब शेरे	14-17
5	"मराठी लोकसाहित्यातील गोंधळ एक लोककला"	प्रविण शंकर सोळनकर	18-22
6	जागतिकीकरण आणि आदिवासी लोकगीते	प्रा.डॉ.राजू मोतेराव	23-27
7	पारंपारिक भारतीय आदिवासी समुदायातील लोककथांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा.डॉ.संजय मुरंबाड	28-33
8	जागतिकीकरण आणि आदिवासी बोली	सारिका सदिपान फराडे	34-37
9	जागतिकीकरण आणि दलित कविता	शारदा किशन धामणगावकर	38-41
10	जागतिकीकरण आणि आदिवासी लोककथा	प्रा.डॉ.शोभा ढहाळे	42-45
11	जागतिकीकरण आणि गोमंतकीय आदिवासी जीवन	डॉ.स्नेहा सुहास प्रभू महांबरे	46-52
12	जागतिकीकरण आणि आदिवासी लोकगीते	प्रा.सुपारे व्ही.पी.	53-58
13	आदिवासी बोलीभाषा	डॉ.विठ्ठल केदारी	59-61
14	स्वातंत्र्याच्या क्षितिजावर उगवलेला शौर्यतारा : भगवान बिरसा मुंडा	डॉ.कुंदा बाळासाहेब कवडे	62-66
15	जागतिकीकरण आणि आदिवासी बोली	प्रा. पंडित मोरे	67-71
16	जागतिकीकरण आणि आदिवासी लोकगीते	प्रा.डॉ.वाल्मिक शंकर आढाव	72-78
17	जागतिकीकरण आणि आदिवासी बोली : आव्हाने व उपाय	प्राचार्य डॉ.शिवदास शिरसाठ	79-87
18	मराठी आदिवासी कविता आणि बोली	प्रा.डॉ.गोविंद काळे	88-91
19	जागतिकीकरण आणि आदिवासी लोकगीते	प्रा.डॉ.वसुमती पी.पाटील	92-95
20	जागतिकीकरण आणि आदिवासी साहित्य	प्रा.ललिता दुमटकर	96-100
21	जागतिकीकरण आणि आदिवासी बोली	प्रा.डॉ.रविदास खंदेवाड	101-104
22	वैश्वीकरण और आदिवासी लोक-कथा हिंदी साहित्य के संदर्भ में	अशोक बाळू पाटील	105-109
23	आदिवासी लोकगीत और जनजागरण	वनिता कुमारी डोडियार	110-113

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

RNI No MAHMUL04698 13.1.2012 IC ISSN 2320-4494

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

August Special Issue II 2021

Editorial Office
Kranti Publication
[illegible] Dist Beed
Beed 431 122
Contact 7875827115
E-mail [illegible]@gmail.com

Published By :
Mrs. Lata Sadashiv Sarkate

Price : Rs 300/-

Advisory :-

Hon. Dr. Sudhir Gavhane
Ex Vice Chancellor Y.C.M.O.U. Nasik
& Professor of Mass Communication
& Journalism Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. V. B. Bhise
Ex Professor Dept. of Economics
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Madan Shivaji
Ex Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Bhagwat Katare
Ex Director BCUD
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Sanjay Nawale
Head of Dept. Hindi
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Paralikar Kanchan
Principal Mahila College Georai

Hon. Dr. Ashok Mohekar
Ex Magement Council Member
Dean Faculty of Science
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

EDITOR

Prin. Dr. Shivdas Shirsath
M.S.P. Mandal's
Arts, Commerce and Science College,
Kille Dharur, Dist. Beed 431124 Maharashtra

EDITOR BOARD

Dr. Mala Nurilmala
Dept of Aquatic Product Technology
Faculty of Fisheries and Marine Sciences
Bogor Agricultural University, Indonesia

Dr. Kadam Mangal S.
PG Dept of Zoology
Yeshwant Mahavidyalaya, Nanded

Dr. Bharat Handibag
Ex Dean, Faculty of Arts
Dr.B.A.M.U Aurangabad

Dr. Rajesh Karpe
Management Council Member
Dr.B.A.M.U Aurangabad

Dr. Dhere R.M.
Dept of Zoology
Swa Sawarkar Mahavidyalaya Beed

Dr. Taher H. Pathan
Aligad Muslim university, Aligad (U.P.)

Dr. Vasant Biradar
Principal, Mahatma Phule
Mahavidyalaya, Ahmedpur Dist Latur

Dr.S.D. Talekar
Professor, Dept. of Commerce
L.B.S College, Partur Dist Jalna

Dr.Sudhakar Shendge
Professor of Hindi
Dr.B.A.M.U Aurangabad

Dr.S.R. Takale
Principal, Sant Sawatamali College
Phulambri Dist. Aurangabad

Dr.D.P. Takale
Professor & Head
Dept. of Economics
L.B.S College Partur Dist Jalna

Dr.Bharat Khandare
Principal, Swami Vivekanand College
Mantha Dist. Jalna

Dr.Ganesh Adgaonkar
Kalika Devi College
Shirur Kasar Dist Beed

Dr.Vishwas Kadam
Principal, BSPM's Arts & Science
College, Godhi Tq Georai Dist Beed

Dr.Aparna Ashtaputre
Dept. of Psychology
Dr.B.A.M.U Aurangabad

Dr.Fulchand Salampure
Management Council Member
Dr.B.A.M.U Aurangabad

PEER REVIEW / REFERECS

Dr.Shahaji Gaikwad
Ex Chairman BOS in English
Dr.B.A.M.U Aurangabad

Dr.Vishwas Patil
[illegible] College [illegible]
[illegible] Dist. Kolhapur

Dr. Dilip Khairnar
Professor [illegible]
[illegible] College Aurangabad

Dr. Santosh Chavan
Shivchhatrapati College
Pachod Dist. Aurangabad

Dr. Shivaji Yadhav
Shivchhatrapati College
Pachod Dist. Aurangabad

Dr. Laxmikant Shinde
Asst Professor
B.S College [illegible]

MANGING EDITORS

Mr. Ramesh Hingne
Prof. Bapu Ghoksh
Mr. Shivaji Kakade
Dr. Shakur Shaikh Husain

Mr. Vinod Kirdak
Dr. Datta Lingadwad
Mr. Kalandar Pathan
Dr. Sahas Morale
Dr. Baliram Katare

Asst Prof Mohan Kathare
Dr. Adgaonkar Ganesh
Dr. Santosh Chavan
Dr. Rajkumar Lakhwad

Scanned with CamScanner

Kholeshwar Mahavidyalaya Ambajogai

जागतिकीकरण आणि आदिवासी बोली

प्रा.डॉ.देविदास खोडेवाड

खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई

भारतीय समाजव्यवस्था ही मुळात परिवर्तनशील आहे अनेक बदल तीने स्वीकारलेले आहेत पचवले आहेत त्यामुळे 1980 नंतर जगभरात जे समग्र पातळीवर बदलाचे वादळ सुरू झाले ते भारतात पोहोचायला 1991 साल उजाडले या वादळाचे नाव ' जागतिकीकरण ' होते यालाच वैश्विकरण असेही म्हणतात जे पुढे खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण या बहुविध संकल्पनेने ओळखले जाऊ लागले - संपूर्ण जगाची एक बाजारपेठ करून त्यातील प्रत्येक देशाने आपली अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थव्यवस्थेशी निगडीतखुली करणे म्हणजे जागतिकीकरण या संकल्पनेत महत्वाचं मानलं जाऊ लागलं तसेच मुक्त स्पर्धा, सरकारी क्षेत्राचे खाजगीकरण, नफा-तोटा, अनियंत्रित वस्तू निर्मितीवर भर याला महत्त्व दिलं गेलं त्याचा परिणाम ग्रामीण शेती, उद्योगधंदे, परंपरागत अर्थव्यवस्था, संस्कृती आणि एकूणच मानवी समाज-जीवनावर झाला. याला आदिवासी समाज अपवाद नाही किंबहुना सर्व समाज घटकाच्या तुलनेत आदिवासी समाज या प्रक्रियेत अधिकच भरडला गेला.

आदिवासींच्या अनिष्ट-रूढी परंपरा अंधश्रद्धांनी काही प्रमाणात मुठमाती मिळाली. श्रद्धा पोषाखात बदल काही प्रमाणात शिक्षणाचे द्वार उघडली पण इथला जो भारतीय आदिवासी समाज आहे. जो हजारो वर्षांपासून जल-जंगल- जमिनीला आपलं सर्वस्व मानून जगतो आहे त्यावर सरकारी कायदे आणि जमीनदार, सावकारांच्या माध्यमातून घाला या जागतिकीकरणामुळे आला उद्योग व्यवसाय यासाठी जमिनी, तलाव उद्योगपतींच्या घशात घातले जात आहे. जे जंगल त्यांच्या मालकीचं होतं आज ते जळनफाट्यालाही जाण्यास मज्जाव आहे. पाण्यावर बंदूकधारी पहारेकरी आहेत ज्यां हक्काच्या पाण्याला स्पर्श करण्याचा अधिकार नाही ते जागतिकीकरण कोणत्या कामाचं म्हणतात. या जागतिकीकरणामुळे आदिवासींचे परंपरागत ज्ञान जगाला कळाले, त्यांचे लोकनृत्य, लोकनाट्य चित्र-शिल्प, वस्तुकला जगाच्या व्यासपीठावर आल्या त्यांच्या रानभाज्या उजेडात आल्या पण त्याने आदिवासींच्या जीवनात बदल झाला का ? त्यांचे जीवन प्रकाशमय झाले का ? त्यांच्या कलांचे पेटंट त्यांना मिळाले का ? याचे उत्तरं नकारात्मक येतात आदिवासींच्या जीवनात जागतिकीकरणाचा परिणाम सांगताना प्रधान एस (2015) सांगतात 'जागतिकीकरणामुळे जमातींना विस्थापन, कर्जबाजारीपणा, जमिनींच्या मालकी हक्कावर गदा, प्राचीन संस्कृतीचा ऱ्हास यासारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. ही अवस्था जागतिकीकरणानंतर आदिवासींची आहे' आदिवासींच्या भाषा आज आखेरची घटका मोजत आहेत हा परिणाम आहे. आदि + वासी = आदिवासी आदि म्हणजे प्रारंभीचा, मूळचा तर वासी म्हणजे निवास करणारा, राहणारा ब्रिटिश

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai

राजवटीत पाश्चात्य अभ्यासकांनी सर्वप्रथम आदिवासींच्या जीवनाचा अभ्यास केला आणि (Aboriginal) अगदी प्राचीन किंवा (Aborigines) अगदी मूळचे रहिवासी या संज्ञा वापरल्या तर आदिवासींचे कैवारी ठक्कर बाप्पा यांनी 'मूळनिवासी' असे म्हटले. आदिवासींना संबंध हा जंगलाशी जवळचा असल्यामुळे त्यांना गिरीजन, वनवासी, पहाडी तर मन नसलेले नगरातले सुशील वैदू नागरिक आणि मानववंशशास्त्र त्यांना अप्रगत, जंगली, रानटी, वनचर नावाचे, वगैरे असे उपहासात्मक संबोधतात. तर भारतीय संविधानात 342 या कलमाने या आदिवासींना घटनात्मक नाव प्राप्त झाले ते म्हणजे अनुसूचित जमाती (ST) मात्र आदिवासींचे प्रतिनिधित्व करणारे आणि संविधान समितीचे सदस्य जयपालसिंह यांना हे संबोधन मान्य नव्हते 1930 सालापासून छोटा नागपूर (झारखंड) येथपासून त्यांनी इंग्रजी (Aborigines) अगदी पूर्वीचे रहिवासी या शब्दाचा रूढ मराठी पर्याय 'आदिवासी' हा शब्द प्रचलनात प्रथम आणला होता. त्यांना संविधानात आदिवासी शब्द राहावा आपली आदिमतेची प्रतिमा पुसली जाऊ नये वाटत होते हा विषय त्यांच्या न्यायालयातही गेला होता मात्र शेवटी 'अनुसूचित जमाती' हीच संज्ञा प्रचलित झाली.

भारतीय आदिवासी आणि त्यांची बोलीभाषा यांना अत्यंत जवळचा संबंध आहे. आदिवासी कोण ? हे सांगताना डब्लू. जे पेरी म्हणतात "समान बोलीभाषा बोलणाऱ्या व एकाच समान भू-प्रदेशावर वास्तव्य करणाऱ्या समूहाला आदिवासी समाज म्हणतात "बोलीभाषा या जमातीचा आत्मा आहेत त्यांच्या हजारो वर्षांच्या परंपरागत व मौखिक वाङ्मयाचे संचित आहेत. त्यांची लोकगीते, लोककथा, सण-उत्सवाची गीते म्हणी-वाक्प्रचार बोलीभाषेतून वहन होतात. मात्र आज जागतिकीकरणाच्या, इतर भाषांच्या आक्रमणातून नष्ट होत चाललेल्या आहेत. युनेस्कोच्या एका अहवालानुसार, "जगातील सुमारे सात हजार भाषांपैकी अधिक भाषा २०५० सालापर्यंत मृत अथवा मृतप्राय झालेल्या असतील" आदिवासी भाषांची ही स्थिती चिंताजनक आहे याचा विचार राज्यकर्त्यांनी केला पाहिजे. ही परिस्थिती भारत आणि महाराष्ट्राची वेगळी नाही. एक भाषा मरते तेव्हा, त्या भाषेला मिळालेला हजारो वर्षांचा इतिहास मरतो, संस्कृती मरते त्यातील ज्ञान नष्ट होते त्याचा विचार झाला पाहिजे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सर जॉर्ज ग्रियर्सन याने भाषांची पाहणी केली व भारतातील आदिवासी बोलीचे नमुने गोळा करून अभ्यास केला तेव्हा भारतात 179 भाषा व 544 बोलीभाषा आहेत. त्यापैकी 116 भाषा व 450 बोलीभाषा आदिवासी आहे असे आढळले. या सर्व बोलीभाषांना लिपी नाही त्यामुळे त्या भाषा व त्या भाषेतील ज्ञान एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे पोहोचू शकत नाही. त्यासाठी या बोलीभाषांना लिपी बद्ध केले पाहिजे. त्यांना शिक्षणाचे माध्यम करून त्यांचा विकास केला पाहिजे. कोठारी आयोगाने आदिवासी भाषा शिक्षणाचे माध्यम व्हावे म्हणून, प्राथमिक शिक्षणाच्या पहिल्या दोन वर्षात या भाषांचा उपयोग करावा. अशी शिफारस केली होती. महाराष्ट्रात अशी पुस्तके गोंड लिपीत छापली होती. पण पुढे याची स्थिती माहित नाही ते गोंडी मुलांपर्यंत पोहोचलेच नाहीत. "नागालँड प्रदेशातील अओ, अंगामी, सेमा, आसाम मध्ये 'बोडो' आदिवासी बोलीतून पदवीपूर्व शिक्षण दिले गेले." त्यामुळे तिथल्या भाषेला आणि मुलांना मूळ आपल्या भाषेतून शिक्षण मिळाले त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक, सांस्कृतिक, सामाजिक विकास मोठ्या प्रमाणात झाला. हा सर्व सगळ्या समोर आहे.

महाराष्ट्रातील 47 आदिवासी जमाती आहेत असे आंध, बैगा, पारधी, कोलामी, प्रधान, हलबा, महादेव कोळी इ. या जमातींच्या स्वतःच्या बोलीभाषा आहेत. तसेच त्यांना पोटभाषा व उपभाषा ही आहेत

Scanned with CamScanner

एकट्या भिल्लींच्या 36 उप बोलीभाषा आहेत मात्र आज या बोली लिपिबद्ध नसल्यामुळे नष्ट होत आहेत शहरी, बाजारू संस्कृतीच्या संपर्कात येऊन स्वतःलाच विसरताहेत, नष्ट होत आहेत आज भाषाप्रेमी गणेश देवी सारखे अभ्यासक या भाषांचा अभ्यास करून ग्रंथबद्ध करीत आहेत जे जे आज अस्तित्वात मौखिक साहित्य आहे त्याचं संकलन होत आहे मात्र ही बुडत्याला काडीचा आधार अशी स्थिती आहे.

बोलीभाषा ही सांस्कृतिकदर्शक असते आणि तीन लोकसाहित्य आणि ललित साहित्याच्या रूपाने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे वहन केली जाते. ती एक जीवित संस्था आहे. ती सांस्कृतिक प्रगतीचे वाहनही करते म्हणून संस्कृतीच्या अभ्यासात बोलीभाषेला महत्त्व प्राप्त होते. आदिवासी म्हणून सर्वच जमातींचे लोकसाहित्यातील भावना, संवेदना, निसर्गाशी तन्मयता, समूह जीवनाची ओढ, जन्म-विवाह-मृत्यू, सण-वार साजरे करण्याच्या पद्धती समानच आहेत.

'रेला रेला

सली मेरी होनु दादी रिरीतो

किनीर विनीर होनु दादी रिरीतो

निवा दापना जोडी दादी रिरीतो

किनीर विनीर होनु दादी रिरीतो'

हे लोकगीत माडिया, गोंड जमातीत विवाह प्रसंगी गायले जाते लग्नात नवऱ्याला सासऱ्याच्या मंडळींना, मुलींवर प्रेम करण्याचा उपदेश मुले-मुली करतात नवऱ्या मुलाबरोबर हसत नाचत जा तुझ्या जोडीदारिणीला हसत नाचत घरी घेऊन जा, म्हणतात या गीताची भाषाही गोंडी असून ती परंपरागत जतन केलेली आहे

'एकाचे काळेकुट्ट

मनसुबे आम्हाला

पारतंत्र्यात करणारे

आमच्या डिरव्या

उनाला आग लावणारे'

जागतिकीकरणाने आदिवासींचे जीवन कसे कसे उध्वस्त झाले आहे, जगताचा राजा जल-जंगल-जमीन पासून कसा दूर फेकला गेला, याचे कवीने दर्शन केले आहे. उलगुलान, आगाझ, तिरम काठा पाडा, मनोगत, रानपाखरा चॅ माया, म्हंटकी, पतुसा इत्यादी कविता संग्रहातून त्यांच्या बोलीभाषेत पारतंत्र्याची

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

मधून व्यक्त झालेली आहे.

आदिवासी कथा वाङ्मयात सतीनाद्रात, रजाक नरसापड आदि कथासंग्रह मराठी भाषेतून अवतरले असले तरी आदिवासी बोलीतील असंख्य शब्द अवतरतात आहेर हा कथासंग्रह उपाकिरण याचा त्या स्वतः गोंडी जमातीतील आहेत म्हणून त्यांच्या कथांमधून गोंडी बोलीतील गोंदुल, बेलासा, हिरेंसा, पाटा शब्द येतात रानफुले, रानवारा, रानकाही बोलीतील प्रतिमा येतात 'हातच गेल गेल घोड न गयाले म्हणशील एक भाड घोड' ही म्हण गोंडी भाषेत प्रचलित आहे. आदिवासी कादंबरीही मागे नाही जंगलातील छाया, गोंदारानी, झेलसपाट यातून एक उंदर, तडा, वाडा, कोळीवाण भिलायफरारी कादंबऱ्या आदिवासी वारली, कातकरी, पावरा, भोंध, डांगी, ठाकूर माडीया गोंड महादेव कोळी, गोंडी मल्हारी सह त्यांच्या बोलीभाषेच्या माध्यमातून साकारतात.

मुंडा गटातील कोरकू जमातीत 'डेडे डेडे डोळोंबा' हा वाक्प्रचार आहे याचा अर्थ नजर किंवा नजर देवाणे असा होतो, तर पतुम आदगी डो खिना रिकामा ही म्हण पांढरे कपडे आहेत, पण खिसा रिकामा असतो. घरात काहीच नसताना श्रीमंतीचा बडेजाव करणाऱ्याला या म्हणीतून टोमणा मारला जातो. उखाने कवाडयाकु पुतुम साडी, जवानेन् के निला साडी, सनिनकी राटा साडी' हा कूट प्रश्न मनोरंजनात्र विचारला जातो याचा अर्थ लहानपणी मुलीला पांढरी साडी तरुणपणी हिरवी साडी, तर म्हातारपणी लाल साडी ही म्हातारी कोण ? उत्तर 'मिरची' तसेच वडील जंगलात राहतात, आई उकिरड्यावर जाते, तर मुलगी बाजारात जाते, ती कोण ? 'चारोळी' अशा वेगवेगळ्या स्वरूपात आदिवासी बोली भाषा आज समाजमनात जतन केली जात आहे. मात्र जागतिकीकरणानंतर या बोली आणि आदिवासी संस्कृती शहरीभाषा, संस्कृतीच्या संक्रमनातून नष्ट होत आहेत त्या आपले अस्तित्व गमावून बसत आहेत त्यांना लिपिबद्ध करून शिक्षणाचे माध्यम केले पाहिजे, तो आपला वारसा आहे तो जतन केला पाहिजे.

संदर्भसूची :-

1 भारतातील आदिवासी समाज डॉ. गुडाम जाधव, चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद 2012

2 महाराष्ट्रातील आदिवासी समाज जीवन डॉ. दादेदात खोडवाड, विद्या प्रकाशन औरंगाबाद 2010

3 महाराष्ट्रातील आदिवासी मराठी साहित्य एक शोध डॉ. माहेश्वरी गावित, दास्ताने प्रकाशन पुणे २००८

4 आदिवासी कला, गारे गोविंद, समन्वय प्रकाशन, पुणे १९९२

◆◆◆

International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM), ISSN: [illegible]
Volume 10, Issue [illegible], March 2022, Impact Factor: [illegible]

Rural Leadership in Panchayat Raj Maharashtra

Dr. Vilas A. [illegible][1], Dr. [illegible][2]

[1]Department of Economics [illegible]
[2]Department of Economics [illegible]

Panchayat Raj is regarded as the heart of Indian politics. [illegible] is the agency of economic prosperity, social progress and [illegible] for the discovery of new leaders. Panchayat Raj has brought [illegible] leaders would not survive. The significant changes in the Indian [illegible] village leaders the power of [illegible] with the public [illegible]

The objectives of Panchayat Raj are decentralization, development and [illegible] emergence of new emerging elite in rural India [illegible] and generating catalysts of a new transformation in terms of [illegible] purpose who are the elites in the changing social milieu [illegible] Further the objectives of the present study are to find out [illegible] counterparts. To what extent they are acting as agents of social [illegible] social economic background of the emerging leaders [illegible] influencing the leadership pattern and the attitudes of the leaders [illegible]

CONCEPT OF PANCHAYAT RAJ

Panchayat Raj has been understood in many different ways. [illegible] development programmes or (c) an agency of the state government. [illegible] concept of Panchayat Raj concluded that Panchayat Raj [illegible] the opinion that in a planned society the state has to perform [illegible] the limbs of the state to the village. [illegible] and generating a climate that would inspire people to [illegible] that Panchayat Raj offers opportunities to the humblest in the [illegible] of the [illegible] community. Jayaprakash Narayan held that village [illegible] organisation of the country, and should enjoy the widest possible [illegible] that with the village Panchayat is the base [illegible]

Main features of the Maharashtra Panchayat Raj:

Panchayat Raj pattern in Maharashtra is unique and has three tiers [illegible] to Zillah parishad in Maharashtra is given more significant [illegible] the [illegible] in the scheme of panchayati raj in the state [illegible] Members of the Zillah Parishad are elected directly by the [illegible] elected indirectly. This [illegible] system of [illegible] committee and [illegible] members of the [illegible] the respective constituencies [illegible] members of the [illegible] directly from the adult voters of the district [illegible] Members of the State legislature and parliament [illegible]

Concept of leadership

Panchayat Raj [illegible] development [illegible] largely depend [illegible]

Principal
[illegible]

Scanned with CamScanner

International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM), ISSN: 2455-6211
Volume 10, Issue 3, March -2022, Impact Factor: 7.429, Available online at: www.ijaresm.com

life. According to Kumar this leadership has to guide the people to new avenues of social development where community welfare is not warped by selfish consideration of personal good, where positions of authority are filled not for the love of prestige power and personal aggrandizement, but because of the desire of the incumbent to serve the community, and where the higher echelons of administrative organizations find their fulfillment in transferring more power and responsibilities to the lower organizations.

Methodology and sample size:

There are elected colored and ex-officio leaders in the Panchayat Raj institutions. In the present study a leader has been defined as one who has been elected to the Panchayat Raj institutions. Colored and ex-officio members of the Panchayat Raj institution have also been referred to, though emphasis has been placed on elected leaders. The leaders of all there tiers village Panchayat, Panchayat samitis and Zillah in the following manner

(a) The study covers 22 Zillah Parishad members who are directed elected to the Zillah Parishad by virtue of which they are ex- officio members of the respective Panchayat samitis in which their constituency falls.

(b) The study also covers 38 Panchayat samitis members, who have been elected from electoral colleges. They are generally panchas and serpent as of the Panchayat.

(c) The study covers, besides 120 Sarpanchas as and panchas of the Gram Panchayat, who are not members of the Panchayat samitis.

The leaders who are studied in this work were elected to their position in 1967 and retained their status up to 1972. The constituencies of the Village Panchayat, Panchayat samitis and Zillah Parishad from 1967 election were decided by abovemment order.

Instrument of study:

A structured questionnaire was designed to secure information with reference to the objectives of the study. The questionnaire consists of six sanctions. In the first section an attempt is made to chart out the political career of the leader, his political antecedents and party loyalties. The second section seeks to study the influence of caste, money and education on the emergence of leadership. In the third section an attempt is made to study the functioning of leadership in relation to its supporters and opponents and the attachedes of the leaders and people towards social change. The fourth section is devoted to political values in relation to the problems of local leadership. The fifth section deals with the leader's perception and awareness of the functioning of the Panchayat Raj and of the qualities of the leadership. The last section presents a detailed democratic background of the leader. It includes questions about income, property and political education as indicated by them and their exposure, especially to newspapers.

Survey techniques:

For the purpose of this study, the following technique were used:

(1)Interview

Leaders of the Gram Panchayat, Panchayat samitis and ZillahParishad, as well as villagers were interviewed with the help of a structured questionnaire, to ascertain the view at with the ends. It was a nice experience. Some of the respondents thoughts it was a sheer waste of time and hence they were very much in a hurry to see the commission of the interview. But the majority of the leader were honest respondents who tried to interest and the question site and answered it according to their ability.

(2)observation

For making a meaning full interpretation of the data ascertained through the interview method, observation method was used. Meetings of the Gram Panchayat, Panchayat samitis and Zillah Parishad were attended. [illegible] villages were also visiting along leadership in the world.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM), ISSN: 2455-6211
Volume 10, Issue 3, March -2022, Impact Factor: 7.429, Available online at: www.ijaresm.com

(b) Collection of secondary data

Secondary data was collected from the annual reports of the gram panchayats, panchayat samitis and Zilla Parishad. Election information was collected from tehsil offices.

LIMITATIONS

Owing to paucity of resources, limited time, non- availability of some go the leaders, all the leaders of the Panchayat raj institution were not covered. The researcher was alone in consulting the interviews and had 7 further resources to aid him in the task. Owing to this the views of some of the leaders might not have been covered.

AIMS AND OBJECTS OF THE STUDY

The study of leadership has to be viewed in relation to Panchayat raj institute ones, the party system, the caste-system, the class structure and the personal back ground of the leaders. All these factors interact and influence the leadership process and its functioning. This study has emphasized the following three aspects of the subject.

(1) An attempt has been made to examine the social Economic condition under which the new leadership is meeting. (2) Among the many factors which internet and influence the process of leadership, caste, money, education and transitional status have been given prominent attention?

REFERENCES

[1] Lakshmi Dutta (Kurukshetra A Journal on rural development January 2014) Panchayat Raj – Three Tier Systems in India. Local Self Governments Vetted.
[2] Dr Mani Devolution Index Pal 8.
[3] Dr Arpita Sharma Government Programmes to Empower Panchayati Raj-12.
[4] Dr. Amrita PatelMahindra Patel. Gram Sabha-the Pillar of Development Has The Panchayati Raj Worked -Yojana 2018
[5] Dr G R JayanandamTwo Decades of Panchayati Raj-Gaps and Challenges.
[6] Dr Amiya Kumar Mohapatra 28 Role of Panchayat Samitis in Panchayat Raj-Inclusive Democracy in India-Kurukshetra 2016.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

NAAC

8624946865 / 8888454089 ijaar2014@gmail.com editor@ijaar.co.in

International Journal of Advance and Applied Research

ISSN – 2347-7075 (DOUBLE-BLIND Peer Reviewed) (Bi-Monthly Research Journal)

Kholeshwar Mah... Ambajogai

≡ ✖ Menu

HOME AIM & SCOPE AUTHOR INFO EDITORIAL BOARD CURRENT ISSUE PRI

VOL. 9

Vol. 9 No. 1

September – October 2021

TABLE OF CONTENT

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.	View/Download
1	Dr. Rajekhan Shikalgar Miss. Snehal Karpe	A Geographical Analysis Of Drinking Water Sources In Kumbhi River Basin, Maharashtra State	1 to 7	Download

Vol. 9 No. 2

November – December 2021

TABLE OF CONTENT

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.	View/Download
1	Dr. Rajekhan Shikalgar Miss. Snehal Karpe	Spatial Distribution Of Cardiovascular Diseases In Maharashtra State	1 to 7	Download
2	डॉ. [illegible] पवार	कोरोना काळातील मानवी [illegible] दुरावस्था : अभ्यास		Download
3	प्रा. आर. पी. [illegible] [illegible]	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन	[illegible] 21	Download
4	डॉ. अरुण [illegible]	जागतिकीकरणाचे आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रातील परिणाम: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	22 to 28	Download

Principal
Kholeshwar Mahavidyalay, AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper
57	Vidul Trimbakrao Gaikwad, Dr. A. T. Khan	Role Of Agriculture In Regional Development And At Osmanabad District
58	Dr. Yogesh Singh Rajendrasingh Bais	Waste Management And Its Challenges: An Empirica
59	Karamveer Kaur	Challenges And Need For Change In Blended Learni
60	Dr. Suman Dalal, Sachin	"A Study Of Locus Of Control Of Senior Secondary S Educational Adjustment"
61	Dr. Hanumant A. Gandhale	To Study The Geographycal Analysis Of Tahsilwise C District (MS)
62	Ms. Vidya Bhat	Access, Aware And Usage Of Digital Banking To Achi
63	Asst. Prof. Nitesh E Motghare, Dr. Raju K. Mate	Teaching And Learning With Information Communic Libraries
64	Mrs. V. Pattammal	Corporate Vision For Indian Strategic Leaders Playi Transformation
65	Dr. Susmita Durgule	A Comparative Study Of Daily Nutrient Intake And It Sangli And Kolhapur City Adolescent Girls
66	Veerabhadrayya P Hiremath, Dr. M.B Dalapati	A Basawaswara Philosophical Framework In Anubh
67	Dr. Jahdav N. D.	Socio-Legal Issues Of Cyber Security In India
68	प्रा. डॉ. अभय श्रीहरी लावंडे	"महात्मा फुले यांची सामाजिक सुधारणेतील भूमिका"
69	श्रीमती. यशोदा सिंह राठौड़	पुस्तकालय एवं सूचना विज्ञान के उभरते रुझान एवं भविष्य
70	पर्वत कुमार कृष्णा	75 सालों में भारत के हाशियाकृत समाज की राजनीतिक भागीदारी
71	डॉ. राजू के. माटे	एकात्मिक बाल विकास सेवा योजना :- ग्रामीण महिलांचा विकास
72	प्रा. डॉ. सुरेखा पै. मंत्री	समाज के नवनिर्माण में हिंदी साहित्य की भूमिका
73	प्रा. डॉ.भीमराव माळगे	बिदर जिल्ह्यातील भूमी उपयोजन कार्यक्षमता : एक भौगोलिक अ
74	डॉ. जगदीश सदाशिव आवटे	मराठीतील ऐतिहासिक कादंबरीचे जनक रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर
75	कु प्रीति उइके, कु. रेखा जामोद	किशोर बालक- बालिकाओं के शैक्षणिक एवं व्यावसायिक रुचियों व
76	प्रा.डॉ.मनोजकुमार अमृतराव वाकडे	"स्त्रियों की सामाजिक-आर्थिक गति और स्थिती"
77	प्रा. विद्या बाबूराव वाडे	मृदुला गर्ग के 'मैं और मैं' उपन्यास के संदर्भ में
78	दया शंकर यादव, प्रीती यादव	मधु कांकरिया कृत 'सेज पर संस्कृत' उपन्यास में चित्रित धार्मिक
79	प्रीती यादव, दया शंकर यादव	संजीव कृत 'फांस' उपन्यास में चित्रित किसान विमर्श
80	श्री. सावंत कृष्णा आण्णासाहेब	निजामकालीन शेतकरी शोषणात सरंजामशाही सरदारांची भूमिका
81	डॉ. अशोक भानुदासराव [illegible]	[illegible]
82	डॉ. शोभा पी. [illegible]	सांप्रदायिक हिंसा [illegible]
83	Dr. Amita Srivastava	[illegible]
84	डॉ. अनुपमा सक्सेना	[illegible] में रस अभिव्यंजना

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai

Scanned with CamScanner

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075
Peer Reviewed
Vol.9 No.6
Impact Factor – 7.328
Bi-Monthly
July – Aug 2022

"स्त्रियों की सामाजिक-आर्थिक गति और स्थिती

प्रा.डॉ.मानीतकुमार अमृतराव वाकळे
खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई,जि. बीड
Corresponding Author- प्रा.डॉ.मानीतकुमार अमृतराव वाकळे
DOI- 10.5281/zenodo.7070794

पृष्ठभूमि :

भारत में स्त्री शक्ति स्वरूप में लिया जाता हैं, यह परंपरा प्राचीन कालसे चली आरही हैं । लेकिन मुगलों, अंग्रेजी और बाद के कालखंड में शक्ति स्वरूपा की सामाजिक गरिमा को चोट पहुचाई गई । लगातार सांस्कृतिक आक्रमणों के चलते महिला शक्ति, जो भारत की सामाजिक चेतना और सांस्कृतिक पहचान के संरक्षण के तौर पर जानी और पहचानी जाती थी, उपयोगिता को समाप्त किए जाने का भरकम प्रयत्न किया गया । हमारे गौरवशाली इतिहास के कालखंड में बहुत सी मातृशक्तियों के उदाहरण उपलब्ध है । जिन्होंने समाज को दिशा दिखाने का काम किया है । जबकी प्राचीन समय से विदेशों या सैमेटिक प्रभाववाले स्थानों में महिलाओं को मूल अधिकार भी बडी मुश्किलसे मिलते थे । भारत में पुरूषसत्ताक वर्चस्ववादी व्यवस्थाने अपने वैयक्तिक स्वार्थ के लिए महिला को गुलाम बनाया और उसको सर्व अधिकारों से वंचित किया धर्मग्रंथो में नीच समजा तुलसीदास तो स्त्री को ... ढोल, गंवार, शुद्र, पशु नारी । सकल ताडना के अधिकारी ।" इस तरह समझा, भारत मे जो गुलामी है । उसमें महिलाओं का सबसे ज्यादा शोषण किया गया है । महिलाओं पर ज्यादा बंधन होने का जो मौलिक कारण है वो यही कारण है कि भारत में जो विवाह पद्धती है वो दुनिया में कहिपर नही है । विवाह पद्धति मे जाति श्रेष्ठ कनिष्ठता, अशिक्षा, धार्मिकता के बंधनों से स्त्री के सामाजिक तथा आर्थिक स्वतंत्रता को बंदिस्त किया गया है ।

भारतीय स्त्रियों का वर्ग एवं सामाजिक स्थिती :

भारतीय समाज में स्त्री को गौणत्व प्रदान किया गया है भारतीय सनातनी दृष्टीकोन स्त्रिको चूल्हा, चौकट और बच्चों की देखभाल यहाँ तक ही सिमीत था । किंतु वे पुरूषों की तरह हर कार्य में सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक कार्य में बराबर की हकदार थी । तथापि अपनी मनुवादी समाजव्यवस्था ने स्त्री को चारदिवारी में कैद कर लिया । मंडल आयोग की रिपोर्ट के अनुसार जिस वर्ग को अपने उदर निर्वाह, उपजिविका के लिए मुख्यत शारिरिक कष्ट पर निर्भ रहना पडता है उन्हे सागास वर्ग कहा जाता है । मंडल आयोग ने श्रम के आधारपर तथ रहन-सहन, क्रय-विक्रय के आधरपर सामाजिक तथा आर्थिक दर्जा निश्चित किया । इन सब में स्त्री का दर्जा अत्यंत गौण तथ कष्टप्रद था ।

कुटुंब में ही नही बल्कि पूरे समाज में स्त्री को सन्मान नही था । पती के नाम और व्यवसाय से स्त्री की पहचान होती थी । परसे, समाज में उनपर अत्याचार होते थे, हजारो महिला इन अत्याचारों से अपनी जान गवॉ देती थी । विवाह, खानपान, रहनसहन के मूलाधार पुरूष ही निश्चित करते थे । स्त्री को इनमें अपना मत देना या हस्तक्षेप करने का कोई अधिकार नही था । हिंदू धर्मग्रंथोने स्त्री को 'बंदिस्त वर्ग' में कैद किया है । डॉ. बाबासाहब आंबेडकर ने स्त्री को 'जातिव्यवस्था का प्रवेशद्वार' कहा है । 'जाती' का मतलब 'बंदिस्त वर्ग' है और इन जातियों का उदय स्त्रियोंपर बंधने लादकर किया है । जाती के बाहर विवाह बंदी तथ भोजन बंदी यह जाती के मूलाधार है ।

जाती को वर्ग की पवित्रता अबाधित रखने के लिए सतीप्रथा, बालविवाह, विधवा प्रथाओं का निर्माण किया गया । स्त्रियोंकी पवित्रता अबाधित रखने के लिए पुरूषो ने अपने नियमो, कानुनोंसे उसे बली का बकरा बना दिया । स्त्री को हमेशा धार्मिक, सामाजिक तथा आर्थिक बंधनो मे जकड कर रखा । रक्षाबंधन, करवा चौथ जसे धार्मिक त्योहारो मे स्त्री के मस्तिष्क मे पूर्णत: गुलामी भर दी । किंतु यह नियम बनानेवालो को यह नियम ... नही ... स्त्री ने पुरूषो को पुरूषत्व प्रदान किया उसी पुरूषो के द्वारा मातृशक्ती को ... की भेट मिली । उसे जान

Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

बुझकर भारतीय समाजव्यवस्था ने शिक्षा से दूर रखा। क्यों की शिक्षा से स्त्री धर्मद्रोही, समाजद्रोही बनेगी भारतीय समाज में स्त्री को अत्यंत गौण स्थान मिला।

आर्थिक वर्ग :

भारतीय समाज में महिलाओं का शोषण अनादीकाल से हो रहा है। महिलाओं को शिक्षा से वंचित किया, ताकि वे वैचारिक रूप से स्वतंत्र न हो सके, आर्थिक रूप से परावलंबी हो। महिला को सामाजिक, आर्थिक पारतंत्र देनेवाला एक वर्ग समाज में प्रस्थापित हुआ और स्त्री को गुलाम बनाया। महिलाओं की इन गुलामों के खिलाफ राष्ट्रपिता ज्योतिराव फुले ने आंदोलन चलाया उनका कहना था कि, 'विद्या बिना मती गई। मति के बिना गति गई। गति बिना वित्त गया। और वित्त के बिना शुद्र पतित हुए। इतना सारा अनर्थ एक अकेली अविद्या के कारण ही हुआ।' म.ज्योतिराव फुलेने सर्व प्रथम महिलाओं को शिक्षित किया। स्कुलोंकी स्थापना की, इतनाही नही आपनी पत्नी सावित्रीबाई को शिक्षित कर शिक्षिका बनाया।

आज फुले, शाहू, आंबेडकर के क्रांतीकारी विचारों ने, शिक्षा ने महिलाओं में अमुलाग्र बदलाव लाया। शिक्षा, कायदा, कानून से उन्हे उनका अधिकार दिलाया। नौकरी के माध्यम से महिलाओं में वैचवारिक एवं आर्थिक स्वावलंबीत्व प्राप्त हुआ। राजर्षि शाहू महाराज ने दहेज प्रथा बंद कर स्त्री को 'वस्तू' न समझकर 'मनुष्यत्व' हा एहसास दिलाया। आगे चलकर डॉ. बाबासाहब आंबेडकर ने महिलाओं के लिए खास कानून तयार कर उन्हे कानुनन पिता और पती के संपत्ति में बराबर का हिस्सेदार बनाया। समाज में कुटुंब में अपना सम्मान, हक्क देने के लिए 'हिंदू संहिता विधेयक' यानी 'हिंदू कोड बिल' की निर्मिती की।

इससे स्त्री को संपत्ती का वारसदार, विवाह, पोटगी, तलाख, दत्तकविधान, अज्ञान पालकत्व इ. अधिकार दिए गए। स्त्रियोंके साक्षर बनाने का काम म. फुलेने किया है और आर्थिक निर्भर एवं स्वतंत्र करने का काम डॉ. आंबेडकर ने किया है। म.फुलेने महिलाओं में स्व-चेतना जागृती की और उन्हे आंदोलनो में उतारा। उसी तरह से पुरूषों को भी चाहिए की वह अपनी महिलाओं का दिशा निर्देशन करके उन्हे आन्दोलन में आगे लाए। क्योंकी राष्ट्रव्यापी जनआन्दोलन में महिलाओं की भागीदारी पुरूषों से कम नही होनी चाहिए, तभी तो सामाजिक परिवर्तन होगा। समाज में स्त्रियों के स्थिती में बदलाव आएगा। अन्त में इतना सत्य है "दौर-ए-मौजुदा के दिन य[illegible] बदल सकते है। ह[illegible] जाए तो, हालात बदल[illegible] सकते है।" इसलिए [illegible] के हर व्यक्ति ने अपने अ[illegible] बदलकर स्त्री का सम्मान करके उसको आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक तथा राजनैतिक बराबरीका हक्क देना [illegible]। तभी इस राष्ट्र की उन्नति होगी, अन्यथा इस देश [illegible] असंभव है। क्योंकि नारी शक्ति ही भारत को खोया हुआ वैभव दिला सकती है। क्योंकि नारी करुणा का सागर है। व अन्ततः वह वास्त में मंगल है।

निष्कर्ष :

1. आर्थिक और सामाजिक क्षेत्र में महिलाओं की भूमिका को सुदृढ बनाने हेतु आवश्यक कदम।
2. महिलाओं के विकास हेतु सकारात्मक आर्थिक और सामाजिक नीतियों का निर्माण।
3. पुरूषों के साथ महिलाओं को राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक सांस्कृतिक और नागरिक क्षेत्रोंमें वैधानिक एवं समान भागीदारी।
4. स्वास्थ्य, गुणवत्तापूर्ण शिक्षा, रोजगार में समान परिश्रमिक, सामाजिक सुरक्षा आदितक समाजन पहूंच।
5. महिलाओं के विरूद्ध भेदभाव के सभी रूपों के उन्मुलन का प्रयास।
6. सक्रिय भागीदारी द्वारा सामाजिक व्यवहार और कुप्रथाओं में परिवर्तन।
7. विकास प्रक्रिया में लैंगिक भेदभाव को समाप्त करना।
8. महिलाओं और बालीकाओं के प्रति सभी प्रकारकी हिंसा का उन्मुलन।
9. नागरिक समाज विशेषकर महिला संगठनों के साथ भागीदारी का निर्माण एवं उन्हें सुदृढ करना

संदर्भ सूची :

1. डॉ. आंबेडकर आणि स्त्री मुक्तीचे युद्ध - डॉ. यशवंत मनोहर, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर
2. राजर्षी शाहू महाराज आणि महिला मुक्ती - उत्तम कांबळे, सुगावा, पुणे.
3. भारतीय सामाजिकपणाचा पाया वर्ग की जात ? - शरद पाटील (क्रांतिसिंह नाना पाटील)
4. राजर्षी शाहू छत्रपती- जीवन व कार्य - डॉ. जयसिंगराव पवार, म[illegible] प्रबोधिनी, कोल्हापूर.

Principal Kholeshwar Mahavidyalaya AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

5. मनुस्मृती स्त्रिया आणि डॉ. आंबेडकर - मनोज कांबळे, प्रतिमा परदेशी (क्रांतिसिंह नाना पाटील).
6. लोकराज्य - ऑक्टो 2006.
7. बहुजनों का भारत - मार्च 2012.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

प्रा.डॉ.मानीतकुमार अमृतराव वाकळे

Scanned with CamScanner

NAAC

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - X Issue - IV October - December - 2021

ENGLISH / MARATHI / HINDI PART - I

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2020 - 6.306
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Scanned with CamScanner

VOLUME - X, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.306 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF HINDI PART - I

अ.क्र.	लेख और लेखक के नाम	पृष्ठ क्र.
१	सांप्रदायिकता का स्वरूप **प्रा. शिंदे अनुराधा नामदेवराव**	१-२
२	उच्चतर माध्यमिक कक्षाओं में अध्ययनरत विद्यार्थियों की पर्यावरण जागरूकता को प्रभावित करने वाले कारक **डॉ. कमलेश यादव**	३-८
३	देवेंद्र मेवाडी की विज्ञानकथा 'अंतीम प्रवचन' **प्रा. डॉ. बी. आर. नळे**	९-१२
४	कमला का सिनेमाई रूपांतरण और स्त्री दृष्टि **राजेश अहिरवार**	१३-१७
५	पारसी रंगमंच और शेक्सपियर **मुकेश उपाध्याय**	१८-२२
६	वैश्विक परिदृश्य में अनुवाद की दिशा **धुमाळ सुनिता जगन्नाथ**	२३-२७
७	महिलाओं का वित्तीय समावेशन : एक मूल्यांकन तथा सुझाव **डॉ. शालिनी चतुर्वेदी** **मनीषा नेगी**	२८-३४
८	अयोध्या का प्रमाण : एक ऐतिहासिक विश्लेषण **श्रीमती. सरोज सिंह**	३५-४१
९	ये आम रास्ता नहीं उपन्यास में स्त्री संघर्ष **प्रा. पल्लवी दिपक जुनघरे**	४२-४३
१०	नरेंद्र कोहली तथा राजेंद्र मोहन भटनागर के उपन्यासों में स्वामी विवेकानंद के राष्ट्रीय विचार और उनकी प्रासंगिकता **प्रा. सुधाकर इंडी**	४४-५०
११	कबीर का समाज दर्शन **प्रा. डॉ. मानीतकुमार अमृतराव वाकळे**	५१-५८

Principal
Kholeshwar Mahavidyalay
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

VOLUME - X, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.306 (www.sjifactor.com)

११. कबीर का समाज दर्शन

प्रा. डॉ. मानीतकुमार अमृतराव वाकळे
खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई, जि. बीड.

भूमिका

महात्मा कबीर के जन्म के विषय में यह कहा जाता है कि उनका जन्म एक विधवा ब्राह्मणी के कोख से हुआ। उस गरीब व लाचार ब्राह्मणी ने लोकलाज के भय से इस नवजात बालक को लहर तारा नामक तालाब के किनारे फेंक दिया। उसी समय वहां से नीरू नामक जुलाहा और अपनी पत्नी नीमा के साथ जा रहा था। इन्हें कोई संतान नहीं थी। तालाब किनारे बालक को रोता हुआ देखकर इस दम्पती ने उसे अपने लिये ईश्वर का प्रसाद समझकर बडे हर्ष के साथ स्वीकार किया। नीरू और नीमा ने बड़े लाड-प्यार से अपने पुत्र की तरह इस बालक का पालन पोषण किया। यही बालक बड़ा होकर कबीर कहलाया। अपने माता पिता के साथ कबीर भी जुलाहे का काम करने लगे। पर कबीर का मन सदा ही भक्ति में लीन था। उन्हें भौतिक संसार में कोई रस नही लगता था। वे सदा ही साधु संतों के साथ रहते थे। जुलाहे के व्यावसाय में उन्हें बिलकुल रूचि नही थी। वे सदा ज्ञान और भक्ति की बातें किया करते थे। उनके मन में ब्रह्म की लौ जग चुकी थी। आवश्यकता थी उसे निश्चित दिशा देने की।

कबीर के समय गुरू के बिना ज्ञान प्राप्त नही हो सकता, यह मान्यता थी। कबीर को सच्चे गुरू की तलाश थी। वे सच्चे गुरू को ढूंढ रहे थे। ऐसे ही समय उनकी भेट उनके समय के महान संत स्वामी रामानंद से हुई। वे प्रसिद्ध महात्मा थे। कबीर ने उन्हीं से दीक्षा ग्रहन कर उन्हें गुरू माना। कुछ लोगों का मत है कि शेखतकी नामक किसी व्यक्ति के कबीर शिष्य थे पर महात्मा कबीर अपनी रचनाओं में शेख तकी का ऐसे उल्लेख किया जैसे शेखतकी कबीर के शिष्य हो।

महात्मा स्वामी रामानंदजी से दीक्षा ग्रहण करने बाद कबीर का जीवन ही बदल गया। इसमें संदेह नहीं कि कबीर अनपढ थे। किसी पाठशाला में वे गये नहीं थे। किंतु वे बहुश्रुत थे। उन्होंने शास्त्रों का अध्ययन नही किया किंतु संत महात्मों के सत्संग से इन्होंने वेदांत, उपनिषद् और पुराणें का पर्याप्त ज्ञान प्राप्त कर लिया। नाथ-साधुओं से मिलते जुलते रहने के कारण इन्हें योग का भी अच्छा ज्ञान हो गया। नाथपंथियों और योगियों के साथ रहते हुओ भी इन्होंने भक्तिमार्ग को ही सदा अपनाया है । वास्तव में महात्मा कबीरदास एक उच्च कोटि के भक्त थे किंतु अन्य भक्तों के समान तिलक, छापा आदि बाह्य आडम्बरों से वे घृणा करते थे। वे सदा ही सरलता के पक्षपाती रहें।

महात्मा कबीर निर्गुण मार्ग के अन्वेषी थे। इन्होंने ईश्वर के रूप को स्वीकारा आवश्य है किंतु इनका ईश्वर निर्गुण निराकार ब्रह्म है। कबीर ने बार बार 'राम' का नाम लिया है और वे अपने आपको राम की बहुरिया मानते है। पर यह ध्यान में रखना होगा कि कबीर का राम दशरथी राम नहीं है। उनके राम का न तो कोई रूप है और न ही कोई आकार। उनका निर्गुण राम घट घट में समाया है। वह चहुँओर व्याप्त है। संसार में ऐसी कोई जगह नही जहा राम नहीं। इसमें संदेह नही कि महात्मा कबीर एक मुसलमान जुलाहे के घर में पालपोसकर बडे हुओ। इसी कारण उनपर इस्लाम के लिये एक जैसा है। धर्म और सम्प्रदाय के बाहरी भेदभाव कबीर को स्वीकार नही थे। इसीलिए तो उन्होंने स्पष्ट कहा कि -

"हरि को भजे से हरिका होई।"

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

कबीर सही अर्थों में समन्वयवादी थे । डॉ. सुधाकर व्यवहारे के अनुसार, "भारतातील परिवर्तनवादी सामाजिक क्रांति, संत कबीर अध्यात्मिक व सामाजिक, परिवर्तनवादी साधक म्हणजे संत कबीर।" (बौद्ध संस्कृती आणि महात्मा ज्योतिबा फुले, डॉ. सुधाकर व्यवहारे, अजिंठा प्रकाशन, औरंगाबाद, पृ.क्र.-100) भक्ति और धर्म के क्षेत्र में किसी भी प्रकार का आडम्बर उन्हें स्वीकार नहीं था । उनका समस्त साहित्य एक सच्चे भक्त हृदय के उद्गार है । चाहे उनकी भाषा शुद्ध न हो, चाहे उनके छंद पिंगल शास्त्र अर्थात छन्दशास्त्र के अनुसार शुद्ध न हो फिर भी इस बात को अस्वीकारा नहीं जा सकता कि कबीर का काव्य एक सच्चे भक्त की उच्चकोटि की वाणी है और एक नैतिक भक्त का वास्तव दर्शन है । उनकी तथाकथित सधुक्कड़ी भाषा में अनेक तत्कालीन भाषा के शब्द प्रयुक्त हुये है किंतु इससे उनकी कविता का महत्त्व घटता नहीं अपितु बढ़ जाता है । सत्य तो यह है कि अपने नैतिक एवं हृदय में उठे हुए भावों को व्यक्त करने के लिये कबीरदास ने शब्द विशेष को खोजने का प्रयास नहीं किया । यदि वे ऐसा करते तो सम्भव था इनमें शुद्ध भाषा में तथा इनमें उच्च कोटि का काव्य नहीं दे सकते । इनकी समस्त कविता मुक्तक है । निर्गुण काव्यधारा की सभी विशेषताएँ इनकी कविता में मिलती है । महात्मा कबीरदास ने उलटबासियों का बड़ा मनोहारी प्रयोग किया है । निर्गुणकाव्य धारा में कबीर के समान महान साधु, महात्मा और दुर्लभ है । "कबीर एकेश्वरवादी है, किन्तु उनका ऐकेश्वरवाद मुस्लिम एकेश्वरवाद से भिन्न प्रकार है । मुसलमान धर्म के अनुसार ईश्वर समस्त प्राणियों और स्थानों से भिन्न और परम समर्थ है । परंतु कबीर द्वारा प्रतिपादित ईश्वर सर्वव्यापक है, वह समस्त संसार में व्याप्त है । वह अलख, अगोचर और वर्णनातीत है । वह केवल शास्त्रों और पुराणों के अध्ययन एवं ज्ञान से नहीं जाना जाता है । बल्कि वह प्रेमपूर्ण भक्ति से प्राप्त है । निर्गुण राम और भक्तितत्त्व कबीर को सिद्धों और नाथों से अलग कर देते है । और इसी कारण कबीर में अधिक सरलता आ गई है । कबीर की भक्ति अनन्य भाव से संपन्न है । उनमें कर्मकांड के विधि-विधानों और बाह्याचारों के लिए अवकाश ही नहीं है । वह सर्वथा निष्काम ही भक्ति के मार्ग में माया कनक और कामिनी के रूप में व्यवधान डालती है । अतः कबीर ने इनकी कटु भर्त्सना की है । जिस पर सभी सुगमता से चल सकते है, उसमें ऊँच-नीच, ब्राह्मण, शूद्र और स्पृश्यास्पृश्य का कोई प्रश्न नहीं है ।" (हिंदी साहित्य युग और प्रवृत्तियाँ, डॉ. शिवकुमार शर्मा, अशोक प्रकाशन 26-15, नई सड़क, दिल्ली-6, पृ.क्र.148-150) भारतीय निर्गुण भक्ति पद्धति में महात्मा कबीर का स्थान सर्वोपरि है । जिस निराकार निर्गुण भक्ति का प्रभाव समस्त भारतवर्ष में एक समय छा गया था उसका संपूर्ण श्रेय महात्मा कबीरदास को है । उन्होंने भक्ति को जन सामान्य तक पहुँचाने का महत्त्वपूर्ण कार्य किया । निर्गुण भक्ति में उन्होंने कुछ विशेष प्रकार की भक्ति पद्धति का उल्लेख भी किया है । वे अपनी भक्ति पद्धति में निर्गुण निराकार ईश्वर को मानकर माया के दो रूपों को मानते है । एक माया भक्त को ईश्वर से दूर लेकर जाती है जिसकी वे निंदा करते है । व दूसरी माया भक्त को ईश्वर के निकट लेकर जाती है और इस माया की कबीर प्रशंसा करते है ।

कबीर की भक्ति और गुरु का महत्त्व

इसी प्रकार कबीर ने गुरु महिमा का गुणगान किया है । उनका यह विश्वास है कि सच्चे गुरु के बिना ज्ञान की प्राप्ति सम्भव नहीं । गुरु ही एक मात्र ऐसा साधन है जो भक्त को ईश्वर के निकट लेकर जा सकता है । गुरु के प्रति कबीर की अगाध श्रद्धा है । वे गुरु को गोविंद से भी महान मानते है । उन्होंने कहा भी है

> "गुरु गोविंद दोनों खड़ेया, काकू लागू पाय
> बलिहारी गुरु आपने, गोविंद दियो बताय ।"

- गुरु की महिमा का गान करते हुये कबीर ने यह बताया है कि गुरु कैसा हो । क्योंकि कबीर के समय अनेक लोग गेरुए वस्त्र पहन, अपना हिन्दूपन त्यागकर साधु होने का ढोंग किया करते थे । या मुड़ाकर सन्यासी होने का बहाना करते थे । कबीरदास ने ऐसे साधुओं से सावधान रहने को कहा है । वे स्पष्ट करते है कि जो सच्चा ज्ञानी है, पाखंड से दूर है, उनक

Scanned with CamScanner

विचारों का है वही व्यक्ति गुरू हो सकता है। ऐसे गुरू से दीक्षा लेने पर ही ज्ञान की प्राप्ति होती है अन्यथा सच्चा ज्ञान नहीं मिलता। सच्चा गुरू ही ईश्वर के दर्शन करा सकता है।

- महात्मा कबीर ने अपने निर्गुण संप्रदाय में गुरू के महत्व के साथ-साथ नाम समरण को बहुत अधिक महत्व दिया है। वे इस बात को मानकर चलते है कि सच्चे मन से ईश्वर नामस्मरण करना ही सच्ची भक्ति है। नाम स्मरण के विषय में वे निर्देश देते है कि नाम स्मरण सच्चे मन से हो, बाहरी तौर पर नहीं। केवल जोर जोर से चिल्लाकर, शोर मचाकर कीर्तन करने को वे नाम स्मरण नहीं कहते। उनके मतानुसार ईश्वर का स्मरण तो हृदय से और मूक वाणी से हो। उन्होंने बाह्य आडम्बर का सदा ही विरोध किया है। तिलक या छापा लगाना, जोर जोर से माला जपना, चिल्लाकर कीर्तन करना उन्हे मान्य नहीं और इसके लिये उन्होने हिंदू और मुसलमान दोनों संप्रदायों पर गहरा कुठाराघात किया। उन्होंने स्पष्ट कहा -

  "हिंदून की हिंदुआई देखी, तुरकन की तुरकाई,
  अरे इन दोउन; राह न पायी।"

  मस्जित पर चिल्लाते हुओ मुल्ला को देखकर उन्होंने कहा -

  "कांकर पत्थर जोरिक मस्जिद लिया बनाई
  तापर मुल्ला बांग दे क्या बहिरा तेरा खुदाई।"

मुसलमानों के शासन में, मुसलमानों को इस प्रकार से फटकारना कोई सरल कार्य नहीं था। कबीर जैसे महान साहसी और क्रांतीकारी व्यक्ति ही यह काम कर सकता था। क्योंकि कबीर के लिये पाखंडी हिंदू भी निंदा का पात्र था और मुसलमान भी। यदि यह कहा जाय कि कबीर सच्चे अर्थ में समाजवादी थे तो अत्यक्ति नहीं होगी। महात्मा कबीर ने ही इस देश में सबसे पहले जाति पाति के भेद का विरोध करते हुओ कहा था "जाति न पुछो साधु की, पूछ लीजी ज्ञान।" भक्ति और साधना के क्षेत्र में कबीर को किसी प्रकार जातिगत भेदभाव स्वीकार्य नहीं था। भक्ति आंदोलन के संबंध में शिवकुमार मिश्र लिखते है - "यह भक्ति आंदोलन सच पूछा जाए तो अपने समय की राजनीतिक धार्मिक और सामाजिक परिस्थितियों की अनिवार्य देन था। वह युग जीवन की ऐतिहासिक माँग बनकर आया इस तथ्य का अनुमान सहज इस बात से लगाया जा सकता है कि, इस सेन केवल अपने समय की राजनीतिक, धार्मिक, सामाजिक जड़ता को तोड़ा, चली आती हुई सांस्कृतिक जीवन की धारा के साथ विजेताओं की नई संस्कृतिक घुलाते-मिलाते हुए पहली बार, जाति, धर्म, वर्ग, वर्न आदि से निरपेक्ष एक मानव धर्म तथ एक मानव संस्कृति की परिकल्पना सामने रखी। इसने शताब्दियों से कुंठित और अपमानित देश के करोड़ों-करोड़ों साधारण जनों के लिए उन की सामाजिक मुक्ति तथा आध्यात्मिकता के द्वार भी उन्मुक्त कर दिए, समाज तथ धर्म के ठेकेदारोंने जिन्हे उनके लिए कब का बंद कर रखा था। इस आधर पर यदी यह कहा जाए की एक स्तर पर यह भक्ति-आंदोलन रूढ़िग्रस्त धर्म तथ उसके द्वारा अभिशप्त एक अनैतिक और अमानविय समाज व्यवस्था के प्रति सामान्य जन के सात्विक रोष तथ उसकी दुर्दन जिजीविष की भावात्मक अभिव्यक्ति था, तो अतिशयोक्ति न होगी।"[1] (शिवकुमार मिश्र, महाशक्ति) वे तो विश्वास करते थे कि ईश्वर के पास न कोई छोटा है और न कोई बड़ा। वहां तो सभी समान है। वहा न कोई हिन्दू है और न कोई मुसलमान। भक्ति के क्षेत्र मे इस प्रकार की समानता का प्रतिपादन सबसे पहले महात्मा कबीर ने ही किया है। इसी अर्थ में वे पहले समानतावादी थे और इसी अर्थ मे मानवतावादी थे। महात्मा कबीर ने अपनी कठोर वाणी के द्वारा कभी हिन्दूओं को सही रास्ता बताते हुओ उन्हे फटकारा और कभी मुसलमानों को। उनकी इसी नीती के कारण सम्पूर्ण मध्ययुग मे समस्त निर्गुण काव्यधारा की अपनी एक पहचान बनी। उन्होंने प्रचलित अवतारवाद का विरोध कर कहा है कि ईश्वर एक है और वह अनादि; अनन्त व अखंड है। उनका बहुदेववाद मे विश्वास नहीं था। वे मानते थे कि जो अजन्मा है और कभी न समाप्त होनेवाला है वह अवतार कैसे लेगा। हिंदू धर्म के प्रचलित बहुदेव पूजा पद्धति का उन्होंने घोर विरोध किया। यह एक सत्य है कि महात्मा कबीरने अंधविश्वास, गलत परम्पराओं और

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai

पाखंड का विरोध करते हुअे मध्ययुग में जन सामान्य में एक ऐसी ज्योत जलाई जिसके परिणाम स्वरूप अंधकार में भटकी हुई भारतीय जनता को एक नया प्रकाश मिला और एक नई राह दिखाई दी। महात्मा कबीर के निर्गुन ज्ञान और भक्ति पद्धति ने समस्त मध्ययुगीन भारतीयों के मन में आशा, विश्वास और धैर्य जगाकर एक ऐसा कार्य किया जिसे इतिहास भुला नही सकेगा। यही वास्तव में महात्मा कबीरदास की निर्गुण भक्ति की सबसे बड़ी देन है।

कबीर विद्रोही, क्रांतिकारी व्यक्तित्व

महात्मा कबीर का व्यक्तित्व बडा ही क्रातिकारी था। उनका यह क्रांतिकारी व्यक्तित्व ही असीम भक्त, निराला प्रेमी और शुद्ध मानव की विभिन्न धाराओं में बहा है। उनके व्यक्तित्व में सर्वत्र ही एक प्रकार की प्रकारता, निश्छलता तथा स्पष्टता है। अपने अशिक्षित होने की बात को उन्होंने बडे ही स्पष्ट और निश्छल शब्दों में कहा। पर उन्हें अपने सांसारिक अनुभव और उनपर पूर्ण आस्था थी यही कारण है कि उन्होंने शिक्षित पण्डितों को ललकार कहा था, "तू कहता कागदलेखी, मै कहता आँखिन देखी।" कबीर साहित्य का सूक्ष्म अध्ययन करने पर ज्ञात होगा कि कबीर का व्यक्तित्व एक अक्खड नेता का, मस्तिष्क एक प्रतिभाशाली दार्शनिक का और हृदय एक भावुक कवि का था। इन सब में उनका क्रांतिकारी व्यक्तित्व ही सब तरह छाया रहा। यही कारण है कि उनके काव्य में सर्वत्र क्रांति का और बदलाव का संदेश मिलता है। यद्यपि कबीर की वाणी धार्मिक सुधार तक ही सीमित दिखाई देती है, तथापि भारतीय नवयुग के समाज सुधारक में एवं क्रांतिकारियों में कबीर का स्थान सर्वप्रथम है। कबीर की यही समदृष्टि उन्हे सार्वभौमिक बना देती है। "कबीरांनी सुद्धा माणूस म्हणून जन्म घेतला. कुठे जन्म घ्यावा हे त्यांच्या हातात नव्हते. मात्र त्यांनी जगातील सत्य आणि असत्य यातून सत्याचा मार्ग स्वीकारला. सत्य-असत्य, धर्म, अधर्म यापैकी कबीराने सत्य स्वीकारून सत्याला त्यांनी आपला धर्म मानला. हिंदू आणि मुस्लिम धर्म, अधर्माच्या मार्गावर वाटचाल करताना बघून मानवतावादी, सत्य धर्मवादी कबीराला राहवले नाही आणि सत्य मानव सुधारक बनून त्यांनी भारतीय समाजाला उपदेश केला. परिणामाची काळजी न बाळगता कबीरांनी हा मार्ग निवडला. जे जगात सत्य आहे तेच कबीरांनी जनतेसमोर मांडले."[4] (बुद्ध तत्वज्ञानी कबीर-बबन लव्हात्रे, नेहा प्रकाशन, 120 गुरुनानकपुरा, नागपूर-17, पृ.क्र.379) जातिगत भेदभाव हेय, हानिकारक व मानव मात्र के लिए कलंक है ऐसी उद्घोषणा करने का क्रांतिकारी साहस केवल कबीरदास ने ही किया है अन्य किसी ने नही। उनके इसी साहस के कारण, उन्होंने समाज में एक क्रांति उत्पन कर दी थी। धर्म के नाम पर और धर्म के द्वारा किये अत्याचार का विरोध जन सामान्य की भाषा द्वारा समाज को जागृत करने में कबीर का स्थान सर्वप्रथम है। कविता की मर्यादा जीवन की भावात्मक और कल्पनात्मक विवेचना में है। यह विवेचना कबीर में पर्याप्त है। यही कारण है कि वे एक महान परिवर्तनवादी कवि सिद्ध हुए है। साथ ही साथ वे भावना की अनुभूति से युक्त है, उत्कृष्ट रहस्यवादी है और जीवन के अत्यंत निकट है। रहस्यवाद की दृष्टि से यदि उनकी कविता "पतिव्रत को अंग" पढ़ी जाये तो ज्ञात होगा कि उनका कवित्व संसार के किसी भी साहित्य का श्रृंगार हो सकता है। महात्मा कबीर का साहित्य वैयक्तिक होते हुअे भी अपने समय की वास्तविकता से पलायन नही करता। उन्होंने आश्चर्यजनक प्रतिभा से अपने समय की समस्याओं को समझने और सामाजिक विषमताओं के सुधारने का प्रयत्न किया। वस्तुत: महात्मा कबीर मे सुधार का स्वर इतना अधिक प्रबल दिखाई देता है कि मानों वे समाज में प्रचलित सारी बुराईयो को एकदम जड़ से उखाड़ फेंकना चाहते है। यही कारण है कि आज के सन्दर्भ मे भी महात्मा कबीर प्रासंगिक लगते है। उनकी क्रांतिकारी और परिवर्तनशील वाणी के कारण कहा जाता है। यद्यपि उनकी क्रांति का क्षेत्र सीमित है फिर भी अपने युग में यह कार्य ने जातिपाति का विरोध कर मानव समानता की बात कह सकता था। इसी कारण उनकी वाणी तथा प्रतिभा की धाक प्रभाव तथा चमत्कार उस काल से लेकर आज तक स्वीकार किया जाता है।

Scanned with CamScanner

VOLUME - X, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.306 (www.sjifactor.com)

कबीर युगदृष्टा कवि

साहित्य की सबसे बड़ी देन जीवन की मूल समस्याओं पर मौलिक रूप से विचार करने की प्रेरणा उत्पन्न करना है। कबीर साहित्य की सबसे बड़ी विशेषता यह है कि वह हमें विचार करने की प्रेरणा देता है। कबीर की प्रेरणा का महत्व सत्य की साधना के कारण है। उन्होंने मध्ययुग में सबसे पहले जन सामान्य को एकता के सूत्र में बांधने का प्रयास किया और इसी प्रयास में उन्हें मानव की एकता का सूत्र मिल गया था। सांसारिक विषमता, और उनके इसी संदेश के उनके युग में भारत के जन मानस में एक नई प्रेरणा जगाई थी। वस्तुत: कबीर का रचनासंसार भारतीय जन मानस के इस तरह जुड़ गया था कि उसे इसी में अपना सर्वस्व दिखाई दिया। उनकी कविता जन सामान्य की कविता है। इसी कारण जन सामान्य कबीर संप्रदाय की और आकर्षित हुआ। पर कबीर की कविता पंडितों को लिये नही थी वह सोचना भी गलत है। उनकी कविता कई स्वनामधन्य पंडितों को सोचने के लिये भी बाध्य करती है। डॉ. रामकुमार इस संबंध में कहते है - "कबीर संत पहले है, कविवाद में उनकी वाणी में धार्मिक दृष्टिकोण की प्रधानता है, काव्यगत दृष्टिकोण गौण। कविता उनका उद्देश्य नहीं था, बल्कि वह समरथ का परवाना एवं संदेश पहुँचाने की साधना थी, साध्य नहीं थी। उन्होंने कलाकर्मों को छुआ तक नहीं था और न ही कविकर्म का उन्होंने विधिवत अध्ययन किया था, उन्होंने कभी भी कविता करने की प्रतिज्ञा भी नहीं की, परंतु फिर भी उनकी काव्य गहरी में अमित रस एकत्रित हुआ है, जो किसी भी साहित्य का श्रृंगार हो सकता है।" (हिंदी साहित्य : युग और प्रवृत्तियाँ, डॉ. शिवकुमार शर्मा, अशोक प्रकाशन, 2615, नई सड़क, दिल्ली-6, पृ.सं.154)

सत्य तो यह है कि महात्मा कबीर युगद्रष्टा कवि थे। अपने समय की सम्पूर्ण गतिविधियों पर उनकी नजर थी। महात्मा कबीर अपने युग और नियामक थे। युगद्रष्टा शाश्वत काल से विषमताओं का खंडन कर मानवता का प्रचार करते आये है।

यह सर्व विदित है कि हिन्दी साहित्य के इतिहास में कबीर जैसा युगद्रष्टा, अक्खड़ व्यक्तित्व और स्वतंत्र प्रतिभासंपन्न कोई दूसरा कवि नहीं हुआ। मानवतावाद में अपूर्व निष्ठा, समाज सुधारक की अथक लगन, दार्शनिक की सूक्ष्म बुद्धि और अति भावुक कवि की निश्छल आत्माभिव्यक्ति जिस परिमाण में कबीर के काव्य में देखने को मिलती है। काव्य, जीवन और समाज को एकाकार करके कबीर ने जैसी साहित्यिक धरोहर भारतीयों को सौंपी है उसके द्वारा मानव जातिका कितना बड़ा उद्धार हो सकता है, यह बात जानने के लिये आज हम महात्मा बुद्ध के सत्य, अहिंसा और मानवतावादी धर्म के सिद्धांत को सक्रिय रूप में समझकर भली भांति जान सकते है। महात्मा कबीर ने अपने साहित्य द्वारा जिव सहज धर्म और मानव समाज का सुधार का महान संदेश अपने युग में प्रसारित किया, भले ही कुछ अंधविश्वासी पंडितों और कठमुल्लों को वह कोरी बकवास लगे, किंतु शुद्ध मानवतावादी जनता को तो, किंतु आज के युग की विषम समस्याओं से प्रताडित जनता को भी कबीर का साहित्य पढ़कर प्रेरणा और रसमय आनंद प्राप्त होगा। वस्तुत: कबीर युगांतरवादी कवि और सूक्ष्म दार्शनिक माने जाते है। उनकी रचनाएँ हिन्दी साहित्य का विशेष अंग है। उनकी वाणी तथा प्रतिभा की धारा का प्रभाव तथा चमत्कार उस काल से आज तक स्वीकार किया जाता है। आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदीजी ने कबीर के विषय में ठीक ही कहा है, "कबीर में एक ही साथ कई बातों का संयोग हुआ। वे दरिद्र और दलित थे इसीलिए वे अंततक इस श्रेणी के प्रति की गई उपेक्षा को न भूल सके। उनकी नस नस में इस अकारण दंड के विरुद्ध विद्रोह भाव भरा था। वे मुसलमान थे अतएव सहज ही मुस्लिम साधनाओं को ग्रहन ग्रहण भी कर सके और उनकी कमजोरियों पर आघात भी कर सके। वे पंडित नही थे, पर काशी में रहकर नजदीक से पंडितों को देखने का अवसर उन्हें मिला था। इसका यह परिणाम निकला की वे और लोगों की भांति अपने को हलका समझने की हीन भावना के शिकार न बने क्योंकि उन्होंने अच्छी तरह देखा कि तथाकथित बड़े बड़े पंडित ठीक उसी प्रकार के हाडमांस की बुराइयों भलाइयों के बने है, जिस प्रकार क साधारण जुलाहा।" उनका व्यक्तित्व ही जबरदस्त था। इसलिये उन्होंने अपने सामने किसी को कुछ न समझा और ताल ठोककर बड़े बड़े धुरन्धरों को ललकारा। उन्होंने अपनी वाणी से क साथ अपने युग को और उसके शासकों को निर्भयता से चुनौती दी। उनकी वाणी में स्पष्टता का बल था। आचार्य शुक्ल ने ठीक ही कहा है, "यद्यपि वे पढ़े-लिखे न थे, पर उनकी

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

प्रतिभा प्रखर थी जिससे उनके मुख से बड़ी चुटीली और व्यंग चमत्कार पूर्ण बाते निकलती थी। कबीर पुरे मस्त मौला जीव थे। उन्हें किसी से कोई सांसारिक मतलब नही था। वह तो आत्मतत्व के पवित्र प्रेमी ओर लोग सत्य के प्रतीक थे।"

कबीर की प्रेम भावना

महात्मा कबीर ने जिस भक्तिमार्ग का प्रणयन किया उसमें उन्होंने वेदांत का और अद्वैतवाद का गहरा रूप दिखाई देता है। यदि हम कबीर के दार्शनिक सिद्धांतों का अध्ययन करे तो हमें ज्ञात होगा कि उनके सिद्धांत अद्वैतवादी तो थे किंतु ब्रह्म ही साधना और उपासना के लि उन्होंने जिस साधना की ओर संकेत किया था, वह था अलौकिक सम्बन्ध को जोडनेवाला दो अक्षरों का एक छोटा सा शब्द - प्रेम। उनका अगाध विश्वास प्रेम पर था। प्रेम ही उनके लि सबकुछ था। प्रेम की शक्ति अपार और अपरिमित है। इसीलिये तो उन्होंने स्पष्ट कहा कि,

"पोथि पढ़ि पढ़ि जग मुआ, पंडित भया ना कोय।
ढाई अक्षर प्रेम का पढ़े सो पण्डित होय।।"

अपने प्रेम पर कबीर को विश्वास था। वे जानते थे कि अपने परमेश्वर से कभी न कभर मिलन होगा ही। वे आजन्म आशावादी रहे। उन्होंने परमेश्वर कोही अपना पति और प्रियतम माना था। यह जीवन और शरीर विराग की ओर वियोग की अवस्था है ऐसा वह मानते थे, पर जानते थे कि कभी न कभी प्रियतम से मिलन अवश्य होगा। अपने प्रेम की इसी उत्कटता को व्यक्त करते हुये उन्होंने कहा है कि -

"कागा सब तन खाइयो, चुन चुन खइयो मास
दुई नयना मत खाइयो, मोहे पिया मिलन की आस।"

यह दोहा इस बात को स्पष्ट करता है कि कबीर में प्रेम का भाव और भक्ति कितनी उत्कट थी। जीवन के अंतिम क्षण तक वे प्रतीक्षा करने को तय्यार थे और उन्हें यह विश्वास था कि पिया से मिलन अवश्य होगा। भौतिक संसारसे परे कबीर सदा एक आध्यात्मिक संसार में रहते थे। कबीर का प्रेम आध्यात्मिक ही है। सामाजिक खंडन मंडन से परे, जहांपर भी महात्मा कबीर ने एकांत पाया, वहीं उनकी ससीम आत्मा असीम परमात्मा से अभिसार करने के लिए व्याकुल हो उठी। ऐहिक संसार से एक अनन्त विरक्ति की संगति लहरी और परोक्ष प्रियतम से अखण्ड मिलन की लौ जिस तरह कबीर ने प्रकाशित कीहै, वह अत्यंत दुर्लभ है। कबीर के समस्त दार्शनिक सिद्धांतों के भीतर प्रेम का मोम जलता रहा। प्रेम की एक अद्भूत पीडा लिये कबीर आजीवन जगते रहे। उनके प्रेमके पदों में हृदय द्रावक पीड़ा दिखाई देती है -

"तलफै बिन बालम मोर जिया।
दिन नहीं चैन रात नहि निंदिया, तलफ तलफ के भोर किया।
तन मनमोर रहट अस डोले, सून सेज पर जनम लिया।।"

कबीर अपने आप को एक विरहीणी आत्मा समझते थे। यही कारण है कि उनकी हृदय मे किसी प्रकार का मोह है और न आकर्षण।जगत की सारी वस्तुओ को वे नश्वर और मिथ्या समझते है। इसलिये उन्हे मोह, माया, अनुरक्ति छू नही सकी। वे साक्षात योगी थे और उनका यह मत था कि ईश्वर को प्राप्त करने के लिए न तो ससार छोड़ कर वन मे जाने की आवश्यकता है और न ही सिर मुंडाकर विभूति लगाकर सर मुडन की आवश्यकता है। परमपिता परमात्मा तो प्रत्येक के हृदय में समाया हुआ है। यदि सच्चे मन से हम उसकी आराधना करते है तो वह हमे सर्वत्र दिखाई देगा। पर कबीरने जिस प्रेम की महत्ता के गीत गाते है वह प्रेम प्राप्त करना कोई सरल कार्यनही, उनके अनुसार तो प्रेम मार्गपर चलना बड़ा कठिन है। इसी कारण कबीर ने स्पष्ट कहा कि, "यह घर खाला का नही।"

यहां तो वही प्रवेश कर सकता है जो अपना शिश काटकर रखने तय्यार हो जाता है। इसलिये प्रेम की बाते करना सरल है किंतु उस मार्ग पर चलना उतना ही कठिन और कांटों से भरा हुआ है।

निष्कर्ष

1. कबीर संतमत के प्रवर्तक और संत काव्य के सर्वश्रेष्ठ कवि है। विलक्षण के धनी और समाज सुधारक संत कबीर हिंदी साहित्य में अपना विशिष्ठ स्थान रखते है। इनके समान सशक्त और क्रांतिकारी कोई अन्य कवि हिंदी साहित्य में दिखाई नही पड़ता है। आचार्य रामचंद्र शुक्ल ने कबीर के व्यक्तित्व का आकलन करते हुए लिख हैं। "कबीर की उक्तियों में कहीं-कहीं विलक्षण प्रभाव और चमत्कार है। प्रतिभा उनमें बड़ी प्रखर थी, इसमें संदेह नहीं" कबीर की विलक्षण प्रतिभा पर आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी ने लिखा है। "हिंदी साहित्य के हजार वर्षों के इतिहास में कबीर जैसा व्यक्तित्व लेकर लेखक उत्पन्न नहीं हुआ। भाषा पर कबीर का जबरदस्त अधिकार था। वे वाणी के डिक्टेटर थे। उनके संत रूप के साथ ही उनका कविरूप बराबर चलता रहता है।"
2. कबीर ने धार्मिक पाखंडो, सामाजिक कुरीतियों, अनाचारों, पारस्परिक विरोधों आदि को दूर करने का सराहनीय कार्य किया है। कबीर की भाषा में सरलता एवं सादगी है। उसमें नुतन प्रकाश देने की उद्भुत शक्ति है। उनका साहित्य जन-जीवन को उन्नत बनानेवाला मानवतावाद का पोषक, विश्व, बन्धुत्व की भावना जाग्रत करणे वाला है। इसी कारण हिंदी संत काव्य धारा में उनका स्थान सर्वश्रेष्ठ माना जाता है।
3. विद्वानों के बीच कबीर पर बहस का प्रमुख मुद्दा यह रहा है कि उनकी भक्ति एवं उससे व्यक्त सामाजिक विचार विदेशी पद्धति के है। सौ फीसदी भारतीय पंरपरा के इस बहस का मूल ढाँचा कुल मिलाकर भारत से सांस्कृतिक विकास को धार्मिक द्वैत मात्रा का परिणाम समझने का रहा है। इस ढांचे में विदेशीपन इस्लाम से जुड़ता है, व भरतीय परंपरा हिंदू या पीढ धर्म से। कबीर की भक्ति को विदेशी पद्धति मानने वाले विद्वान उनके तत्ववाद पर स्वापी प्रवरवाद और प्रेमतत्व पर तमनुफ का प्रभाव देखते है। तो कबीर को अरशी फीसदी भारतीय परंपरा में स्थापित करने वाले विद्वान भाक्ति आंदोलन के स्वरूप विकास में ही इस्लाम का विशेष योगदान नही मानते दोंनो विद्वानों के लिए जातीयता की अवधरणा धर्ममत से निधारित होती है। भारतीय इतिहास में एक महत्वपूर्ण घटना के रूप में भक्ति आंदोलन को देखा परखा जाता है। यह इहिास की महत्वपूर्ण घटना निम्नलिखित विशेषताओं के कारण है।
   - ईश्वर के समक्ष सबकी समानता।
   - जाति प्रथा का विरोध।
   - धर्म निरपेक्षता।
   - सामाजिक उत्पीडन और अंध:विश्वासोंका विरोध।
4. कबीर मध्यकाल के बहुत बडे विचारक चिंतक और समाज सूधारक थे । साहित्य के इतिहासकारो और आलोचकों ने उनके काव्य का मूल्याकन करते हुए इस तथ्य का प्रतिपादन किया है। कबीर को ऐतिहासिक संदर्भोंसे विश्लेशित करें तो तत्कालीन परिस्थितीयों से प्रतिबद्ध दिखाई देते है। उनकी यह प्रतिबद्धता उस समय की जागरूकता से जुडी हुई थी। उन्हें इसी दृष्टि से समाज सुधारक की संज्ञा दी जाती है यह भी सच है कि भक्ति आंदोलन समाज सुधार का आंदोलन था। दबे-कुचले सर्वहारा समाज में आत्म स्वाभिमान की प्रेरणा जगाने का और स्वाभिमान से खड़े रहने का आंदोलन था। समस्त भारतीय संत कौम समाज सुधारक थे। वे समाज के विभिनन शिथिल परंपराओं, रूढीओं और जाति-पाति को समाप्त कर

Principal
Kholoshwer Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

VOLUME - X, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.306 (www.sjifactor.com)

स्वास्थ समाज की रचना करना चाहते थे। उनके काव्य में सरल, सहज और व्यवहारिक जीवन जीते हुए मानवतावाद की प्रेरणा ली गयी है। इसी कल्पना में कबीरदास कहीं-कहीं पर क्रान्तिकारी रूप में सामने आते है।

संदर्भ ग्रंथ सूचि

1. बौद्ध तत्वज्ञान आणि महात्मा जोतिराव फुले, ले.सुधाकर नवसागर, पृ.सं.106, अजिंठा प्रकाशन, जयसिंगपूरा औरंगपूरा.
2. हिंदी साहित्य युग और प्रवृत्तियाँ, ले. डॉ. शिवकुमार शर्मा, पृ.सं.148-149, अशोक प्रकाशन 26-15, नई सडक दिल्ली - 6.
3. https://www.mahashakti.org.in लेखक- शिवकुमार मिश्र.
4. बुद्ध तत्वज्ञानी कबीर, ले. बबन लव्हात्रे, पृ.सं.379, नेहा प्रकाशन, 120 गुरुनानकपुरा, नागपूर -17.
5. हिंदी साहित्य युग और प्रवत्तियाँ, डॉ. शिवकुमार शर्मा, प्र. सं. 154, अशोक प्रकाशन 2615, नई सडक, दिल्ली-6.

Scanned with CamScanner

NAAC

Peer reviewed Journal Impact Factor 7.265 ISSN 2230-9...

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

August 2022 Volume-14 Issue-12

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Scanned with CamScanner

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, August 2022, Volume-14 Issue-12

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

August -2022   Volume-14   Issue-12

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

EDITORIAL BOARD		
Nguyen Kim Anh [Hanoi] Virtnam	*Prof. Andrew Cherepanow Detroit, Michigan [USA]*	*Prof. S. N. Bharambe Jalgaon[M.S]*
Dr. R. K. Narkhede Nanded [M.S]	*Prof. B. P. Mishra, Aizawal [Mizoram]*	*Prin. L. N. Varma Raipur [C. G.]*
Dr. C. V. Rajeshwari Pottikona [AP]	*Prof. R. J. Varma Bhavnagar [Guj]*	*Dr. D. D. Sharma Shimla [H.P.]*
Dr. AbhinandanNagraj Benglore[Karanataka]	*Dr. VenuTrivedi Indore[M.P.]*	*Dr. ChitraRamanan Navi ,Mumbai[M.S]*
Dr. S. T. Bhukan Khiroda[M.S]	*Prin. A. S. KolheBhalod [M.S]*	*Prof.KaveriDabholkar Bilaspur [C.G]*

Published by-Chief Editor, Dr R V Bhole, (Maharashtra)

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

Principal
Kholeshwar Mahavidyal...
AMBA...

Scanned with CamScanner

Journal of Research & Development
A Multidisciplinary International Level Refereed and Peer Reviewed Journal
Impact Factor-7.265 ISSN: 2230-9578 August 2022, Volume-14 Issue-12

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	चित्रेश निर्मोही के साहित्य में पर्यावरण चेतना राजाराम झाकड	1-2
2	हिंदी में अनूदित नर्मदात्मक मराठी पौराणिक उपन्यासकारों: एक अध्ययन प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार - निकम	3-7
3	भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव: लोकशाहीची वाटचाल आणि [illegible] डॉ रुपाली कृष्णा मेहुणे	8-11
4	कर्मवीर भाऊसाहेब हिरे यांचे राजकीय योगदान श्री उमेश बबराव पाटील, प्रा.डॉक्टर संभाजी संतोष पाटील	12-14
5	1970 च्या दशकातील दलित स्वकथनांचे स्वरूप प्रा. डॉ. सुरेश व्यंकटराव कदम	15-20
6	मराठी बालकथा : एक अभ्यास (१९६० ते १९८०) प्रा.अनिल बबराव काळम	21-24
7	बालकांच्या सुदृढ आरोग्याकरीता लसीकरणाची भूमिका संगिता गंगाराम मेश्राम	25-28
8	सातपुडा क्षेत्र में कृषी विकास के स्तर का भू- वैज्ञानिक प्रतिरूप: एक भौगोलिक विश्लेषण डॉ. वन्दना तिवारी	29-33
9	मध्ययुगिन भारताच्या इतिहासातील अहिल्याबाई होळकर यांचे कर्तृत्व आणि कार्य प्रा. विजय वाकोडे	34-38
10	कोविड-19 संकट के दौरान बैंकिंग क्षेत्र का भारतीय कृषी में योगदान अशोक कुमार श्रीवास्तव, डॉ. मनोज कुमार सिंह	39-42
11	उषा प्रियंवदा के "नदी" उपन्यास में प्रवासी स्त्री जीवन का यथार्थ डॉ .आर .एल .वाकडे, प्रा.आर.पी.अकोरे	43-46
12	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 एक विश्लेषणात्मक अभ्यास Dr.Satish baburao Donge	47-50
13	भारतीय तत्त्वज्ञान और संत कबीर का योगदान प्रा.डॉ.मनीषकुमार अमृतराव वाकडे	51-54
14	स्त्री भ्रूण हत्या एक सामाजिक समस्या डॉ. मधु प्रभाकर बोडावडे	55-58
15	आवासीय शालाओं में अध्ययनरत किशोरों के सामाजिक व्यवहार पर अभिभावकीय प्रोत्साहन के प्रभाव का अध्ययन डॉ. रीना मेश्राम	59-60

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal.
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, August 2022, Volume-14 Issue-12

भारतीय तत्वज्ञान और संत कबीर का योगदान

प्रा.डॉ.मानीवकुमार अमृतराव वाघळे
खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई,जि. बीड.

DOI- 10.5281/zenodo.7053594

पृष्ठभूमि :

प्राचीन भारतीय तत्वज्ञान का आदर्श रूप वैदिक साहित्य, पुराण, रामायण, वेद, उपनिषद, गीता आदि ग्रंथों में दिखायी देता है, इसके प्रति भारतीय जन सामान्य लोगों में आदरभाव, श्रद्धा दिखायी देती है। आज भी यह श्रद्धा भावनाएँ भारत तथा अन्य देश के लोगों में दिखायी देता है। मूलत: यह तत्वज्ञान हिंदू धर्म संस्कृति के रूप में सामने आया इसी के अन्य रूप विभिन्न संप्रदायों में अधोरेखित हुए। इसका मूल कारण् कुछ लोगों के अधिकारवादी तथ स्वार्थनीति के चलते इस तत्वज्ञान में कर्मकांण्ड, चमत्कार, अनिष्ठ रूढी परंपराओं को अपने स्वार्थ हेतु प्रचार-प्रसार किया गया। परिणाम स्वरूप इससे सामान्य लोगों का शोषण हो रहा था। जन सामान्यों में आक्रोश भाव जागृत हो रहा था। स्वाभाविक रूप मे लोग अन्य पथ का निर्माण करने के प्रति रूचि दिखाने लगे। सामान्य लोगों की इसी बैचेनी तथा अस्थिरता के चलते मूल भारतीय तत्वज्ञान का नये रूप ने बीजावपन होने लगा। यह संप्रदाय आगे चलकर धर्म के अवतार में विकसित हुए। सूफी संप्रदाय प्राचीन काल से आजतक दिखायी देते हैं। इन सभीयों का मूल तत्वज्ञान में ही समाविष्ठ है और यही भारतीय तत्वज्ञान के नाम से परिचित है।

जैन धर्म तत्वज्ञान :

जैन धर्म का उदय रहस्यपूर्ण ढंग से हुआ। ऋग्वेद के ऋचाओं में दो जैन तीर्थकारों का नामोल्लेख दिखायी देता है। विष्णु तथा भागवत पुराण में ऋषभों का परिचय नारायण अवतार में है। जैनों की ऐसी धारणा है कि उनकी धार्मिक व्यवस्था 24 तीर्थकारों के उपदेशों सें संपन्न है। 23 वे तीर्थकांर पार्श्वनाथ जो महावीरजी के 250 वर्ष पूर्व होकर गये है। वे वाराणसी के राजा अश्वसेन के पुत्र थे। जैन धर्म के आखिरी तीर्थकार वर्धमान महावीर थे। डॉ. शिवकुमार वर्माजी के मतानुसार, "महावीर स्वामीने भी अपने धर्म का प्रसार लोकभाषा के माध्यम से किया।" इस प्रकार जैन धर्म के अनुयायीयों के अपने धार्मिक सिद्धांतों को ज्ञान अपभ्रंश में प्राप्त हुआ, वैसे तो जैन उत्तर भारत में जहाँ जहाँ फैले रहे किन्तु आठवीं से तेरहवीं शताब्धी तक कनियावाड गुजरात में इनकी प्रधानता रही, वहाँ के चालुक्य राष्ट्रकुट और सोलंकी राजाओं पर इनका पर्याप्त प्रभाव रहा। महावीर स्वामी का जैन धर्म, हिंदू धर्म के अधिक समिप है। जैनों के यहाँ भी परमात्मा तो है पर वह सृष्टि का नियामक न होकर चित्त और आनंद का स्रोत है। उसका संसार से कोई संबंध नहीं। वही प्रत्येक मनुष्य अपना साधना और पैरूष से परमात्मा बन सकता है उसे परमात्मा से मिलने की आई आवश्यकता नहीं। इन्होंने जीवन के प्रति श्रद्धा जगाई और उसमें आचार की सुदृढ भिति की स्थापना की। अहिंसा, करूणा, दया और त्याग का जीवन में महत्वपूर्ण स्थान बताया, त्याग इन्द्रियों के अनुशासन में नहीं कष्ट सहन में है। उन्होंने उपवास तथा व्रतादि ब्रच्छ साधनापर अधिक बल दिया और कर्मकांण्ड की जटिलता को हटकार ब्राह्मण तथ शुद्र को मुक्ति समान भोगी ठहराया। जैन मुनियों ने अपभ्रंश में प्रचूर रचनाएँ लिखी जो कि धार्मिक है। इनमें संप्रदाय की रीति-नीति का पटाबद्ध उल्लेख है। अहिंसा, कष्ट, सहिष्णुता, विरक्ति और सदाचार की बातों का इनमें वर्णन है।" (डॉ. शिवकुमार वर्मा हिंदी साहित्य : युग और प्रवृत्तियाँ-पृ.36)

जैन संप्रदाय का प्रमुख ग्रंथ 'समयसार' है जो अत्यधिक प्राचीन तथ महत्वपूर्ण है। वैदिक काल में जो स्थान वेदों का है, बौद्ध साहितय में त्रिपिटकों को हैं वही स्थान जैन समयसार तथा आगमों को है।

बौद्ध धर्म :

बौद्ध धर्म के संस्थापक गौतम बुद्ध है। उनका असली नाम सिद्धार्थ सिद्धोधन शाक्य है। उनके पिताजी सिद्धोधन कपिल वस्तु राज्य के राजा थे। सिद्धार्थ गौतम बुद्ध कैसे हुए ? सका तिहास अत्याधिक ज्ञानवर्धन है। कपिलवस्तु के राजा सिद्धोधन उनके पिता थे। उनका साम्राज्य गणराज्य पद्धती से चलता था। राज्य क सैनिकोकं का संघ राज्य की रक्षण का जिम्मेदारी उठाता था। उन्हें इस काम में पूर्ण स्वाधिनता अर्पित की गई थी। राजा तथा सैनाप्रमुख आपत्ती के कामों में दखलअंदाजी नहीं करते। शाक्य और कालियों के दो राज्य थे। जिनके बीच में से एक नदी बहती थी। जिसका नाम था राहिणी नदी। इन दोनों साम्राज्यों को रोहिणी नदी का पाणी मिलता था। इसी पाणी पर दोनों राज्यों का जनजीवन निर्भर था। एक समय ऐसा आया जहा दो वर्षों तक अकाल होने से नदी का पाणी कम होता गया जिसकारण दो राज्यों में पाणी विभाजन पर संघर्ष होन लगा। संघर्ष का परिणाम युद्ध में हुआ। शाक्य सैनिकों के दल से एक सभा का आयोजन किया गया जिनमें 18 वर्ष की आयूवाले सिद्धार्थ भी जवान, सैनिक बनकर खडे थे। तत्कालिन समय में ऐसी धारणा थी की राज्य का कोई भी युवक अपना 18 वर्ष आयू पूर्ण करता है तो सें अपनी सहभागिता देगा। फिर चाहे वो युवक सामान्य परिवार से हो या राजपरिवार से फौज में भर्ती होना उसके लिए अनिवार्य था।

संघ के सेनापती ने रोहिनी नदी के तट पर खडे होकर कोलियों के विरोध मे की जा रहे युद्ध की घोषणा की तथा सभी सैनिकों को इस संदर्भ में अपने मत/विचार रखने की अपील की। युद्ध के संबंध में किसी को कुछ कहना है ? या युद्ध के लिए किन लोगों का समर्थन है यह प्रश्न तीन बार पूछे सिद्धार्थ को छोडकर सभीयों ने युद्ध का समर्थ किया। सेनापति द्वारा युद्ध के विरोध पर अपना मत पूछे जाने पर सिद्धार्थ खडे हुए और इसपर अपना मन्तव्य रखते हुए

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal
Impact Factor-7.265, ISSN : 2230-9578, August 2022, Volume-14 Issue-12

उन्होंने कहा - 'युद्ध करने से अच्छा है हम आपसी विचार विमर्श कर पानी का विभाजन क्रम क्रम से करें जिससे दोनों राज्यों की पानी की समस्या का समाधान हो सके । युद्ध यह समस्या का समाधान नहीं हो सकता । युद्ध से समस्या छुटेगी नही बल्कि और गंभिर होती चली जायेगी । और इससे दोनों राज्यों के केवल हानी ही होगी । रोहिणी नदी का पानी केवल शाक्य तथा कोलीय राज्यों पर ही नही है बल्कि दोनों राज्यों में रहनेवाले पशु, पक्षी, प्राणी, वृक्षों का भी उसपर समानता से अधिकार है । युद्ध से यह प्रश्न हल नहीं होगा यही कारण है कि मैं युद्ध के खिलाफ हूँ । सिद्ध के इस उत्तर से सेनापति क्रोधित हुए और युद्ध के खिलाफ अपना विरोध दर्शाने का परिणाम यह थाकि एक तो सिद्धार्थ अपनी वंशपरापरा से आयी संपत्ति संघको भेंट दें या फिर दूसरा राज्य छोड़कर जाए । दोनों दंड सुनकर सिद्धार्थ ने अभिमान से घोषित किया कि किसी भी हालत में मैं अपना निर्णय पीछे नहीं लुँगा साथ ही उन्होंने यह भी स्वीकृत किया की मैं गृहत्याग करूँगा । कुछ लोगों ने उन्हे सलाह भी दि कि आप संपत्ति को हस्तांततरीत करें लेकिन इसके उत्तर में सिद्धार्थ कहते हैं की, उस संपत्तिपर मेरा अधिकार ही नही है वह मेरे पिता की है । अपने अश्वपर बैठकर अनुचर के साथ साम्राज्यकी सीमाओं तक पहुँचे वहा उन्होंने अपने राजपोशाख अभूषण उतरवाएँ तलवार से अपने सुनहरे बाल काटे और सामान्य नागरीक की तरह राज्य की सीमा को लाँघा । उसके बाद तपस्या कर उन्होंने ज्ञान की प्राप्ती की । बोधगया इस स्थान पर पिंपल के पेड़ के निचे सिद्धार्थ जब गौतम बुद्ध हुए और उन्होंने बौद्ध तत्वज्ञान की खोज की । यही धर्म याने पंचशिल, आष्टांगिक मार्ग और दसपारमितों का ज्ञान संपूर्ण विश्व को समझाया ।

चार आर्यसत्य :

1. दुःख है
2. दुःख को कारण होता है
3. दुःख मिटाया जा सकता है
4. दुःख मिटाने के मार्ग

इच्छाओं का त्याग, आष्टांग मार्ग और दसपारमिताओं द्वारा जीवन में आनंद की अनुभूति ली जा सकती है ।

साहित्य त्रिपिटक :

1. अभिधम्म पिटक
2. विनय पिटक
3. सुत्त पिटक

इसमें गाथाओं तथा सुभाओं का संकलन है जिन्हें बौद्ध तत्वज्ञान कहा जाता है । इसी की पहचान पूरे विश्व में भारतीय तत्वज्ञान के रूप में है । इस संदर्भ में लोकमान्य टिलक अपने ग्रंथ 'गीता रहस्य' में कहते है - "जैन धर्म के अनुरूप ही बौद्ध धर्म यह वैदिक धर्म है जो अपने पिता से चाहिए उतना धन लेकर कुछ कारणों के वजह से अलग हुआ बेटा है । अर्थात वह फिरंगी नही है बल्कि ब्राह्मण धर्म से उत्पन्न हुए अन्य शाखा है ।" (लो. बाल गंगाधर टिलक- गीता रहस्य, पृ.क्र.524)

ख्रिश्चन धर्म पर बौद्ध धर्म का प्रभाव :

बौध्द धर्म का वैश्विक स्तर पर प्रचार-प्रसार सम्राट अशोक ने किया । इस सम्राट ने बौद्ध धर्म को राजआश्रय देकर भारत, ग्रीस, सिरिया, मॅसिडोनिया, सिरिनन, इजिप्त, ब्रम्हदेश, सिलोन आदि विविध राष्ट्रों में बौद्ध धम्म प्रचारक भेज दिए । ॲंटिओकिअस यह सिरिया का राजा बौद्ध था जिसकारण उस देश में बौद्ध धर्म का प्रचार में सहायता हुई । भगवान बुद्ध के बाद लगभग 550 वर्ष बाद येशु ख्रिस्त का जन्म पॅलेस्टाईन में हुआ । वह सिरिया का भुभाग था । डॉ. बाबासाहब आंबेडकर जी के अध्यापक कृष्णराव अर्जुन केळुसकर कहते है, इस दृष्टि से देखा जाए तो बौद्ध धर्म का येशु ख्रिस्त के पहले ही प्रचार हुआ था । दूसरा यह कि जॉन बापस्तित नाम से एक यहुदी महासाधू पॅलेस्टाईन में हुआ जिसने बाप्तीस्मा नाम का विधि ऐसेनी संप्रदाय के लोगों से लिया । इसका कारण यह था कि यहुदी लोगों में यह विधि नही थी। येशु ख्रिस्त जॉन महासाधु के पास कुछ दिनों के लिए रहे थे यह इतिहास में दर्ज है । येशु ने 'बाप्तिस्मा' यह विधी प्रथमतः जॉन साधु से ग्रहण की थी यह सप्रमाण सिद्ध है । इसी विधि को बौद्ध लोग अभिषेक नाम से संबोधित करते है । बौद्ध धर्म की दिक्षा लेते वक्त यह विधी करना होता है तथा यह करते वक्त मनुष्य को बुद्ध, धर्म और संघ इन त्रिरत्नोंपर पूर्ण श्रद्धा है ऐसी प्रतिज्ञा भी लेनी होती है, अर्थात जॉन बापस्तित यहुदी महासाधु के माध्यम से बौद्ध धर्मियों का अभिषेक विधि युशु ख्रिस्त ने लिया । इसी कोआगे बाप्तिस्मा नाम दिया गया । इस विधी को ख्रिश्चन धर्म में असन्यसाधारण महत्त्व है । इस संदर्भ में डॉ. बाबासाहब आंबेडकर जी कहते है की, "ख्रिश्चनोंने बौद्ध तत्वज्ञान की नकल की है इसमें कोई संदेह नही है ।"(डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - डॉ.आ.आं.लेखन आणि भाषणे खंड-18, भाग-3, पृ.553)

उपयुक्त सभी मुद्दों को ध्यान में रखकर कहा जा सकता है कि ख्रिस्त का जन्म तत्कालिन बौद्ध राष्ट्र में हुआ इसीकारण उसपर बौद्ध मतप्रणाली/विचारधाराओं में नैतिक मूल्य दिखायी देता है । येशु ख्रिस्त के बाद भी ख्रिस्ती संप्रदाय में अंधःश्रद्धा,कर्मकांड आदि मानव घातक चिजोंको महत्ता हासिल हुई किन्तु इस धर्म में युनिटेरियन, और डेईस्ट इन दो पंथों में विज्ञानवाद, प्रकृति धर्म सत्य, प्रज्ञा, जैसे तत्त्वों के प्रति एकनिष्ठता दिखायी देती है । ये तत्त्व बौद्ध धर्म से येशु ख्रिस्त के माध्यम से दोन्हो पंथो में प्रचलित हुई ।

संत साहित्य का उद्भव :

बौद्ध धर्म के बाद बौद्ध धर्म का अपभ्रंश रूप याने सिद्ध, नाथ संप्रदाय तथा संत साहित्य भारतीय साहित्य से 8 वी शताब्दी से सिद्ध साहित्य का उद्भव दिखाई देता है । सिद्ध साहित्य का अर्थ क्या ? इसमें तात्पर्य है कि बौद्ध धर्म का बिगड़ा हुआ रूप याने सिद्ध साहित्य । बौद्ध धर्म के हिनयान, महायान, वज्रयान, सहजयान ऐसी शाखाओं में कालांतर में विभाजन हुआ ।

नाथ संप्रदाय का उदय :

वज्रयान की सरल साधना नाथ संप्रदाय के रूप में विकसित हुई । जीवन को कर्मकांड के जाले से मुक्त कर सहजता से

Scanned with CamScanner

लाने का श्रेय नाथों को जाता है। तो नाथों के नुतन विचारों की स्थापना की। गोरखनाथ ने नाथ संप्रदाय को नये भारतीय मनोवृत्ति के अनुरूप बनाया। विकृत परंपराओं का विरोध किया जन सामान्य लोगों के जीवन शैली को अधिक संयमी, सदाचारी तथा अनुशासनशील मार्ग दिखाया। इस का श्रेय गोरखनाथ जी को जाता है।

संतों के लिए सदाचार धर्म की पृष्ठभूमि तैयार की तथा मूल भारतीय तत्वज्ञान का बीजोरोपन किया गया। परिणाम स्वरूप भारत में हजारों संत बने और भारत के पुर्ननिर्माण के लिए सहायता मिली।

संत परंपरा :

महाराष्ट्र में बाराहवीं शतकों में महानुभाव संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय की शुरुआत हुई उन्होंने मोक्ष प्राप्ती के लिए ज्ञान से अधिक प्रेम को महत्ता दी। उसका रूप सगुण तथा निर्गुण था। संत नामदेव, संत तुकाराम, संत ज्ञानेश्वर, संत रविदास, कबीर आदि संतोंने मानवतावाद का प्रचार-प्रसार किया। जनसामान्य लोगों को सचेत कर मूल भारतीय तत्त्वज्ञान को पिरोया। उन्होंने प्रेरित कर उन्हे आत्मविश्वास निर्माण किया। परकियों के विरोध में खडें रहने के लिए सशक्त बनाया। उसी का परिणाम भारत में राजकिय क्रांती हुई, सामान्य जनता पराधिनता से मुक्त हुई। छत्रपती शिवाजी महाराज, राजा रंजित सिंह महाराज जैसो ने संतों के मार्गदर्शन से अपना साम्राज्य स्थापित किया।

संत रविदास :

वाराणसी, उ.प्र.में जन्में रवीदास जी सत्य, न्याय, समानता जैसे तत्त्वों को स्वीक्रत कर छुआछुत, उँचनिच के विरोध में विद्रोध करनेवाले थे। उन्होंने तत्कालिन लोगों में बंधुभाव जाग्रत किया। वे कहते है-

"विद्वान मत जुजीए, जो हो गुण हिण
चरण छुवों चंडाल के जो हो गुणपरवीण"
'समानता' पर वे कहतें है -
"ऐसा चाहूँ राज मैं जहाँ सबन को मिने अन्न
छोटा-बडा सब सम बसे रैदास रहे प्रसन्न"

गुरू नानकदेव :

सिख धर्म के प्रवर्तक गुरु नानक देव तत्कालिन 'तलवंडी' नामक गाँव के पटवारी थे। उन्हें ऐसा लगता कि उनका बेटा किसी बडे ओहदे पर नौकरी करें। इसीलिए उन्होंने उसे पाठशाला में डाला परंतु नानक देव धर्मिक व्रति के होने के कारण उनका पढ़ाई में मन नहीं लगा। पिताजी ने उन्हें खेत में काम करिए लगाया लेकिन वही पर भी नानक देव खेत में पक्षीयों कि सेवा में दिन गुजारने और कहते "राम की खेती राम का देश खाओं खाओं चिडिया भर पेट।" नानक देव यह खत्री हिंदु थे। उनपर नामदेव, रवीदास, कबीर जैसे संतों का प्रभाव था। तुर्की के शासन काल में हिंदु मुसलमान के बीच हिंदु संघर्षों के कारण हिंदु-मुसलमानों के बीच एकता प्रतिपादित करने का काम उन्होंने किया। उन्हें फारसी, संस्कृत तथा हिंदी भाषा का ज्ञान था। उन्होंने हिंदु तथा मुसलमान धर्मोका अध्ययन किया था। पैरों पर चलकर उन्होंने पुरे देश में भ्रमण किया था। अफगान, मक्का, मदिना जसे स्थलोंपर भी वे गये थे। बाद में [illegible] में हिंदु-मुस्लिम तथा नामदेव, रविदास कबीर जै[illegible] के मार्गदर्शन से उन्होंने सिख धर्म की स्थापना की।

संत कबीरदास का योगदान :

संत कबीरदास का जन्म सन 1455 में वाराणसी में हुआ। उनके जन्म तथा मृत्यू के संदर्भ में विद्वानों में संभ्रम है। कबीर विधवा के पेट से जन्में माने जाते थे जिन्हे नीरू-नीमा नामक जूलाहा दाम्पत्य ने 'लहरतारा' नामक तलाव से उठाया था। उनके विचारों के अनुसार भगवान की भक्ति निर्गुण निराकार है। प्रार्थना, उपासना, मुक्तिकी आकांक्षा शरणागति, समर्पण जैसे मार्गोसे वे निर्गुण भक्ति में विश्वास रखते हैं। उनका हमरा प्रमुख उदेश्य तत्कालिण हिंदू-मुसलमान विरोध, धर्मिक पाखंड, कर्मकांड से लोगों को बाहर निकालना। डॉ. शिवकुमार वर्मा कहतें हैं - "महात्मा कबीर परम संतोषी, उदार, स्वतंत्रचेता, निर्भिक, सत्यवादी, अहिंसा सत्य और प्रेम के समर्थक, सात्विक प्रकृती, बाह्यआडंबर विरोधी तथा क्रांतिकारी थे।" (डॉ.शिवकुमार वर्मा, हिंदी साहित्य युग और प्रवृतियाँ-1137)

ऐसा कहा जा सकता है कि वे जन्मजात विद्रोही थे उनमें अदम्य साहस, प्रचंड आत्मविश्वास, तथा विलक्षण प्रतिभा थी। वे मुस्लिम शसक सिकंदर लोधी के समान भी झुके नहीं थे। मौलाना तथा पंडितों को विरोध को उन्होंने माना नहीं।

ग्रंथ : 'बीजक' कबीरदास जी की प्रमाणित रचना मानी जाती है जिसमें उन्होंने दोहोंद्वारा उपदेश दिये है। उनकी भाषा साधुक्कडी थी इसी कारण उन्हें वाणी का डिक्टेटर कहा जाता था।

कबीरजी की भक्तिभावना :

कबीरदास की भक्ति निगुर्ण निराकार की थी। ज्ञान तथा भक्ति के संदर्भ में हमेशा चिंतनशील रहें। कबीरदास जी को जब गुरू की जरूरत महसुस हुई उसी काल में उन्हे महात्मा रामानंद मिले वे कहतें हैं -

"भक्ति द्रविड उपजि लाये रामानंद,
प्रगट की कबीर ने दाह दिशा सप्तखंड"

कबीरजी निगुर्ण थे। वे भगवान के अस्तित्व को स्वीकृत करतें थे किंतु निर्गुण ईश्वर के प्रति वे भक्ति करते थे जिसका कोई रूप नहीं आकार नहीं। कबीर के दोहों में वह राम दशरथपुत्र राम न होकर घट-घट वासी राम है। उनके अनुसार -

"जाति-पाति पुछे न कोई
हरि को भजे सो हरि का होई"

कबीर मानवतावादी थे। भक्ति तथा धर्म के क्षेत्र में किसी प्रकार का आडम्बर भाव उन्हें मंजुर नहीं था। उनकी भक्ति समान्य लोगोंतक पहुँची थी। उनकी गुरू के प्रति अगाढ श्रद्धा थी, उन्होंने ईश्वरसे भी गुरू को महत्त्व दिया -

"गुरू गोविंद दोनों खडआ, काकु लागु पाय,
बलिहारी गुरू अपनो, गोविंद दियं बताय।"

तिलक लगाना, मालों को परिधान करना आदियों को उन्होंने खुलकर विरोध किया है -

"हिंदुन की हिन्दवाई देखी, तुरकन की तुरकाई,
और इन देऊन राहत पा[illegible]

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

"काकर पाथर जोरिके, मजित रहे बनाई
ता पर मुल्ला बांग दे क्या बहिरा हुआ खुदाई"

विद्रोही व्यक्तिमत्व :

कबीरजी क्रांतिकारि स्वाभव के थे । उनको व्यवहारिक ज्ञान अधिक भाता था । इसीलिए वे कहते है -

"तु कहता कागज की लेखी
मैं कहता आखन देखी"

जाति पाति का विरोध करते हुए कहते है -

"जाति पाति पूछेन को हरि को
भजे से हरि होई"

"जातिन पूछो साधु की पूँछ लीजिए ज्ञान
मोल करो तलवार का पड़ा रहन दो म्यान"

समाज सुधारक :

उनके अनुसार समाज कल्याण करना हो तो समाज को शोषण होना नहीं चाहिए । खुद स्वयं तव संसारिक मोह माया से मुक्त होकर ही समाज प्रबोधन किया जा सकता है -

"कबीरा खड़ा बाजार, लिए लकुटी हाथ
जो घर फूँके अपना वो चले हमारे साथ
पोथि पढ़ी पढ़ी जग मुआ पंडित भया न कोई
ढाई अक्षर प्रेम का पढ़े सो पंडित होई ।"

अंधःश्रद्धा, रूढ़ियों का विरोध :

कबीरजीने हमेशा अंधःश्रद्धा गलत रूढ़ियों का विरोध किया । समाज को अज्ञानता में ढकेलनेवालों के प्रति वो विद्रोही थे । तत्कालिन साधुद्वारा समाज का होता शोषण तथा अज्ञानी लोगों की लूट उन्हे स्वीकृत नहीं थी ।

"माटी का साप बनाके पूजे लोग लुगाई
जिंदा साप कोईन पूजे लाठी से धमकाई
जथा में पत्था बिठाया तीरथ बनाया पाणी
दुनिया हुई दिवानी भैया पैसा की धुलधानी
माला फेरी, तिलक लगाके, लंबा जटा बढ़ाता है
अंतर तेरे कुफर कटारी यों नहीं साहब (देव) मिलता है ।"

अहंकार का विरोध :

वे कहतें है -

"माटी कहे कुंभार में तु रौंदे आज माही
एक दिन ऐसा आवे मैं रौंदूंगी त्वाही
दंत कहे जीभ कोइम है बत्तीस तु अकेली भाई
एकबार चम जाऊंगा फिर याद ना आई
उत्तर में -
जीभ कहे दंत को, तुम है बत्तीस मैं अकेली भाई
एकबार टेढ़ी चलू तो बत्तीसी गिरजाई"

मानव ने आपस में स्नेह, बंधुभाव तथा प्रेम से रहने की सलाह देते हुए कहतें है -

"पाणी जैसा बुद-बुदा है मानस की जाती
पलभर में छुपजाएँ जैसा तारा परभाती"

मनुष्य के जीवन में संयम तथा कर्तव्य संपन्न होना चाहिए मन को शांत रखकर कर्तव्य करना चाहिए । वे कहते है -

"धीरे धीरे मना, धीरे सब कुछ होय
माली सींचे सौ घड़ा, ऋतु आये फल होय"

अच्छा कर्म हमेशा अच्छा फल देता है । इसीलिए मनुष्य को अच्छे कर्म करते रहना चाहिए ।

कबीरदास का रहस्यवाद :

कबीरदास का रहस्यवाद उस काल में लोगों को समझ आए ऐसी भाषा में दिखाई देता है । आत्मा, परमात्मा, जन्म-मृत्यु इस के प्रति रहस्य वे अपनी भाषा में कहतें है -

"जल में कुंभ है, कुंभ में जल है बाहर भीतर पाणी
फुटे कुंभ जल जल ही समाये यही तथ्य है ग्यानी"

मनुष्य का शरिर नष्ट होने के बाद पंचतत्व में विलिन होता है । सीधे शब्दों में वे कहते है ।

"मों को कहाँ ढूँढे बंदे मै तो तेरे पास में
ना मैं देवल, ना मैं मस्जिद ना काबा कैलास मे
ढूँढ हुए तो पलभर में मिल हो हर साँस की साँस में ।"

मनुष्य ने आत्मचिंतन कर अपनी वाणी, मन स्वच्छ रखकर तथा निर्मोही होकर अपना जीवन व्यतित करें । इधर उधर न जाकर मन शुद्ध रखकर सच्ची भक्ति करने का संदेश कबीरदासजी अज्ञानी मनुष्य को देते है ।

Scanned with CamScanner

IJAAR

International Journal of Advance and Applied Research

[illegible]

CURRENT ISSUE

Vol. 10 No. 1

September - October 2022

TABLE OF CONTENT

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.	View/Download
1	Dr. Prakash Bhanu Baskar	Covid and Libraries	1 to 6	Download
2	Dr. Dhananjay Bhagwan Sutar	Web Scale Discovery Services in LIS: A New Platform for Effective and Remote Access to E-Resources	7 to 9	Download
3	Harshal Bhimrao Pawar	Implementation of Japanese 5S Methodology in the Libraries	10 to 15	Download
4	Vishwas Hatle	Reading Club: An Alternative Framework for Academic Enhancement	16 to 22	Download
5	Arvind N. Sagale	The Impact of Book Club Conversations on Reluctant or Struggling Readers	23 to 31	Download
6	Mrs. Sarvedha T. Saigar	Scamper Techniques in Perspective of Recent Trends in LIS Profession	32 to 38	Download
7	Mrs. Rupali Sham Bhosale	Massive Open Online Courses (MOOCs) in India: A Golden Chance for Teachers, Students and Educators	39 to 43	Download
8	Dr. Vikas Vamanrao Kharade	Best Practices and Quality Library Services	44 to 49	Download
9	Mr. Tanaji L. Kamble	Best Practices in the Modern Library	50 to 54	Download
10	Rajesh P.	Best Practices and Qualitative Library Services in Academic Libraries	55 to 59	Download
11	Sanjay N. More	Best Practices in the Chetana's Smt. [illegible] Library	60 to 66	Download
12	Ravindra R. Mangale	A Review of Best Practices in Library Resources in Academic Libraries	67 to 74	Download

AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.	View/Download
137	Dr. Paresh Shah, Mrs. Sonal Dave	Impact Of Liquidity Ratios On Return On Capital Employed Of Selected Steel Companies In India	831 to 836	Download
138	Mrs. Aarti Vijay Thanwal, Professor. (Dr.) V. A. Rankhambe	Vision Of Modern Feminism In The Select Novels Of Shashi Deshparde	837 to 839	Download
139	Dr. Monika, Dr. Rajkumari, Vidhi	A Study Of Social Skills Among Secondary School Students In Relation To Demographical Variables	840 to 843	Download
140	Mrs. Vaishali V. Jadhav	Marketing Strategies For Fast Moving Consumer Goods To Succeed In Rural Market	844 to 848	Download
141	Miss. Pritee Anandrao Pawar, Prof. Dr. L. G. Retwade	Impact Of Cereal Production On Economy In India	849 to 851	Download
142	[illegible]	प्लायमेट्रिक आणि प्रतिकार प्रशिक्षणाचा आंतर महाविद्यालयीन हॉकी खेळाडूंच्या शारीरिक क्षमता आणि शरीरक्रियात्मक घटकांवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास	852 to 856	Download
143	[illegible]	वनसंपदा - विभिन्न जीवनदायी संशोधन व व्यवस्थापनावर विषय	852 to 856	Download
144	[illegible]	शालेय हॅण्डबॉल खेळाडूंच्या कौशल्याधिष्ठित शारीरिक क्षमता व शरीरमापनाचा सपस्थितीचा अभ्यास	860 to 864	Download
145	संजय यशवंत लोंढे, डॉ. मोहम्मद ए. बारी	धारणा व त्राटक योगीक क्रियांचा आंतरशालेय बास्केटबॉल खेळाडूंच्या कौशल्य कार्यमानावर होणारा परिणाम अभ्यासणे	865 to 868	Download
146	निरमकर महेश मधुकर, डॉ. नवनाथ एन. लोखंडे	सूर्यनमस्कार प्रशिक्षण कार्यक्रमाचा क्रिकेटक्रिकेट खेळाडूंच्या मिनिमम मस्कुलर फिटनेस कार्यमानावर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास	869 to 871	Download
147	श्रीकांत साहेबराव पाटील, प्रोफेसर डॉ. मकरंद एस. जोशी	विशिष्ट व्यायाम प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि संतुलित आहाराचा महिलांच्या स्थूलतेवर होणाऱ्या परिणामांचा तुलनात्मक अभ्यास	872 to 875	Download
148	प्रा.पेंडभाजे प्रियंका भाऊसाहेब	भारतातील सामाजिक व राजकीय सुधारकांची महिला सक्षमीकरणातील योगदान...	876 to 881	Download
149	प्रा. कन्नाडे एम. के.	स्त्री चळवळीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	882 to 885	Download
150	प्रा.डॉ.मानीतकुमार अमृतराव वाफळे	मुक्तिबोध की काव्य चेतना	886 to 891	Download
151	डॉ राजेश मौर्य प्रो. ज. पी. मित्तल	भारतीय फिल्म उद्योग ऐतिहासिक अवलोकन	892 to 898	Download
152	निर्मल सुवासिया	दलित साहित्य में अम्बेडकर का वैचारिक अवदान	899 to [illegible]	Download
153	संदीप शिवाजी शिंदे	बखर वाङ्मयातून प्रतिबिंबित होणारे छत्रपती संभाजी महाराज एक अभ्यास	[illegible] to 905	Download
154	Dr. Shobha.L	भारतीय शिक्षा एवं साहित्य, वैश्विक संदर्भ में	906 to 909	Download

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075
Peer Reviewed
Vol.10 No.1
Impact Factor – 7.328
Bi-Monthly
Sept – Oct 2022

मुक्तिबोध की काव्य चेतना

प्रा.डॉ.मानीतकुमार अमृतराव वाकळे
खोलेश्वर महाविद्यालय, अंबाजोगाई,जि. बीड.
Corresponding Author- प्रा.डॉ.मानीतकुमार अमृतराव वाकळे
Email id: wakalema@gmail.com
DOI- 10.5281/zenodo.7266743

भूमिका :

गजानन माधव मुक्तिबोध एक ऐसे कवि है, जो आम जनता की छटपटाहट, पिडा और त्रासदी को अपने 'काव्य' के माध्यम मे अभिव्यक्त करते है । हिंदी साहित्य में उनकी कविता 'तारसप्तक' तथा 'प्रयोगवाद' के अनन्य साधारण कवि के रूप में जाने जाते है । उनका जन्म सदाहरण् परिवार में होने के कारण अभावग्रस्त जीवन की अनुभूति, आर्थिक दुर्बलता का अहसास उनकी कविता में सहजतासे झलकता है । उन्होंने भारतीय समाजव्यवस्था को नजदिकसे जाना था वर्गवादी भावना, जातिवाद स्वरूप मे वे अच्छी तरह से वाकिफ थे इसिलिए उनके चिंतन का रूख मार्क्सवादी बनपड़ा है । "डॉ. इन्द्रनाथ मदान के अनुसार मुक्तिबोध पर टालस्टाय, बर्गसा और मार्क्सवाद का स्पष्ट प्रभाव है । उनकी कविताओं में नव्य कवीन अस्तित्वादियों के क्षणवाद के स्थान पर शाश्वत आशावाद, जीवन की विद्रुपता और क्षणभंगूरता के स्थान पर उनकी सुंदरता और गतिशीलता, निराशा के स्थान पर आस्था तथा व्यक्ति के दर्पित अहं के स्थान पर समाष्टि की चेतना चित्रित है । काव्य सृजन के प्रति उनका दृष्टिकोन सर्वदा प्रगतिशील रहा है, अंत: इन्हे आधुनिक हिंदी कविता के वाद के किसी संकरे कटघरेमें सीमित रखना उचित नही ।"[1] वह संपूर्ण मार्क्सवादी नही है उनपर भारतीय मानवतावादी संस्कृति का प्रभाव है । इसलिए उनका दर्शन-चिंतन का स्वरूप भारतीय मानवतावादी मार्क्सवादी है । उनके चिन्तन का सर्वप्रमुख आयाम है मार्क्सवाद। मार्क्सवादी चिंतन का आधार द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद है । अनास्था, विद्रोह एवं आत्मवादी दृष्टि उनकी प्रमुख पहचान है । मुक्तिबोध ने इनके अतिरिक्त वर्तमान जीवन की विद्रुपता को भी विभिन्न प्रकार से साकार किया है । सभ्यता और संस्कृति के मुखौटो को पहनकर शोषण और भ्रष्टाचार के मसीही षडयंत्र चक्र को अवरूध करने में कविने अपनी पुरी शक्ति लगादी है । उनके उस काव्य-प्रयास को हम एक और जहां विध्वंस चेतना का नाम दे सकते है वही मानवीय जिजीविषा भी कह सकते है, क्योंकि कवि समस्त विरोधों, विद्रोह, आक्रोश एवं क्षोभ का निष्कर्ष निराशा अथवा असहायता के होकर जीवन के साहस में जीने का परोक्ष प्रयास है । यहीं कवि मुक्तिबोध अपने समानधर्मा अन्य प्रगतिशील मार्क्सवादी चिंतकों से अलग पहचाने जाते है । चारों और घिरे पिडाओं के चक्रव्यूहों के माध्यएकांकी होते हुए भी उनकी जीने की कोशिश, मानवता का एक सक्षम आयाम प्रस्तुत करती है । इस प्रकार उनकी चिंतन धारा को कोई एक नाम या शीर्षक नही दिया जा सकता। डा. नामवर सिंह के शब्दोंमें "नयी कविता में मुक्तिबोध की स्थिति वही है, जो छायावाद में निराला की थी। निराला के समान ही मुक्तिबोध ने भी अपने युग के सामान्य काव्य मूल्यों का प्रतिफलात्मक करने के साथ ही उसकी सीमा को चुनौती देकर उस सर्जनात्मक विशिष्टता के चरितार्थ किया, जिस में समकालीन काव्य का सही मुल्यांकन संभव हो सका।"[2]

मुक्तिबोध के चिंतन का आधार तथा काव्य की मान्यताएँ मानव है मानव को केंद्र मानकर उन्होंने काव्य की रचना की है । अपनी कविता के आधारभूत दर्शन में कुछ बुनियादी सवाल उठाए है । वो कहते है 'बुनियादी सवाल, अपना पहचान न पाया मैने कहा "बताया है अपने उसे मै कौन हूं, क्या हूं, क्यों हूं, कैसे हूं यह सब बताइए।" यह प्रगतिशील चिंतन मुक्तिबोध की सबसे अलग पहचान कराती है।

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

1. लोकहितवादी चेतना :

'मुक्तिबोध' ने जिन्दगी के वैविध्य, सभ्यता की नकाब ओढ़े समाज, डरावने जीवन, जीवन व्यापी शून्यता और संत्रस्त जिन्दगी को ऐसे कोण से देखा था जिससे उसका सारा नक्शा उनके मन में था। यही नक्शा विविध संदर्भों में विविध प्रतीकों और बिम्बों में बद्ध होकर कविताओं में बोलता नजर आता है। एक लूटती और पीटती हुई जिन्दगी का मानचित्र मुक्तिबोध की कविताओं में है और सही बात यह है, कि यह भारत के एक हिस्से का; बड़े हिस्से का असली मानचित्र है। प्रश्न है मुक्तिबोध द्वारा खींचे गये इस नक्शे के पीछे उनकी कौनसी भावना काम कर रही है? मैं समझता हूँ वह लोकहितवादी चेतना ही है। यह चेतना उनकी आत्मा के आयतन में कहीं गहरे समाई हुई है। वे सार्वजनिक वेदना व साधारण की पीड़ाओं को नजरअन्दाज कर ही नहीं सकते थे। इसलिए नित्य सूखे डंठल, सूखी डालें, टहनियाँ खोजती हुई और सभ्यता के जंगल में अग्नि के काष्ठ खोजने वाली आत्मा माँ-जीवंत कवि की आस्था है- लोकहितवादी चेतना की ही अभिव्यक्ति है। वह किसी लोकोत्तर सत्य को टोह रही है। "द्वन्द्वात्मक संघर्षमयी स्थिति में पिरोई हुई प्रगतिमान प्रक्रिया के संश्लिष्ट रूप की अभिव्यक्ति ही वह माँ है। "मुक्तिबोध की कविता यात्रा सुविधाओं से भरी यात्रा नहीं रहीं है। छायावादी काव्य संस्कारों सें मुक्त होकर प्रगतिवाद की कमियों पर पैनी दृष्टि रखते हुए उन्होंने नई कविता को दुर्लभ आयाम दिए है। मुक्तिबोध आनंद और उल्हास के कवि नहीं है। और नही उनकी कविता संतुलन और सामंजस्य का कोई संदेश देती है। वे तो रक्ताल जीवन यथार्थ के भोक्ता कवि है। और चूँकि यथार्थ सीध सरल, सपाट, नही होता, अतः अपनी कविताओं की तुलना उन्होंने सांप और हिडिम्बा से की है।"[3] यही मुक्तिबोध की आस्था है।' उनकी यह आस्था गुट से अलग, सम्प्रदाय से कटी हुई एक जीवंत आस्था है। लोकहितवादी चेतना की अच्छी अभिव्यक्ति 'मुझे याद आते हैं', 'चकमक की चिनगारियाँ', 'डूबता चाँद कब डूबेगा' और 'एक अन्तर्कथा' आदि कविताओं में हुई है। लकड़ी बीनती, गर्भ भार से झुकी होकर भी गृहस्थी चलाने के लिये कपड़े धोती, मजदूरी करती, मुफलिसी के टूटे-फूटे घरों में रहने वाले, लठ्ठधारी बूढ़े पटेल बाबा, किसान दादा, दाढ़ी-धारी देहाती मुसलमान चाचा और बोझा उठाये आती-आती माँए-बहनों, बेटियों और झरने के किनारे पर शिशु को छोड़कर जाने वाली स्त्रियों की जो प्रतिमाएं इस संकलन में मिलती है, उनकी पीछे कवि की कल्याण कामना का ही प्रसार दिखाई देता है। एक कविता का यह अंश देखिये और उस अनुमान को सच्चाई में बदल डालिये कि आधुनिक सभ्यता संकट की प्रतीक रेखा है-

नीचे उतरो, खुरदरा अँधेरा सभी ओर/ यह बड़ा तना, मोटी डालें,

अधजले फिंके कण्डे व राख/ नीचे तल में।

वह पागल युवती सोयी है। मैली दरिद्र स्त्री अस्त व्यस्त

उसके बिखरे हैं बाल व स्तन लटका-सा / अनगिनत कसना-प्रस्तों का मन अटका था।

उनमें जो उच्छृंखल था, विशृंखल भी था, / उसने काले पल में इस स्त्री को गर्भ दिया।

शोषिता व व्यभिचरिता आत्मा को पुत्र हुआ / स्तन मुँह में डाल, मरा बालक। उसकी झाँई

अब तक लेटी है पास उसी की परछाई। / उसको मैंने सपनों में कई बार देखा।।

जीने के पहले मरे समस्याओं के हल।।/ ओ नागराज! चुपचाप यहाँ से चलो।

2. सामाजिक जीवन का चित्रण :

काव्य में समाज-संस्कृति समसामयिक परिवेश है, स्पष्ट कीजिए। उत्तर : 'मुक्तिबोध' का काव्य एक सामाजिक जीवन के व्याख्याता का काव्य है। उसमें निजता की पीठिका पर परता का शब्दांकन है। वह हर हालत में समाज से संयुक्त है। यह संपत्ति जन-संपत्ति का ही पर्याय है। उन्होंने अपने युग-मानव की पीड़ाओं, असमर्थताओं और विडम्बनाओं को देखा भी था और भोगा भी था। इसी से उनका काव्य युग में संघर्ष करते जन-जन के अंतःकरण औ भौतिक-मानसिक संघर्ष को प्रतिरूपित करता है। उनका आत्मद्वन्द्व निजी संघर्ष जन चेतना की अभिव्यंजना के लिए की गई सार्थक तैयारी है। सही अर्थों में मुक्तिबोध जन समाज को सुखी और खुशहाल देखना चाहते थे। इसी चाहत के कारण वे जीवन, समाज और जन-जीवन के भीतर पहलुओं तक का 'एक्सरे' प्रस्तुत कर गये है। जिस तरह कोई जासूस किसी रहस्य का पता लगाने के लिए सम्बन्धित स्थितियों को बारीकी से पकड़ता है उसी तरह मुक्तिबोध ने भी मानव समाज से सम्बन्धित हर संदर्भ; हर घटना; हर पीड़ा और हर एक संगत-असंगत स्थिति की करीब से जाँच पड़ताल की है।

Principal
Kholeshwar Mahavidyalay
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

इसी समाज से संपृक्त और परिवेश सजगता के कारण डॉ. रमेश कुंतल मेघ । उन्हें लोक जीवन का जागृत कहा तो शमशेर ने लिखा : "मुक्तिबोध हमेशा एक विस्तृत 'कैनवॉस लेता है, जो समतल नहीं होता, जो सामाजिक जीवन के धर्म क्षेत्र और व्यक्ति-चेतना की रंग । को निरंतर जोड़ते हुए समय के कई काल को प्राय: एक साथ आयामित करता है।" "वे समाज के ब्रह्मराक्षसों का पर्दाफाश करना चाहते है; उनका असली चेहरा दिखाना चाहते है। उन नीतियों को बदल देना चाहते है, जिनके चलते अमीरों के मुख दीप्त और गरीबों के मुख श्रीहीन नजर आते हैं। जिनकी वासना और लिप्सा विक्षिप्त युवतीयों को भी नही बख्शती और वे उनकी लिजलिजी वासना को ढोने को विवश हो जाती है।"

"वह पागल युवती सोयी है । मैली दरिद्र स्त्री अस्त-व्यस्त उसके बिखरे है बाल व स्तन है लटकाया, अनगिनत वासना ग्रास्तों का मन अटकाथ उसमें जो उच्छृंखल विश्रृंखल भी था। उसने काले पल में इस स्त्री को गर्भ दिया। मुक्तिबोध एक समाज चेता रचनाकार है। वे अंधेरों से मुँह नही फेरते बल्कि अंधेरे की ओर उंगली उठाने का साहस रखते है उस का दुष्परीणम भी वे जानते है, फिर भी वे अंधेरे को उजागर करते है।"[4]

वास्तविक यह है, कि मुक्तिबोध की अधिकांश कविताएँ उनकी समाज संसिक्ति को रेखांकित करती हुई वर्तमा, परिवेश की भयावह, दंशक और अभिशप्त जीवन स्थितियों की तीखी व्यंजनाएँ हैं। वे समसामयि परिवेश की विविध विसंगतियों का दहकता शिलालेख हैं। उनमें जन-जन की पीड़ा का इतिहास छिपा हुआ है और विस्मित करने वाली बात यह है, कि यह इतिहास स्वयं बोलता है- मौन नहीं अधिकांश कविताओं में नायक की भूमिका निभाता हुआ मैं पूरे समाज व जनजीवन में विचरण कर उसकी तस्वीरें प्रस्तुत करता रहा है। यही वजह है, कि 'मैं' मात्र कवि नहीं है; पूरे समाज का है जो काव्य नायक के रूप में चित्रित हुआ है । ..

3. वर्गहीन समाज-स्थापना :

मुक्तिबोध के काव्य-संसार को गहरी नजर से देखें तो साफ जाहिर होता है कि वे एक वर्गरहित और शोषणरहित समाज की स्थापना के लिए लालायित थे। वे जानते थे कि मानवीय समाज, संस्कृति और जीवन-दृष्टि को स्वस्थ जीवन मूल्यों से जोड़ना अनिवार्य है। इसके लिए व्यक्ति को आत्मसाक्षात्कार की गलियों से गुजरना पड़ेगा- अपने 'स्व' का संशोधन, परिशोधन करना पड़ेगा । तभी वर्गहीन और शोषणहीन समाज स्थापित खड़ा हो सकेगा। स्वार्थ, संकीर्णता और भौतिक विलास-सुविधाओं के मलबे को हटाना पड़ेगा; उसके दूर से आग लगानी पड़ेगी। कहना फिर जरूरी मत रहा है, कि मुक्तिबोध का समस्त काव्य इसी ललक की पूर्ति का मुखर आयाम प्रस्तुत करता है एक स्थान पर कवि मान लिया गया है :

न समस्या एक- / मेरे सभ्य नगरों और ग्रामों में
सभी मानव / सुखी, सुन्दर व शोषणमुक्त कब
होंगे?

'चकमक की चिनगारियाँ' कविता में मुक्तिबोध ने अपनी कविता को 'आवेगत्वरित कालयात्री' कहते हुए उसे 'विश्वभाकी' और 'जनचरित्री' कहा है इसलिए है, कि वर्गहीन समाज का निर्माण तभी सम्भव है- जीवन मूल्यों की प्रतिष्ठा का स्वप्न साकार तभी होगा; जब हम शोषण और स्वार्थ के हथियारों-गुब्बारों को छोड़ देंगे। कारण 'शोषण की अतिमात्रा' स्वार्थों की सुख यात्रा, जब-जब सम्पन्न हुई, आत्मा से अर्थ गया, मर गयी सभ्यता। अत: मुक्तिबोध जिस शोषण और अत्याचार से मुक्ति चाहते है- भीतर और बाहर के दलिद्दर से मुक्ति की चेष्टा करते है, वह इसीलिए तो कि एक वर्गहीन समाज स्थापित हो सके। शोषण, अत्याचार और जड़ता से मुक्ति पाने के क्रम में ही कवि सामने फैले विविध प्रश्नों पर पुनर्विचार करता है : "मेरे सामने हैं प्रश्न, क्या होगा कहाँ, किस भाँति, मेरे देश भारत में, पुरानी हाय में से, किस तरह से आग भभकेगी। उड़ेगी किस तरह भक से, हमारे वक्ष पर लेटी हुई, विकराल चट्टानें।" असल में वर्गहीन और शोषणहीन समाज की स्थापना के लिए कवि प्रतीक्षा नही करना चाहता है और न चुप होकर जीना ही उसे काम्य है। वह तो आमूल चूल परिवर्तन की नौका पर सवार होकर इस सिरे से उस सिरे तक और इस देह से उस देह के भीतर तक व्याप्त होना चाहता है क्योंकि उसे भूखे बालकों के श्याम चेहरे कचोटते रहते है; जगत की स्याह सड़कों पर मानव भविष्यत् युद्ध में रत नग्न मुख दिखाई देते रहते है :

"उन पर प्यार आता है । कि जिनका तम मुख

प्रा.डॉ.मानीतकुमार अमृतराव वाकळे

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

सँवला रहा है; धूम लहरों में / कि जो मानव भविष्यत्-युद्ध में रत है,

जगत् की स्याह सड़कों पर।" और

"जहाँ सूखे बबूलों की कँटीली पात / भरती है हृदय में धुंध डूबा दुःख

भूखे बालक के श्याम चेहरों साथ / मैं भी घूमता हूँ शुष्क आती याद मेरे देश भारत की।"

इतना ही नहीं मुक्तिबोध ने वर्गहीन स्वस्थ सामाजिक मूल्यों की नींव पर निर्मित समाज की कल्पना में उन सुविधाजीवियों और अवसरवादियों को बाधा माना है जो पूँजीवादी मनोवृत्ति की पूँछ पकड़कर जीना चाहते हैं।

4. पूँजीवादी व्यवस्था व मनोवृत्ति के प्रति घृणाभिव्यंजन :

मुक्तिबोध सच्चे अर्थों में जीवन मूल्यों की परम्परा के कवि थे। वे शोषण और अत्याचार की चक्की में पीसते जनसमाज के प्रति पर्याप्त सहानुभूतिशील थे और चाहते थे, कि जन समाज के सँवलाये और पथराये चेहरों पर सूर्याभा चमके और दमके सुख व संतोष की चाँदनी। इसी प्रक्रिया में उन्होंने उस व्यवस्था का विरोध किया; उस मनोवृत्ति के प्रति घृणा प्रकट की जो दूसरों के रक्त पर जी रही हैं। इसी पर रक्तजीवि व्यवस्था ने अपने प्रयत्नों से एक नपुंसक जमात खड़ी कर ली है, एक ऐसी परम्परा कायम कर ली है जो अपनी सुविधा के लिए उक्त व्यवस्था की हाँ में हाँ मिलाती रहती है। मुक्तिबोध की गहरी-तीखी नजर ने इन दोनों को देखा है और सपाट शब्द उगलती कलम से इनका घृणाभिषेक किया है। यह प्रक्रिया 'तारसप्तक' की 'पूँजीवादी समाज के प्रति' कविता से आरम्भ होती है। कवि ने पूँजीवादियों की मनोवृत्तियों को देखकर स्पष्ट भाषा में कहा है-

छोड़ो हाय, केवल घृणा और दुर्गन्ध / तेरी रेशमी वह संस्कृति अंध

देती क्रोध मुझको, खूब जलता क्रोध / तेरे रक्त में भी सत्य का अवरोध

तेरे रक्त से भी घृणा आती तीव्र / तुझको देख मितली उमड़ आती शीघ्र

तू है मरण तू है रिक्त तू है व्यर्थ / तेरा ध्वंस केवल एक तेरा अर्थ

मार्क्सीय प्रगतिशीलता की दृष्टि से पूँजीवादी मुक्तिबोध की आस्था का केन्द्र जनमानस है, पूँजीवादी व्यवस्था या उसका केन्द्रस्थ मानव नहीं है। शोषण और अत्याचार की काली करतूतोंवाले इस व्यवस्थाधीश की संस्कृति कवि की दृष्टि में शोषण संस्कृति है।

5. शोषितों और दलितों के प्रति संवेदना:

मार्क्सीय चिन्तन की भूमिका पर जहाँ मुक्तिबोध का कवि सर्वहारा-मजदूर वर्ग का अभिषेक सहानुभूति और करुण जल से करता है, वहीं उसे ऊँचा उठाना भी चाहता है। आर्थिक शोषण से उसे मुक्त भी करना चाहता है। इसी दृष्टिकोण के तहत मुक्तिबोध के काव्य में शोषित मानवों व उनके - जीवन के प्रति सहानुभूति; शिशुओं के प्रति वत्सल दृष्टि, पूँजीपतियों की हवस का शिकार बनी नारी के प्रति व्यथित दृष्टि और सजल दृष्टि मिलती है। उन्होंने शोषक वृत्ति व उसका शिकार बने - समाज का शब्दांकन भर नहीं किया है। अपितु उन्हें अपनी आर्द्र संवेदना भी अर्पित की है। 'चाँद का मुँह टेढ़ा है' कविता में श्रमिक वर्ग के शोषण स्थान-कारखाने के वातावरण का चित्र भी अंकित है तो हरिजन गलियों व पुलों के नीचे बहते गंदे नालों के सहारे पड़े रहने वाले मानवों की बस्ती का संदर्भ भी पूरी सहानुभूति के साथ चित्रित किया गया है। इसी क्रम में 'डूबता चाँद कब डूबेगा' कविता को भी विस्मृत नहीं किया जा सकता है। इसमें व्यंजित शोषण दो स्तरों पर है- मानवीय व्यक्तित्व को दमित वृत्तियों द्वारा शोषित किये जाने के सम्बन्ध में और पूँजीवादी व्यवस्था द्वारा - सामाजिक व्यक्ति-मानव के शोषण के सम्बन्ध में। कवि के सामने मूल प्रश्न यही है, कि मनुष्य रागद्वेष, ईर्ष्या, भय, कुत्सा और स्वार्थान्धता के लोह-पाश से कब और कैसे मुक्ति पा सकेगा? वह समय कब आयेगा जब यह सभ्यता मनुष्य की अस्तित्व रक्षा का प्रयत्न कर सकेगी? 'एक भूतपूर्व विद्रोही का आत्मकथन' कविता में भी नौकरशाही व्यवस्था के माध्यम से शोषित संयुक्त परिवार की एक तस्वीर यों उभारी गई है : "अजीब संयुक्त परिवार है- औरतें व नौकर व मेहनतकश अपने ही वक्ष को। खरदरा वक्ष धड़। मानकर घिसती हैं, घिसते हैं। अपनी छाती पर जबर्दस्ती। विपदंती भावों का सर्पमुख वहाँ मुँडेरों से कूद अरे, आत्महत्या करती है" मुक्तिबोध ने

Principal
Kholeshwar Mahavidyalay..
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

पूँजीवादी व्यवस्था और सभ्यता से त्रस्त-ध्वस्त होते जीवन का जो करुणाई चित्र प्रस्तुत किया है वह सहज ही हमारे मानस को बाँध लेता है। कवि की कलम से लिखी गई ये पंक्तियाँ पढ़िये: "दूर-दूर मुफलिसी के टे फटे घरों में। सुनहले चिराग बल उठते है। आधी अँधेरी शाम। ललाई में नहलाई जाकर परी झुक जाती है। धूहर के झुरमुटों में लगी हुई मेरी इस राह पर" इसी श्रृंखला में लिखी 'मेरे लोग' कविता में कवि का मन शोषित-दलित वर्ग के प्रति न केवल आत्मीय हो उठा है; अपितु संवेदना भी हो गया है : 'गिरिस्तिन मौन माँ बहनें। सड़क पर देखती हैं। भावसंधर काल पीड़ित ठठरियों की श्याम गोपाथा। उदासी से रंगे गंभीर मुरझाये हुए प्यारे। गऊ चेहरे, निरख कर पिघल उठता मन।"

6. सामान्य मानव के प्रति निष्ठा और समर्पण:

'मुक्तिबोध' मानवीय वेदना से प्रेरित और परिचालित मानवतावादी कवि के रूप में सामने आते हैं। उन्होंने समाज के सभी तबकों के व्यक्तियों की गतिविधियों, भावनाओं और अभिलाषाओं को गहरी नजर से देखा था। वे मामूली से मामूली आदमी के आन्तरिक भावों को समझने-बुझने वाले कवि थे। असल में उनकी निष्ठा थी ही सामान्य मानव के प्रति और वे समर्पित भी उसके लिए . ही थे। उनकी कविताएँ इस बात की गवाही देती हैं, कि वे निम्न वर्गीय व्यक्तियों को अपनी बाँहों में समेटने और खुद उनकी बाँहों में बँध जाने के लिए तैयार रहते थे। कारण उनके सारे रिश्ते इन्हीं सामान्य मानवों से थे और वे चाहते थे, कि इन्हीं के द्वारा उन्हें और उनकी कविताओं को जाना, समझा और परखा जाय। उन्होंने एक स्थान पर स्वीकार किया है : "विशाल श्रम शीलता की जीवंत। मूर्तियों के चेहरे पर झुलसी हुई आत्मा की अनगिन लकीरें। मुझे जकड़ लेती हैं अपने में, अपना सा जानकर बहुत पुरानी किसी निजी पहचान से' 'मुझे याद आते हैं' कविता में जो 'तारसप्तक' की 'मैं उनका ही होता' कविता का विस्तृत रूपान्तर है, कवि ने जन-साधारण के प्रति अपना विश्वास और उससे निर्मित व्यक्तित्व समर्पित कर दिया है। वे यहाँ तक लिख गये है, कि वे साधारण लोग ही मेरे हृदय से जुड़े हुए है और मेरी समस्त शब्द संपदा और भाव संपदा भी उन्हीं की है- उनके ही जीवन से संयुक्त है। 'मुझे याद आते है।' कविता में आया गर्भवती नारी; श्रमरता नारी और कमठ | नारी का जो चित्र अलग-अलग कारणों [illegible] किया गया है वह [illegible] कवि की जन सामान्य के प्रति निष्ठा भावना को ही निरूपित करता है। उनकी [illegible] और जिजीविषा का केन्द्र बिन्दु भी इसी । कविता में [illegible] लिखा गये है "यदि श्रमशीला नारी की आत्मा। सब [illegible] कष्टों को लात मार। निराशाएँ दूर कर। किसी ध्रुव लक्ष्य पर। चिपनी भी जीती है। जीवित रह | सकता हूँ मैं भी तो वैसे ही" इसी कविता में कवि ने जो ग्रामीण परिवेश मूर्तित किया है वह तो । पूरी तरह प्रेमचंदीय साँचे में ढला प्रतीत होता है। रास्ते पर आने जाने लट्ठधारी, बूढ़े पटेल बाबा, ऊँचे से किसान दादा, दाढ़ीधारी देहाती मुसलमान चाचा। और माँ बहनें और बेटियाँ आदि सभी । के प्रति कवि की निष्ठा और श्रद्धा-भावना उमड़ पड़ी है। उनकी सभी को सलाम, राम-राम करने | के इच्छा हो आई है।

7. संघर्ष और क्रांति की चेतना:

सामान्य जनों का हिमायती और शुभेच्छु मुक्तिबोध अपनी अनेक कविताओं में वर्ग-संघर्ष और क्रान्ति चेतना को वाणी दे सका है। उनकी कई कविताओं में शोषित वर्ग की संघर्ष प्रियता और क्रान्ति प्रियता अभिव्यक्त हुई है। 'लकड़ी का बना रावण', 'चाँद का मुँह टेढ़ा है', 'ओ काव्यात्मन फणिधर', 'चकमक की चिनगारियाँ', 'शून्य' और 'चम्बल की घाटी' आदि महत्त्वपूर्ण कविताओं में मुक्तिबोध की क्रान्ति चेतना कहीं प्रत्यक्ष और कहीं सांकेतिक शैली में अभिव्यक्त होती है। 'चम्बल की घाटी' कविता को ही लीजिए, इसमें कवि ने शोषणप्रिय और सामंतशाही के प्रतीक महाप्रभुओं के अत्याचारों से मुक्ति के लिए 'समूहीकरण' की बात कही है। यह वह कविता है जिसके सहारे मुक्तिबोध ने नवनिर्माण की भूमिका भी तैयार की है और वर्ग संघर्ष में व्यक्ति की सत्ता के स्वयं जाने में ही- उसके एक महत्तम उद्देश्य के हस्तगत हो जाने में ही सार्थकता का अहसास किया है। कविता के अन्तिम बंद तक पहुँचते-पहुँचते कवि ने अपेक्षित वर्ग संघर्ष के स्वरूप को इन पंक्तियों में स्पष्ट किया है : "अपने ही दर्दों के। लुटेरे इलाकों में जोरदार। आज जो गिरोह है। पीड़ित जनों को जनसाधारण को उनकी ही टोह है पूर्ण विनाश अनभिज्ञ का चरम विकास है। इसीलिए ओ दुरद् आत्मन तर जाओ। तर जाओ टूटने से जो विस्फोट शब्द होगा। गुंजेगा जग भर किन्तु अकेले की तुम्हारी ही वह सिर्फ नहीं होगी कहानी।"

Principal
Kholeshwar Mahavidyalay:
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

[illegible]

निष्कर्ष :

मुक्तिबोध की कविताएँ प्रयोगवाद और प्रगतिवाद का रासायनिक मिश्रण है। किन्तु दोनों की अतिरंजनावादी प्रवृत्तियाँ उन्हें मान्य नहीं है। [illegible]

[illegible]

संदर्भ ग्रंथ सूचि :

1. हिंदी साहित्य युग और प्रवृत्तियाँ, डॉ. शिवकुमार शर्मा, [illegible]
2. हिंदी साहित्य युग और प्रवृत्तियाँ, डॉ. शिवकुमार शर्मा, [illegible]
3. https://www.hindikunj.com/2021/06/mukti-bodh-ki-kavyagat-visheshta.html?m=1
4. https://[illegible].com

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

ijindex

ISSN NO-2231-4687
Impact Factor: 6.81 (SJIF)
UGC Referred Journal No:-64206

International Journal of Management and Economics

Kholeshwar Mahavidyalaya Ambajogai

Vol. I No. 36
Sept.- Nov. - 2021

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

CHETAN PUBLICATIONS AURANGABAD - INDIA

Scanned with CamScanner

International Journal of Management and Economics ISSN 2231-4687
Impact Factor 6.81 (IIFS)
Vol. I No. 36 Sept.- Nov. - 2021 UGC Referred Journal No. 63196

Index

SN	Title of the Paper	Author Name	Page No
1	Covid-19'S Impact on India's Manufacturing Sector	Miss Farana Anjum Abdul Majeed Pais, Prof Dr Kolhe S M	1-7
2	Impact Of Covid-19 On Agriculture And Rural Poverty In India- A Review	Pradnya Naik S, Dr Sanjay H. Aswale	8-14
3	Impact of Covid-19 on Indian Industry : Challenges and Opportunities	Dr. Vilas Epper, Mr. Nitin P. Malegaonkar	15-18
4	Impact of Covid-19 on Indian Chemical Industry	Narayan W Choudhari, Vaibhav U Dudke, Dr. Dinkar P. Kotwal	19-21
5	Covid-19 and Its Impact on Human Resources	Dr. Tipanse Ashok P.	22-25
6	Covids-19 's Impact on the Future of Human Resources in India's Service Sector	Miss FaranaAnjumAbdul Majeed Pais, Prof Dr Kolhe S M	25-31
7	A Review Article on COVID-19 Effect on Human Resource Management	Dr. Sunita B. Garud	32-34
8	Impact of Covid-19 on Manufacturing sector in India	Dr. Shalinee U. Kadam	35-39
9	Impact of COVID-19 on Agricultural finance	Dr. Savita G. Joshi	40-44
10	Covid-19 Impact of tourism Industry in India	Dr. Manju R. Mutha, Prof. Dr. Vijay R. Nagori	45-49
11	Impact of COVID-19 on Global Mobile Phone Industry-Competitive Viewpoint	Dr. Jyoti Rameshrao Kote	50-52
12	A study of an Impact of COVID-19 on organized sector WRT Phoenix Mall, Kurla, Mumbai	Dr. Jayesh R. Rana	53-55
13	Analysis of Impact due to COVID-19 on GST Contribution of Maharashtra State	Dr. Dhammpal Hirajirao Ghundre	56-58
14	Effect of COVID-19 on Some Sectors in India	Dr. Ankush B. Jadhav	59-62
15	Covid-19anditsimpactonIndianIndustry	Dr B B Lakshete, Dr. Archana R Deshmukh	63-67
16	Impact of Covid-19 on Cell Phone Industry	Dnyaneshwar A. Yewale, Prin. Dr. H. G. Vidhate	68-73
17	Impact of Covide-19 on Foreign Exchange Earnings in India	Disha Namdeo More	74-77
18	A Study of Stress Management by Undergraduate Students in covid-19	Mr. Barve Vishal Panjaram, Dr. V. S. Ranmaware	78-80
19	Covid-19 Impact Of Services Sectors & Other Sectors	Bhutada V R	81-82
20	Human Resource Management during Covid-19	Prof. Akanksha S. Bhanji	83-86
21	The impact of covid-19 on food security of the poo rsouth Asian countries.	NavnathBabidasrao Chavan	87-88
22	Covid-19 Impact on Indian Chemical Sector	Narayan W. Choudhari, Vaibhav U. Dudke, Dr. Dinkar P. Kotwal	89-93
23	Impact of covid-19 on Indian agriculture and sustainable economic development	Mr. Ryadare G. N.	94-97
24	TheCOVID-19PandemicandItsadverseeffectonManufacturingIndustry.	Mr Amol [illegible], Dr. Gite B. S	
25	The Study of Impact of Covid-19 on the Indian Economy and the Opportunities Available	Dr. Rajesh Goje, Mr. Dhole VishalA	101-104

Principal
Khoteshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

46	Fabrication of Ecological Ethos: Unveiling the Writings of Ruskin Bond	Atmaram S. Gangane, Vaibhav A. Gangane	190-193
47	Women's and New Education Policy	Dr. Vijaya Gadhave, Dr. Nayana Ratnaparkhi	194-195
48	Impact of New Education policies after covid-19 on Higher Education	Dr. Vasant E. Bhosale, Dr. Rajeshwar B. Deshmukh	196-198
49	Emerging trends & Developments in Higher education in India	Dr. Sanjaykumar Janardhanrao Jadhav	199-201
50	Role of Management Information System in Business: Opportunities and Challenges	Dr. Smt. Sujata S. Patil	202-206
51	English Communication Skills for Better Employability	Mr. Arun Malhari Jadhav	207-208
52	"A Study of Agricultural Development through the Jaggery Processing Industries in Marathwada Region: Special Reference to Osmanabad District"	Mithar S.G., Prof. J. R. Suryawanshi	209-219
53	A study on Retirement Planning awareness among working Individuals in Latur District	Dr Balaji G. Kamble	220-223
54	A Study of Covid-19 Pandemic Impact on Rural Agriculture Economy in India	Dr. Subhash T. Pandit	224-226
55	Impact of Covid-19 on Indian Economy	Dr. Subhash S. Patekar	227-230
56	Impact of Covid - 19 on Services Industry in India	Sunita D. Jamdhade	231-234
57	Consumers buying behaviour in Large Scale Retail Outlets	Niveditha, Dr. Yathish Kumar	235-240
58	Impact of Covid-19 on Indian Service Sector	Dr. Ramavat V. T.	241-244
59	"Impact of Covid-19 on Indian Food and Agriculture"	Mr. Kale V. N.	245-248
60	Study on Unified Payment Interface in E-banking System	Bharat S Jadhav, Dr Ashok H. Shitrame	249-253
61	Multifaceted Role of Computer Software in Business	Shireeshkumar S. Rudrawar	254-263
62	Social Media & Marketing of Library Products	Dr. R V Chalukya	264-268
63	"Long Term Impact of COVID-19 on Human Life"	Dr. M. Madhuri Devi	269-274
64	Startup Opportunitis And Challenges In Changing Scenario E-Banking	Dr. Manik D. Savandkar	275-279
65	Impact of Industry 4.0 On Indian Banking Sector	Amit M. Deshpande, Dr. S.M.Kolhe	280-303
66	Human Resource Management during Covid-19	Akanksha Shivaji Bhanji	305-309

Principal
Khoneshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

International Journal of Management and Economics
Vol. I No. 36 Sept.- Nov. - 2021
ISSN: 2231 – 4687
Impact Factor-6.81 (SJIF)
UGC Referred Journal No:-64206

- https://traunbhart.org

Kholeshwar Mahavidyalaya, Ambajogai

IMPACT OF COVID-19 ON INDIAN ECONOMY

Dr. SUBHASH SAHEBRAO PATEKAR
Assistant Professor, Department of Commerce, Kholeshwar Mahavidyalaya, Ambajogai, Dist.Beed-(MS).
Mob No.8208987620 Email- drsubhashpatekar@gmail.com

I. ABSTRACT

COVID 19 pandemic produced critical situation in the life of human being across the globe, it impact on various sector due to lock down across the country. During the lockdown government locked the public and private sectors to restricted the mobilisation and avoid spread of corona virus. The millions of employee losses their jobs due to closing of private offices and manufacturing sector in India and the whole world. Present research paper is studied impact of COVID19 on various sector of the Indian Economy.

Keywords: COVID 19 Pandemic, GDP, Impact of COVID on various sectors.

II. PREFACE

Coronaviruses are enveloped RNA viruses, ranging from 60 nm to 140 nm in diameter with a crown-like appearance, found in mammals particularly in humans and birds. Coronaviruses are known to have mutated and recombined behaviour causing respiratory, enteric, hepatic, and neurologic diseases. Coronavirus has a total of seven strains which include HKU1, NL63, 229E and OC43, SARS-CoV, MERS-CoV and SARS-CoV-19 (COVID-19 being the latest), out of which first four had a mild impact on infested human with mild respiratory disease.

The first outbreak of COVID-19 occurred in Wuhan, Hubei Province in early Dec 2019 where several patients with viral pneumonia were found to be epidemiologically associated with the Huanan seafood market in Wuhan. This market is famous for sell of wildlife animals and several non-aquatic animals such as birds and rabbits were also on sale before the outbreak. On 30th January 2020, the World Health Organization (WHO) declared an outbreak, a Public Health Emergency of International Concern (PHEIC) and on Feb 2020, WHO officially named this outbreak of the disease associated with the coronavirus as COVID-19 where CO-Corona, VI-Virus D- Disease, and 19–2019 is the year it primarily occurred. Severe Acute Respiratory Syndrome Coronavirus 2 (SARS-CoV-2) is the root cause behind COVID-19 disease.

COVID-19 not only killed people through virus incursion but also due to economic and mental collapse, where developing countries suffered from unemployment and hunger. India enforced 68 days of four-phased-lockdown starting from 24th March ~31st May to deal with COVID-19. However, in this current scenario of the COVID-19 period, what remains unanswered is whether the virus or the hunger is proponent in India. Thus, how India is equipped to deal with, coping with the current situation, adverse effects on the economy, human living, and environment along with various approaches undertaken to overcome this pandemic is the topic of discussion in this work.

Trade economy mainly works on the demand and supply principle. But, the sudden stop in the country has led to an acute shortage of raw materials for industrial sectors because there is no supply of resources due to restrictions on travel. Consumption is also affected, due to unemployment and decrease in incomes. Demand and supply rules of economics have become unbalanced. Major affected

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

sector are tourism and aviation which are facing huge economic crisis. According to the FICCI report 2020, it is said that will be the year of shortages in demand and supply in the entire fiscal year.

III. OBJECTIVES

1. To study GDP of India due to COVID 19 pandemic.
2. To study impact of COVID 19 on various sector of the economy

IV. RESEARCH METHODOLOGY

The present study based on secondary data to study the impact of COVID-19 on the Indian Economy. Asian bank report, FICCI, Government of India report quarterly and annual along with data has been collected from various articles, reports, research papers, newspapers and internet.

V. IMPACT OF COVID-19 PANDEMIC ON INDIAN ECONOMY

Different sectors have been affected due to Covid-19 some of them are focused below

1. IMPACT ON GDP

According to the Asia Development Bank, it is clear that the outbreak of the Covid-19 is a huge loss of between $ 387 million of Indian economy, with approximately $ 387 million to $ 29.9 billion of personal consumption. Inflation is proven. According to their report, low income groups and unorganized marginalised sectors in India are the safest. The country's GDP is declining. . The impact of outbreak has hit the entire nation's economy very badly hit and the nation-wide lockdown has brought majorly all the economic activities to a standstill.

There are the three factors whichmainly contribute to the economy-

1) Private consumption
2) Investment
3) External trade

All three have been heavily impacted due to the corona virus pandemic.

Consumption is the main component of GDP which is mainly affected by this outbreak. Demand for this specialty has grown significantly as a result of recent corporate scandals. The first 21-day lockdown period and subsequent restrictions have adversely affected the demand and supply chain, directly disrupting the availability of goods and raw materials for further production. The closure of factories has led to shortages in production, which has resulted in the availability of high demand products in the market.

2. IMPACT ON TOURISM RESTAURANTS SERVICES

Restrictions caused by the second wave have crippled the tourism sector, which was already struggling to recover from the initial losses incurred by businesses in 2020. This advice is provided by the National Restaurant Association of India (NRAI), which represents more than 500,000 restaurants worldwide. That country. Its members will close Diane-in operations from Wednesday to March 31, 2020. This will affect the operation of thousands of restaurants, pubs, bars and cafes. By extension, food delivery platforms like Swingy and Zomato, which operate on their own, have also been hit hard. Orders on Swingy and Zomato have dropped by 60 percent in the epidemic.

3. IMPACT ON FOOD AND AGRICULTURE

Covid-19 has disrupted agricultural and supply chain activities. The unavailability of migrant labour had hampered some harvesting activities, especially in north western India where wheat and pulses were being harvested. Back interruptions in the supply chain due to transportation problems and other issues. Prices of wheat, vegetables and other crops were lower, but consumers were paying more. India's $ 14 billion (orrs1 trillion) poultry market was a killing spree as consumers began shutting down chicken products for fear of catching the coronavirus. Weak demand in the poultry sector has also led to a sharp fall in food prices, with both soybeans and maize falling by nearly 25 per cent in the last two months. Half

Principal
Khoiseshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

of India's soybean and maize products were used by the poultry market. Rs. The industry is estimated to have lost Rs 1,000 crore. The mango season has just started and about 40 per cent of the production is exported. Due to the closure of exports, farmers will suffer huge losses.

4. IMPACT ON MSME

The sector, divided into micro (99%), small (0.52%) and medium (0.01%) industries, contributes 30% to 35% to GDP. If you look at the regional distribution of MSMEs, it shows 49% from rural areas and 51% from suburban and urban areas.

Maharashtra, Uttar Pradesh, Bihar, Tamil Nadu and Madhya Pradesh have the highest number of registered MSMEs, according to the AIMO study. The employment of 114 million people will exacerbate the situation, which was affect GDP. Consumer goods, textiles, logistics businesses are declining rapidly and MSMEs engaged in services are still operating, however, due to liquidity constraints and reduced purchasing power, they are likely to fall apart.

5. IMPACT ON ONLINE / INTERNET BUSINESS SECTOR

In today's economy online business plays a big role in the economy with USD 950 billion market share. It contributes 10% to the Indian GDP and showed more than 8% employment in FY19. Its major divisions are home and personal care products (50%), healthcare sector (31%) and food and beverage sector (19%).

Consumers tend to over-stock essential commodities like rice, flour and lentils in the fog of social distance due to the danger of Kovid-19. This led to an increase in sales of FMCG companies which declined due to a distorted supply chain. Growth in the e-commerce sector slowed down with pressure on supply chain distributions and consumer expectations. Companies will bring in new distribution channels, focusing directly on customer routes. In this growing environment demand management and forecasting will play an important role in the field of consumer relations. Partial classification of commodities means that there is a different response in the market for essential commodities and essential commodities.

6. IMPACT ON RETAIL SECTOR

Currently, more than 15 million retailers employ more than 50 million people in the Indian retail industry, generating direct revenue of Rs 20 lakh crore, which is 10% of the total GDP. To ensure that the retail industry continues, the government must make it a top priority: boosting the economy and sustaining employment.

Another major factor contributing to retailers' problems was the non-existent "supply chain." The coronavirus has completely disrupted the system; only the necessities of life were supplied and that too with restraint. The disappearance of unnecessary items from the retail shelf had created major problems for both retailers and consumers.

7. IMPACT ON HUMAN RESOURCE

The MGNREGA-2005 has had the worst impact on the labour sector as they are not given jobs due to lockdown, with most of the labour sector being associated with construction companies and wage earners. Travel restrictions and isolation affecting billions of people led to shortages of workers and parts in Indian factories, just in time for supply chain and sales warnings in technology, automotive, consumer goods, pharmaceuticals and other industries.

8. GDP & CORONA PANDEMIC

India also had a pre-epidemic recession. Prior to the epidemic, from fiscal year 2018-19, India's growth was declining, from 8% in Q4 FY18 to 4.5% in Q2 FY20. In early January 2020, just before India's lockdown or epidemic, the International Monetary Fund lowered India's GDP forecast for 2019 and also lowered the 2020 GDP forecast. The Indian community in 2016 and the Goods and Services Tax Act in 2017 dealt a severe blow to the economy. Infrastructure rental and financial services crisis and failure of

Principal
Yogeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI
Scanned with CamScanner

government schemes like 'Make in India' led to many banking crises. The year before the lockdown, there was significant "income scarcity" for both rural and urban areas.

GDP growth has been steadily declining since the fourth quarter of FY18. If there is a deviation in Q4 of FY19, as shown in the graph below, this is because the National Statistics Office (NSO) revised its data on 28 February 2020, resulting in a significant decline in FY19's first three-quarter growth rate (from 8% to 7.1% for Quater1). To). ; 7% to 6.2% in Q2 and 6.6% to 5.6% in Q3.

VI. CONCLUSION

As per the official data released by the ministry of statistics and program implementation, the Indian economy contracted by 7.3% in the April-June quarter of this fiscal year. This is the worst decline ever observed since the ministry had started compiling GDP stats quarterly in 1996. In 2020, an estimated 10 million migrant workers returned to their native places after the imposition of the lockdown. But what was surprising was the fact that neither the state government nor the central government had any data regarding the migrant workers who lost their jobs and their lives during the lockdown.

The lockdown had a devastating impact on slowing down the economy. The informal sectors of the economy have been worst hit by the global epidemic. India's GDP contraction during April-June could well be above 8% if the informal sectors are considered. Private consumption and investments are the two biggest engines of India's economic growth. All the major sectors of the economy were badly hit except agriculture. The Indian economy was facing headwinds much before the arrival of the second wave. Coupled with the humanitarian crisis and silent treatment of the government, the covid-19 has exposed and worsened existing inequalities in the Indian economy.

The surveys conducted by the Centre for Monitoring Indian Economy shows a steep rise in unemployment rates, in the range of 7.9% to 12% during the April-June quarter of 2021. The economy is having a knock-on effect with MSMEs shutting their businesses. Millions of jobs have been lost permanently and have dampened consumption. The government should be ready to spend billions of dollars to fight the health crisis and fast-track the economic recovery from the covid-19 instigated recession.

REFERENCES

1. Agriculture and Food News Letter-Volume 2-Issue 11, November 2020
2. Times of India 11 July 2021
3. Wikipedia.org
4. KPMG -Potential impact of the COVID 19 ON Indian economy, April, 2020
5. Asian Development Bank (ADB).An Updated Assessment of the Economic Impact of COVID-19,Briefs,No133,May,2020
6. www.google.com

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

International Journal of Education, Modern Management, Applied Science & Social Science (IJEMMASSS)
ISSN : 2581-9925, Impact Factor: 6.340, Volume 03, No. 04(I), October - December, 2021, pp.107-110

ISSUES AND CHALLENGES BEFORE INDIAN AGRICULTURAL IN DROUGHT PRONE AREAS- A CASE STUDY OF LATUR DISTRICT, MAHARASHTRA

Dr. Subhash Sahebrao Patekar*

ABSTRACT

Agriculture has always been the backbone of the Indian economy and due to the combined industrialization of the last six decades, agriculture is still a source of pride. It employs about 60% of the total workforce in the country. After the 1960s, with the introduction of high yielding varieties of crops and development of agricultural infrastructure for irrigation loan storage and marketing, the condition of agriculture began to improve. But Indian agriculture is dependent on monsoons, farmers face natural calamities like drought, unseasonal rains which cause severe damage to crops.

Keywords: *Indian Agriculture, Indian Economy, Agricultural Infrastructure, Natural Calamities, Monsoons.*

Introduction

Monsoon in 2014 and 2015 was low in important parts of Central India, especially in Marathwada. Drought has hit Marathwada for two years in a row. This has affected the agricultural, industrial and domestic sectors at the regional level and the water supply at the city level. This affected the agricultural sector in Latur district. The case of Latur district has been presented in this study especially to find water management options and underline the challenges for the agricultural sector in Latur district.

Objectives of the Study

- To study the geographical set up of the Latur District.
- To study the impact of drought on agricultural sector of Latur District.
- To study the cropping pattern of the study area.
- To study the Issues and Challenges before Agriculture in Latur District.

Methodology of the Study

The present study is mainly based on primary data and secondary data relating to use of land cropping pattern, rainfall etc. The primary data collected by personal canvassing of questionnaires. This is one of the major sources for data collection. Spot observation are yet another source other information was collected through Talathi Office, and agricultural office.

The secondary data were collected form the Govt. Reports i.e. Central Statistical Organization, Zilla Parishad of Latur.

Scope of the Study

In this investigation we find the low agricultural productivity scarcity of water, defective storage, lack of use of improved technology, economically backwardness of farmers, Low prices of for agricultural products. There is the basic problem of the Latur District is uneven rainfalls. Comparing to other districts, the rainfall in Latur District is very low.

---

* Assistant Professor, Kholeshwar Mahavidyalaya, Ambajogai, Maharashtra, India.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

Kholeshwar Mahavidyalaya Ambajogai

Geographical Set Up & Cropping Pattern of the Latur District

Latur is located on the southeastern border of the state of Maharashtra. Its geographical area is 7157sqkm and it is 2.32% of the total geographical area of Maharashtra and 11.04% of Aurangabad division. It is located between 18 ° .05 north latitude and 76 ° .25 to 77 ° .25' east longitude. It is bounded on the south by part of Bidar district of Karnataka state and part of Osmanabad district. By Beed and Nanded districts to the north. East and West Bidar, Nanded and Osmanabad districts respectively. The main part of the district is the Latritic Plateau with an average elevation of 609.6 m above sea level. The district is to some extent in the upper Godavari valley. The district is situated on the plateau of Balaghat and is situated in the valley of Manjra river. Manjra is the main river that flows along the Balaghat Plateau with its tributaries: Tema, Tavarja and Gharani. The other three tributaries of Manjara, Manyad, Teru and Landi flow on the northern plain.

Agriculture

Most of the people of this District are engaged in agricultural activities. According to Census 2011, percentage of the total workers engaged as cultivators is 31.69% and as agricultural laborers is 39.79% (percent) in the District. Together they constitute 71.48 % (percent) of the total workers of the District. District is producing Jowar, Soyabean, Cotton, pigeon peas as most common agricultural crops.

The District is divided in five subdivisions and ten tehsils.

There are five Subdivisions and ten talukas listed as below:

Name of Sub division	Taluka
1.Latur	Latur
2. Nilanga	Nilanga, Shirur Anantpal, Deoni
3. Udgir	Udgir, Jalkot
4. Ausa-Renapur	Ausa, Renapur
5.Ahmedpur	Ahmedpur, Chakur

Cropping Pattern

The district can be divided into two zones based on soil characteristics, namely Ahmedpur, Udgir and the first zone found in the eastern part of the district which is part of Latur and Ausa talukas. This includes light and light medium soils. They do not retain moisture and are therefore suitable for cultivation of kharif crops. The soil in some parts of Nilanga taluka is of Latritic type and is the second zone found in the western part of the district comprising Latur and Ausa talukas. They are heavy deep black cotton soils. Due to the specificity of the land, both kharif and rabi crops are grown in this area. Agriculture Crops: Major field crops cultivated in Kharif seasons are Cotton, Soyabean, Other Pulses, Pigeon Pea, Sorghum, Gram, Safflower and Wheat then Major field crops cultivated in Rabi seasons are Wheat, Sorghum,Gram, Sunflower and Sugarcane (Source: Agriculture Plan Latur(ICAR-CRIDA)

Impact of Drought on Agricultural Sector of Latur District

- **Agriculture Production**

Drought leads to decline in agricultural production as the entire growth of agricultural crops depends on rainfall. The average rainfall in 2013-14 has led to an increase in agricultural yields, a significant decline in production in 2014-2015 and a 50% deficit in pulses, oilseeds and cotton as compared to the previous year 2013-2014. Low rainfall in 2014 and 2015 is the main reason behind it

- **Indebtness**

Whatever is spent on cultivation, seeds, pesticides, fertilizers is wasted in drought conditions. Due to the drought in Marathwada, especially many farmers have become indebted to various creditors like bank loans, moneylenders, co-operative societies etc. Therefore, due to the drought in Latur district, the indebtedness of the farmers is increasing rapidly.

- **Farmers Suicide**

The agrarian crisis has led to an increase in suicides in Maharashtra. An important observation regarding farmer suicide is that the number of farmer suicide cases has increased from 1495 (2011) to 2016 (2015) every year except 2013 (1295). In 2013, good rains, high agricultural yields reduced the number of suicides to 1296 and finally saved lives. In Aurangabad, Amravati and Nagpur divisions, the risk of suicide is higher due to rising cultivation costs, crop failure, indebtedness and obstruction of agricultural marketing, the report said.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai

- **Environmental Impact**

Due to continuous drought conditions, ground water is declining in many parts of the state. People are using water from a distance of more than 600 meters through bore wells, at the same time the frequency of bore wells has also increased. With this rapid search for water, in the near future, our generation will face water scarcity. The long-term severity of the drought leads to the desertification process. This process affects human societies working on dry and fragile ecosystems. Surprisingly, this can lead to malnutrition and death, economic ruin, and social instability. Overall, all types of ecosystems are unbalanced and the consequences are long lasting.

Issues and Challenges

India's massive agricultural sector employs about 60% of the population. Yet accounts for only about 17% of total GDP. Growth in agricultural has stagnated relative to other sectors. The resilience of the farming community in the face of adversities made agriculture the only sector to have clocked a positive growth of 3.4 per cent at constant prices in 2020-21, when other sectors slid. The share of agriculture in GDP increased to 19.9 per cent in 2020-21 from 17.8 per cent in 2019-20. Agricultural incomes are lower and growing slower than incomes in other sectors. The agriculture in study area is facing following challenges.

- In the study area rainfall is very low. i.e. 819.63 mm in 2018-19. The monsoon rain in the study area is often marked by some important variations from the normal, like climate uncertain. Often marked expressed in the commonly held view that "Agriculture" in India is a gamble against the monsoon. It is the most important challenge before agriculture in study area.
- There has been lack of systematic planning of agriculture i.e. cultivation, Production, Processing and marketing.
- The social environment of study area is often stated to be an obstacle in agricultural development. The farmers in Latur district are illiterate, superstitious, conservative and unresponsive to new agricultural techniques.
- Heavy pressure of population on land is one of the challenge in study area. In fact since the non agricultural sector of the study area has not been able to expand at a sufficiently rapid pace, this pressure has continuously increased. Increasing pressure of population on land is partly responsible for the subdivision and fragmentation of land holdings.
- Financial institutions are not able to provide timely and sufficient delivery to farmers.
- 50% of farming community availing credit facilities from private money lenders on higher interest rate which results in to rural indebtedness.
- The agriculture sector is labour intensive. Day to day the wage rate of agricultural labour is increasing. The prevailing wage rate of study area is Rs.250/- per day for women and Rs.350/- for men. It is not possible for the farmers to meet the cost of labours.
- In study area most of the child labours work in agriculture sector. Some of children work with their families on small family-owned farms.
- In study area, the farming practice are too haphazard and non-scientific and hence need some forethought before implementing any new technology. In the study area yet to take a firm ground primarily due to its unique pattern of land holding, poor infrastructure, Socio-economic and demographic conditions.

Recommendations

The majority people in Latur district are mainly depended on agriculture. The economic development of this Taluka is mainly based on agriculture. The problem of agriculture land use planning is envisaged in following ways.

- Use of improved seeds and fertilizers, requires proper irrigation facilities in study area, irrigation can also make multiple cropping possible in a number of areas. Attempts in this field will have to be under taken in the following directions modernizing irrigation systems, efficient water management, adequate maintenance of canals etc.
- It is necessary to provision of credit and marketing facilities in study area. The commercial banks should be encouraged to lend more to small farmers. The marketing structure also needs reorientation to serve the small farmers in a better way.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

- In the Latur district agro based industries should be started on co-operative basis. These industries will increase employment level and also raise the socio-economic status of Latur district.
- In study area heavy pressure of population on land and the climatic conditions have put limits an on the source of income of farmers. The farmer from the study area has to depend upon only one crop and rarely two crops in a year. There is possibility of positive change in the status of farmer's by introduce the subsidiary, supplementary activities like dairy, poultry, horticulture etc.
- Creating a more productive, internationally competitive and diversified agricultural sector would require a shift in public expenditures away from subsides towards productively enhancing investments.
- Support the organized private sector in increasing its spending on extension and technology transfer.
- The rural finance would require improving the performance of regional rural banks and rural credit co-operation.

Conclusion

Even if agricultural productivity does increase, it is skill likely to lag behind the explosive information and service sectors. However, the public education system is clearly failing to provide rural children with the skills necessary to enter these labour markets. This is problem the single biggest factor inhibiting the transaction from agriculture to service sector employment. The demand for skilled labours in India has exploded, particularly in the service sector, demand which many firms are finding difficult to meet domestically due to extremely skewed distribution of human capital. Agricultural productivity in India is challenge because of fragmented land holding. Consolidation of land holding is one of the measures to get maximum out it. Government has to take innovate steps to get farmer benefited with the subsidy schemes directly as applicable in other countries to make the farmers self reliant. Banking industry in India has take suggestive measures to cover excluded or unbanked people get benefited to make them out of the rural indebtedness due to the private money lenders. India has a wide network of rural finance institutions, many of the rural poor remain excluded, due to inefficiencies in the formal finance institutions, the weak regulatory framework, high transaction costs, and risks associated with lending to agriculture.

References

1. Economic Survey: 2019-20
2. Latur District Statistics at a glance 2018-19.
3. Indian Economy: Mishra and Puri 2009 – 2010.
4. Statistical outline of India 2019- 2020.
5. Economic Survey of Maharashtra, Department of Economics and Statistics,
6. Planning Department, Govt. of Maharashtra.
7. https://latur.gov.in/en/notice/latur-district-daily-rainfall-data-2018/
8. http://www.hrpub.org
9. Natural Resources and Conservation 4(3): 35-41,2016
10. DOI: 10.13189/nrc.2016.040301.

❖◆❖

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Kholeshwar Mahavidyalaya Ambajogai

Scanned with CamScanner

www.langlit.org

LangLit

An International Peer-Reviewed Open Access Journal

Chief Editor

Dr. Prashant Mothe

Principal

Scanned with CamScanner

IMPACT FACTOR – 5.61 **LangLit** ISSN 2349-5189

An International Peer-Reviewed Open Access Journal

Volume 8 Issue 2

Part 6

SR. NO	NAME OF THE TOPIC	AUTHOR
1.	REPRESENTATION OF THE "OTHER": A POSTCOLONIAL STUDY OF MOHJA KAHF'S "HIJAB SCENE" POEMS	IBRAHEEM AJEEL DAKHIL & LONGHAI ZHANGA
2.	MORAL DIVERGENCE IN THE DEFICIENCY OF FAMILY LOVE IN MARTIN AMIS' NOVELS	MOHSEN MIRZAEI TORKDEH
3.	'APPLYING' THEORIES IN LITERARY RESEARCH	DR J. JOHN SEKAR
4.	ROLE OF FEMINISM IN LITERATURE	HARPREET KAUR
5.	IMAGE OF WOMAN UNDER DOUBLE COLONIZATION IN CHINUA ACHEBE'S THINGS FALL APART	MOHEMMED LATEEF AZIZ TWAYEJ AND PROF. ZHANG LONGHAI
6.	IMPORTANCE OF ENGLISH LANGUAGE IN COMMERCIAL AND BUSINESS COMMUNICATION	DR. YUVRAJ NIJAM MESHRAM
7.	FROM MARGINALIZATION TO SELFHOOD: A STUDY OF BABY HALDER'S A LIFE LESS ORDINARY	SHEETAL LALOTRA
8.	DR. B. R. AMBEDKAR ON INDIAN DEMOCRACY	R. D. THAWARE
9.	NEGOTIATING FLUID IDENTITIES: TOWARDS A NEW BELONGING JHUMPA LAHRI'S INERPRETER OF MALADIES	DR. MOHIT MANI TRIPATHI
10.	HOW MULTILINGUALISM MAKES ONE A BETTER MULTITASKER	INDU RAY
11.	GIVING VOICE TO THE MARGINALIZED: A STUDY OF MULK RAJ ANAND'S COOLIE	JAYA
12.	EXPLORATION OF MENTAL DISEASES, CAUSES AND ITS REMEDIES IN THE LAP OF RELIGIOSITY AND POSITIVE THOUGHTS	DR. R.K. PANDEY

Principal
Khoikwad Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

13.	OBJECTIFICATION OF WOMEN IN MEDIA	RESMI RAVINDRAN
14.	WRITING THE RESISTANCE IN TEHMINA DURRANI'S BLASPHEMY	MS.SUDESHNA PANDEY
15.	THE ELEMENT OF EVIL TENDENCIES IN DIXON'S FICTION	BHOSALE GAHININATH SHIVAJI & DR. T. M. PAWAR
16.	ROLE OF FEMINISM IN LITERATURE	HARPREET KAUR
17.	THE ACQUISITION OF PRESENT SIMPLE TENSE MORPHOLOGY BY YEMENI-ARAB LEARNERS: AN EXPLORATORY STUDY	DR. VINAYAK MANIKRAO RASURE & CATRIN SALEH AHMED HUSSEIN ALMAISARI
18.	JOURNALISTIC INSTINCT IN THE MAKING OF KHUSHWANT SINGH'S TRAIN TO PAKISTAN	DR NISHA SINGH
19.	IMPORTANCE OF NOTE-MAKING FOR KNOWLEDGE AND LANGUAGE ACQUISITION	DR. SUDAM LAXMANKUMAR
20.	CONTEMPORARY POPULAR GUJARATI FICTIONS: FACTS ARE REALLY FICTITIOUS!	DR. RAJENDRA MEHTA
21.	ECOCONSCIOUSNESS IN CHILDREN'S LITERATURE: A STUDY OF RUSKIN BOND'S SELECT SHORT STORIES	DR. KAVITA TYAGI
22.	SHAKING THE BURNING BIRCH TREE: UNDERSTANDING AMY LOWELL'S SAPPHIC MODERNISM	MR. PRASHANT SELOKAR
23.	CONCERN OF FEMINISM IN KAMALA MARKANDAYA'S NOVELS NECTOR IN SIEVE, HANDFUL OF RICE	MRS. ROSHANI MAHAJAN & DR. ABHAY MUDGAL
24.	MY NATIVE PLACE: A CRITICAL ANALYSIS	SNEHAL RAKHUNDE
25.	INTERTEXTUALITY, ASYMMETRY AND CROSS-CULTURAL IDENTITIES IN THE STORIES OF AFANTI AND MULLAH NASRUDDIN	MR. SWAMI KUNDAN KISHOR
26.	THE REPRESENTATION OF WOMEN ALWAYS AS A VICTIM IN MAHASWETHA DEVI'S 'DRAUPADI'	DR.SHILPA ADUR
27.	NATIONALISM AND LITERATURE: A PERSPECTIVE AFTER KHUSHWANT SINGH'S I SHALL NOT HEAR THE NIGHTINGALE	DR. PRASENJIT DATTA ROY

Scanned with CamScanner

IMPACT FACTOR – 5.61 LangLit ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal

28.	COMMUNICATION SKILLS	DR. ANAND KUMAR JAIN
29.	ENGLISH LANGUAGE TEACHING AND TECHNICAL COMMUNICATION	DR. VINAY BHOGLE
30.	A STUDY OF SPIRITUAL INTELLIGENCE, ITS CORRELATION WITH TEACHING EFFECTIVENESS	SOMA BANERJEE
31.	THE ICONOCLASTS, GB SHAW AND VIJAY TENDULKAR: A COMPARATIVE STUDY	DR. SHAHNAJ KHAN
32.	THEMES AND SYMBOLS OF 'THE BLUEST EYE' BY TONI MORRISON	DR YUVRAJ NIJAM MESHRAM
33.	'SLOW MAN' : A TRAJECTORY OF PAUL'S LIFE	DR. MALLLIKARJUN B. KARAJGI & DR. VIJAYANAND PANDURANG BANSODE
34.	HESITANCY: A CRITICAL ANALYSIS OF WILLIAM SHAKESPEARE'S 'HAMLET'	MRS. MANJIRI JAGNADE KULKARNI
35.	JAMMU AND KASHMIR: INTROSPECTION	DR. AMRITA SHILPI
36.	A CRITICAL INTERPRETATION ON PSYCHO ANALYSIS IN ANITA DESAI'S *CRY, THE PEACOCK*	Dr. K. PANKAJ KUMAR & Ch. SHOBHA RANI
37.	CONTRIBUTION OF GAYATRI SPIVAK TO THE FOURTH WORLD LITERATURE	DR. SHINDE PRASHANT R.
38.	ARUNDHATI ROY'S THE GOD OF SMALL THINGS: A PERSPECTIVE ON POLITICAL DUALISM AND INDIAN COMMUNISM	MR. PRASHANT U. GAMBHIRE
39.	COMMUNISM AS THE REALITY IN AMISH TRIPATHI'S THE IMMORTALS OF MELUHA	DR. PHAD BHIBHISHAN ROKDIBA

Principal
KhoIeshwar Mahavidyalaya,
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

IMPACT FACTOR – 5.61 **LangLit** ISSN 2349-5189

An International Peer-Reviewed Open Access Journal

COMMUNISM AS THE REALITY IN AMISH TRIPATHI'S *THE IMMORTALS OF MELUHA*

DR. PHAD BHIBHISHAN ROKDIBA
Assistant Professor and Head,
Department of English,
Kholeshwar Mahavidyalaya,
Ambajogai

ABSTRACT:

Modern world has been classified into different ideologies. Two opposite ideologies that have influenced the world to a great extent are communism and capitalism. Capitalism theoretically believes in the betterment of society through an economic system that provides power to a few people, who, in term, would seek the development and progress of the society in general. Communism is its antithesis. It believes that capitalism is the base of inequality and therefore a tool of the welfare of selected people or of the groups. It believes is common property belonging to the state. The impact of both the ideologies can be seen in many fictional as well as non-fictional works of the contemporary writers. These two opposite ideologies have successfully been used by many modern nations. India was also a mixed economy when it began its own rule in 1947. The appeal in the idea of communism has been found to be irresistible. Therefore, it has been often quoted as the best possible solution to the problem of inequality among the human beings. It mitigates the gap between classes and groups which has been the part of developed societies since ages. Amish Tripathi is one of the modern fiction writers who try to reinterpret the mythology not in order to refute its claim of reality but to validate it by presenting it in a different way. His interpretation of mythological stories is fictional but at the same time it is also an attempt to validate the myths prevalent in different parts of India. Shiva Trilogy comprised of three novels namely, The Immortals of Meluha, The Secret of the Nagas and The Oath of the Vayuputras is famous for reinterpretation of myth of Shiva. Present paper is an attempt to understand Amisj Tripathi's first novel in Shiva Trilogy. It is and attempt to discuss The Immortals of Meluha as the novel describing the state called Meluha as a communist state.

Key words: Communism, Capitalism, Amish Tripathi, Meluha etc.

The word communism is the derivative of the Latin word 'communis' "which means 'common' or universal" (Ball and Daggar 890). The communist ideology has become one of the most important currents in the socialist movement. It has been one of the most liked systems of governance. It is often used as a synonym to the socialism. According to Ely Richard, communism is a social, philosophical and economic ideology within the socialist

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

IMPACT FACTOR – 5.61 LangLit ISSN 2349-5189
An International Peer-Reviewed Open Access Journal

movement whose goal is the establishment of a communist society, namely a socioeconomic order centered around common ownership of the means of production, distribution and exchange – allocating products to everyone in the society" (35-36). There are plenty of technical details that lead to differentiation of communism into several variants like anarcho-communism, Marxist schools of thought, Leninism and so on. In simple words, communism is the system that believes is equality and removes the class distinction in order to establish a free society.

The term communism is related to equality. The concept of equality in society is not an easy concept to understand. Society is formed of families, houses, people with different abilities and several other things. The management of all these factors through law includes several factors. It is difficult to consider all those factors in one research paper of a moderate length. Therefore, this paper deals with only three things namely, Infrastructure, family and people in Amish Tripathi's novel entitled *The Immortals of Meluha*.

The Immortals of Meluha is the novel set in the state of Daksha, the mythical character who is narrated as the father of Sati, the first consort of Lord Shiva, the Mahadeva in Indian mythology. Meluha literally means 'black land' which according to Mesopotamian script interpreted recently, is the land of ancient Indians. It is the name of the Harappan civilization of India. Amish Tripathi uses the name Meluha instead of Harappa. The capital of the state of Meluha is Devgad which is modeled on the ancient city called Harappa. Devgad is depicted as the city state that was established by Lord Ram, the legendary righteous hero of the Indian Epic, Ramayana. The rules that harmoniously ruled the utopian state of Meluha were the rules made by Lord Ram long ago which were sacred to the citizens of the state of Meluha. The present paper is journey through the utopian city Devgad and the state Meluha so as to discuss its communist structure which sounds extremely appealing as well as achievable. Let's consider each of the three things namely infrastructure, family and people and its management on the basis of equality as narrated in the novel *The Immortals of Meluha*.

1. Infrastructure:

As mentioned above, Meluha is an ideal state that does not differentiate between its people. All the people in the state are equal. This equality is reflected in the structure of the city of Devgad. The city of Devgad is modeled on the historical city, Harappa. It was found after the excavation that the city of Harrappa had a common bath, a well-planned drainage system and the brick houses of equal heights in different lanes. Devagad is also a city with common bath where all the people used to come to bath. It was open for all. There is also a reference to a well-planned drainage system. But above all, the houses of all the people in Devgad are the brick houses of same length, breadth and heights. It was done so as to signify that all the people in Meluha are equal. They live in same houses and are free to use all the facilities of the state. Everything of the state is public and all the citizens of the state are free to use them without hesitation. Thus, the magnificent infrastructure of the city of Meluha is in the state control and is for the use of all the Meluhans and their houses are same in all ways so as to represent the equality. The simplicity of their houses does not affect the magnificence of the huge platforms and the building of the state. Thus, Amish Tripathi intends to show that equality does not affect the progress. There are plenty of ways in which progress can be represented though all the citizens live on the same plane and enjoy same luxuries.

Principal
Kholeshwar Mahavidyalay
AMBAJOGAI
Scanned with CamScanner

2. Family Structure:

It is extremely difficult to maintain the families in the structures of equality because it is natural for human beings to love their own children than that of the others. It is this natural instinct that forces them to be partial to their progeny which in turn promotes corruption and leads to the destruction of the system. The state of Meluha has a rigid system to overcome this problem. All the pregnant women are the state responsibility. Every pregnant woman has to be sent to 'maika' to deliver the child. The pregnant woman is taken care of by the state. No person from the family or from the relatives is allowed to go to 'maika'. 'Maika' is like a huge medical college specifically meant for deliveries of the children. After the initial breast feeding is completed, the mother has to leave the 'maika' leaving her child in charge of the state. The child too is taken care of by the state under a well-developed system. Thus, nobody comes to know about their own children. There is no way to find out as to which of so many children belong to a particular person. Moreover, the people in Meluha are law loving responsible citizen. They respect the laws of the state and consider them to be sacred. Therefore, they do not even try to find their children. They believe that all children are their own children.

Thus, the 'maika' system is the universal maternity home for Meluhans that serves the purpose of taking care of the mother and the child and also of the keeping the identity of the child secret from all the people. Even people working in 'maika' do not know the parents of the children as their number is huge and there is no system of keeping records of the parents of the child. Thus, children are the state responsibility in Meluha. The term 'maika' in Hindi means the house of mother and is commonly used in Indian culture.

Meluhan people have families too. There are children to take care of their aging parents but they are not their own children. This problem is solved in a different way. Once the child comes of the age, the couples have to go to 'maika' and adopt the child of their choice. Thus, the child becomes their own child and they become a family like the modern families.

3. People:

Another important issue in establishing a society without inequality is that of abilities of the people. People are generally seen to be born with different abilities and with different talents. Amish Tripathi provides the solution for this problem too. His solution is derived out of the ancient chaturvarna system of classification of society as narrated in ancient Vedic texts. The Hindu social order is called chaturvarna which comprises of four different vernas namely. Brahmin, Kshtriya, Vaishya and Shudra.

In Meluha, all the children are given equal education. While being in educational system, the abilities of the children are identified so that their usefulness and their interests are properly utilized. If the child is found good in mental activities and shows interest in studies, he is sent to the system where is trained to become a Brahmin. Brahmins are the teacher's. This has been the first verna in the verna system. If the child is found to be good in physical abilities and is agile and shows interest in the sports, he is sent to training centre meant for warriors. The name given to the verna of warriors is Kshatriya. Kshtriyas are warriors in the verna system. If the child shows interest in business affairs, he is sent to

Principal
Khoieshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

Kholeshwar Mahavidyalaya Ambajogai

'हिन्दी के भक्तिकालीन साहित्य का पुनरावलोकन'

संपादक मंडल

प्रो. डॉ. रवीन्द्रकुमार शिरसाट
सह. प्रा. डॉ. संगीता जगताप
सह. प्रा. डॉ. प्रवीण देशमुख
सह. प्रा. डॉ. संतोषकुमार गाजले

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

Kholeshwar Mahavidyalaya Amravati

INDEX

01) भक्ति आंदोलन की पृष्ठभूमि
डॉ. रवींद्रकुमार शिरसाट, अमरावती. ||09

02) धर्म और धार्मिकताके संदर्भ में राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज के विचार
डॉ. एस. एन. जगताप, चिखलदरा. ||19

03) भक्तिकालिन साहित्य की परिस्थितियाँ और विशेषताएँ
डॉ. उज्वला अशोक राणे (गोवा) ||27

04) कृष्ण भक्तिकाव्य के विकास में अष्टछाप के कवियों का योगदान
डॉ. दिनेश प्रसाद साह, दरभंगा ||34

05) हिन्दी में राम भक्ति साहित्य का पुनरावलोकन एक अध्ययन
निर्योट अर्चना महादेवराय, अमरावती ||46

06) हिंदी के भक्तिकालीन साहित्य का पुरावलोकन.....
डॉ. काकासो बापूसो भोसले,
रामानंदनगर (बुर्ली), जि. सांगली ||56

07) सूफी साहित्य: एक अध्ययन
डॉ. सुधीरकुमार गौतम, दमोह (म.प्र.) ||64

08) कृष्ण भक्ति और सूरदास
प्रा. मालती बंसराज यादव, अमरावती ||70

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
Amravati

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

Kholeshwar Mahavidyalaya Ambajogai 8

18) भक्तिभागीरथी के प्रवाहक संत नामदेव
डॉ. सुरेशकुमार गंगवानी, अकोला ||147

19) मध्यकालीन संत साहित्य:एक अवलोकन
डॉ. जयश्री अ. बडगे, अमरावती ||155

20) राधावल्लभ सम्प्रदाय में ध्रुवदास का स्थान
डॉ. निशाली पंचगाम, अकोला ||167

21) संत कबीर और संत रैदास की गुरु महिमा का तुलनात्मक अध्ययन
डॉ. मुकुंद कवडे, नांदेड ||178

22) संत कबीर के काव्य में भाषा और भक्ति भावना
गंगा लिंबाजीराव गायके, अंबाजोगाई ||184

23) संत कबीर के साहित्य में ''रहस्यवाद''
डॉ. सुनीता बुंदेले, अमरावती ||190

24) मध्यकालीन भक्त शिरोमणि 'संत सेना महाराज' के विचारों की प्रासंगिकता
प्रा. डॉ. डमरे मोहन मुंजाभाऊ,
पालम जि. परभणी ||200

25) समाज सुधार के रूप में कबीर
डॉ. प्रवीण देशमुख, बार्शीटाकली, अकोला ||209

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

22

संत कबीर के काव्य में भाषा और भक्ति भावना

गंगा लिबांजीराव गायके
खोलेश्वर महाविद्यलय, अंबाजोगाई

जिस समय कबीर अविर्भूत हुए थे, वह समय ही भक्ति की लहर का था। उस लहर को बढ़ाने के प्रबल कारण भी प्रस्तुत थे। मुसलमानों के भारत मैं आ बसने से परिस्थिति में बहुत कुछ परिवर्तन हो गया। हिन्दू जनता का नैराश्य दूर करने के लिए भक्ति का आश्रय ग्रहण करना आवश्यकता था। इसके अतिरिक्त कुछ लोगों ने हिन्दू और मुसलमान भक्त सन्तों की परम्परा विरोधी जातियों को एक करने की आवश्यकता का भी अनुभव किया। इस अनुभव के मूल में एक ऐसे सामान्य भक्तिमार्ग का विकास गर्भित या जिससे परमात्मा की एकता के आधार पर मनुष्यों की एकता का प्रतिपादन हो सकता था और निर्गुण भक्तिमार्ग चल पड़ा।

रामानन्दजी के बारह शिष्यों में से कुछ इस मार्ग के प्रवर्तन में प्रवृत्त हुए जिनमें से कबीर प्रमुख थे। शेष में सेना, धना, भवानन्द, पीपा और रैदास थे, परन्तु उनका उतना प्रभाव न पड़ा जितना कबीर का। रामानंदजी के शिष्यों में से दो स्त्रियां थी, एक पद्ग्मावती और दूसरी सुरसरी आगे चलकर सहजोवाई और दयाबाई भी भक्त सन्तों में से हुई।

कबीर निर्गुण भक्तिप्रवाह के प्रवर्तक हैं, परन्तु भक्त नामदेव इनसे भी पहले हो गये थे। नामदेव का नाम कबीर ने शुक, उध्दव, शंकर आदि ज्ञानियों के साथ लिया जाता है।

'जागे सुक ऊधव अकूर हणवंत जागे लै लँगूर।

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

[illegible] गरब गंवा [illegible] जागे नामा नी [illegible]।"

[illegible] और रामदेव की गिनती ज्ञानियों में होने लगी, [illegible]। नामदेव जो जाति के दर्जी थे और दक्षिण के [illegible] के नरसी वमनी नामक स्थान में उत्पन्न हुए थे।

[illegible] मुसलमान घर में पालित होने पर भी कबीर हिन्दू [illegible] होना उनके शरीर में प्रवाहित होने वाले ब्राम्हण [illegible] हिन्दू रक्त की ही ओर संकेत करता है। स्वयं कबीर दास ने अपने माता पिता का कहीं कोई उल्लेख नहीं किया है और जहाँ कहीं उन्होंने अपने सम्बन्ध में कुछ कहा भी है वहाँ अपने को [illegible] और बनारस का रहनेवाला बताया है।

"जाति जुलाहा मति को धीर।
हरषि हरषि गुणरमै कबीर
मेरे राम की अभैपद नगरी, कहै कबीर जुलाहा।[2]
तू ब्राम्हण मैं काशी का जुलाह।"

[illegible] है कि कबीर की हार्दिक इच्छा थी यदि मेरा ब्राम्हण कुल में जन्म हुआ होता तो अच्छा होता। वे पूर्व जन्म के अपने ब्राम्हण होने की कल्पना कर अपना परितोष कर लेते है।

"पूरब जनम हम ब्राम्हण होते करम तप हीना।
रामदेव की सेवा चूका पकीर जुलाहा कीना।।"[3]

कई भाषाओं के शब्द मिलते है परन्तु कबीर की रचना में कई भाषाओं के शब्द मिलते है परन्तु भाषा का निर्णय अधिकतर शब्दों पर निर्भर नहीं है। इनके भाषा का [illegible] कारण यह है कि उन्होंने दूर-दूर साधु सन्तों का [illegible] का कारण यह है कि उन्होंने ही उन पर भिन्न-भिन्न [illegible] किया था। जिससे स्वाभाविक उन्होंने ही उन पर [illegible] किया था। जिससे स्वाभाविक ही उन पर [illegible] बोलियों का प्रभाव पड़ा।
[illegible] बोलियों का प्रभाव [illegible]।

"कबीर [illegible] आन [illegible] है सब कोइ।
राम कहे होइगा, नहितर भला न होइ।
आऊगा न जाऊंगा, मरुंगा जीऊँगा।"[4]
गुरु के सबद रमि रमि रहूँगा।।

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

[illegible] में लिखा हुआ है। इसमें [illegible] है। [illegible] में लिखा हुआ है। इसमें [illegible] है और आगे [illegible] के [illegible] अँखड़ियाँ, जीभड़ियाँ आदि का प्रयोग हुआ [illegible] है। [illegible] प्रभाव प्रकट करता है [illegible] पंजाबी का और पड़्या क्रिया [illegible]

"अँखड़ियाँ झाँई पड़ी पंथ निहारि निहारि।"

जीभड़ियाँ छाला पड़्या राम पुकारि पुकारि।।"

पंजाब के केवल बहुत से शब्द नहीं मुहावरे भी इनमें मिलते हैं।

जैसे – १) गल गया आटे लूण

२) लूण विलग्गा पाणियाँ पाणी लूण विलग्ग

इनके उच्चारण पर भी पंजाबी का प्रभाव परिलक्षित होता है। [illegible] संयोग करना पंजाबी की ही विशेषता है। पंजाबी विवेक का उच्चारण बबेक करते हैं। कबीर में भी यह शब्द इसी रूप में मिलता है। बांग्ला के भी इनमें कुछ प्रयोग मिलते हैं। आछिलो शब्द बांग्ला का क्रिया है जो था अर्थ में प्रयुक्त होता है— "कहु कबीर कुछ आछिलो जहिया, इसी प्रकार सकना अर्थ में क्रिया के रूप भी जो अब केवल बांग्ला में मिलते हैं, पर जिनका प्रयोग जायसी और तुलसी ने भी किया है इनकी भाषा में पाए जाते हैं।"

"वैसे ही संस्कृत वर्जय से बिगड़कर बना हुआ एक बाज शब्द तुलसी और जायसी दोनों में मिलता है। पिय न [illegible] चाहिए बाझ पियारे तुम्ह।"

जैसे सहिदार आदि शब्द अपभ्रंश के भी कई शब्दों का इन्होंने प्रयोग किया है। जैसे शब्द संस्कृत। "शब्द" से निकला है और सहिदार संस्कृत शाखा से। अपभ्रंश में संस्कृत के क, ग हो जाता है जैसे प्रकट का प्रगट। कबीर ने मनमाने ढंग से भी [illegible] परिवर्तन किया है। उपकारी को इन्होंने उपगारी बनाया है। संस्कृत के महाप्राण अक्षर प्राकृत और अपभ्रंश में प्रायः ह रह जाते हैं जैसे शाखा से साहिदार। कबीर में इसका विपर्यय भी मिलता है। इन्होंने [illegible] को [illegible] कहा है। फारसी के एक ही शब्द का हमने ऊपर उदाहरण दिया है।

अरबी फारसी शब्दों के प्रयोग भी उनमें मिलते ही हैं, अर्थात कुछ पद ऐसे भी हैं जिनमें अरबी और फारसी शब्दों की ही भरमार है। उदाहरण के लिए, कबीर ग्रन्थावली का २०८ वाँ पद देखिए—

"[illegible]
[illegible]"

कबीर पढ़े-लिखे नहीं थे, इसी से वे बाहरी प्रभावों के बहुत अधिक शिकार हुए। भाषा और व्याकरण की स्थिरता उनमें नहीं मिलती। या यह भी सम्भव है कि उन्होंने जान बूझकर अनेक प्रान्तों के शब्दों का प्रयोग किया हो अथवा शब्दभाण्डार की कमी के कारण जब जिस भाषा का सुना सुनाया शब्द उनके सामने आ गया है। शब्दों को इन्होंने तोड़ा-मरोड़ा भी बहुत है।

"डॉ. धर्मपाल सिंह का मानना है कि सबसे पहले कबीर ने मूर्तिपूजा का खण्डन किया है। वे कहते हैं कि इस संसार में समय [illegible] है। उन्होंने अपने ढंग से समस्त पृथ्वी पर मूर्तियों की प्रतिष्ठापना की है और घोषणा की है कि, उन्होंने मुक्ति का मार्ग ढूंढ निकाला है।"

संत कबीर ने मूर्तिपूजा के खिलाफ आवाज उठाकर उसे मिथ्या बताया है। मैं अपने मोक्ष का श्रेय काशी को नहीं दूँगा, भले ही मुझे नरक में क्यों न जाना पड़े जैसे "जोगी, जती, तपी, देवल बीस घरै काशी। अर्थात तीर्थस्थान की निरर्थकता को संबोधित" करते हुए संत कबीर कहते सब जोगी, तपी, संन्यासी मठ में भगवान को मानते है।

संत कबीर ने अवतार और राम की सगुणता के खण्डन हेतु राम को दशरथ सुत से भिन्न बताया है।

"दशरथ सुत तिहुँ लोक बखाना।
राम नाम का मरम है आना।"

भगवान के नाम का भजन करो और उस एक ईश्वर की शरण में आओ — "[illegible] नाम अजाहुँ प्राणी, तरहु एक ही बारा।" अर्थात यदि मनुष्य ने एक ईश्वर का ज्ञान प्राप्त नहीं हो पाया तो समझालो कि उसके शेष सभी ज्ञान व्यर्थ है। कबीर जी पूजा और नमाज में कोई अंतर नहीं मानते—

Scanned with CamScanner

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] :

हिंदी के संत काव्यसाहित्य में कबीर के स्थान का निर्णय करना कठिन है। तुलना के लिए एक ही क्षेत्र के कवियों को लेना चाहिए। कबीर का काव्य मुक्तक क्षेत्र के अन्तर्गत है। उसमें भी उन्होंने कुछ ज्ञान पर कहा है और कुछ नीति पर नीतिकाव्य की सफलता की कसौटी उसकी सर्व प्रियता है। कबीर के नीतिकाव्य की सर्वप्रियता न वृन्द को प्राप्त हुई और न रहीम को। रहीम में कबीर के भाव ज्यों के त्यों मिलते है। रहस्यवादी कवियों में भी कबीर का ही आसन सबसे ऊँचा है। शुद्ध रहस्यवाद केवल उन्हीं का है।

सन्दर्भ :

१) कबीर ग्रंथावली — डॉ.श्यामसुंदर दास पृ.क्र.१८ प्रकाशन संस्थान नयी दिल्ली.

२) कबीर ग्रंथावली — डॉ.श्यामसुंदर दास पृ.क्र.२४ प्रकाशन संस्थान नयी दिल्ली.

३) कबीर ग्रंथावली — डॉ.श्यामसुंदर दास पृ.क्र.५५ प्रकाशन संस्थान नयी दिल्ली.

४) कबीर ग्रंथावली — डॉ.श्यामसुंदर दास पृ.क्र.५५ प्रकाशन संस्थान नयी दिल्ली.

५) कबीर ग्रंथावली — डॉ.श्यामसुंदर दास पृ.क्र.५६ प्रकाशन संस्थान नयी दिल्ली.

६) कबीर ग्रंथावली — डॉ.श्यामसुंदर दास पृ.क्र.५६ प्रकाशन संस्थान नयी दिल्ली.

७) कबीर ग्रंथावली — डॉ.श्यामसुंदर दास पृ.क्र.५६ प्रकाशन संस्थान नयी दिल्ली.

८) सं. डॉ. पुष्पपाल सिंह— कबीर ग्रंथावली (सटीक) पृ.१८९.

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

ISSN - 2250 - 0883
Vol - I Issue - 1
March 2022

Dr. Shelke Ganga Eknath

आ.शि.प्र.सं.

॥ नामूलं लिख्यते किंचित् ॥

Itihas Sankalan Patrika

"SHODHANKAN"

International Half yearly Peer Reviewed Referred Research Journal

ICHR, New Delhi, Akhil Bharatiya Itihas Sankalan Yojana, New Delhi, Cohesive Itihas Sankalan Sansta, Maharashtra

Sponsored One Day National Seminar on

"CONTRIBUTION OF MAHARASHTRA IN FREEDOM STRUGGLED"

• Organized by •

Bharatiya Shikshan Prasarak Sansta, Ambajogai's

Kholeshwar Mahavidyalay, Ambajogai

• CHIEF EDITOR •
Dr. RADHAKRISHNA JOSHI

• GUEST EDITOR •
Dr. MUKUND DEVARSHI

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai, Dist. B...

Scanned with CamScanner

Itihas Sankalan Patrika

"SHODHANKAN"

International Half yearly Peer Reviewed Referred Research Journal

ICHR, New Delhi, Akhil Bharatiya Itihas Sankalan Yojana, New Delhi, Cohesive Itihas Sankalan Sansta, Maharashtra

Sponsored One Day National Seminar on

"CONTRIBUTION OF MAHARASHTRA IN FREEDOM STRUGGLED"

• Organized by •

Bharatiya Shikshan Prasarak Sansta, Ambajogai's

Kholeshwar Mahavidyalay, Ambajogai

• CHIEF EDITOR •
Dr. RADHAKRISHNA JOSHI

• GUEST EDITOR •
Dr. MUKUND DEVARSHI

Published by,
ITIHAS SANKALAN SANSTA, MAHARASHTRA
Dr. Radhakrishna Joshi
22B, 'Prathmesh' Omkareshwar Bunglow,
Behind Savedi Bust Stand, Savedi Ahmednagar - 414001
E-Mail : Itihassankalan2020@gmail.com
Mob. No. 7972236844 / 9765351115

The Periodical issue by owner, Printer and Publisher Mrs. Netra Radhakrishna Joshi

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

* All Right Reserved. @

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai, Dist. Beed

Single Issue : Rs. 150/-

Scanned with CamScanner

ISSN 2250-0383

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शोधनिबंधाचे नाव	लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामातील महत्वपूर्ण घटनांचा अभ्यास	अनिल तानाजी जाधवर	[illegible]
२	स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील महिलांचे योगदान	आशा कांतीलाल राठोड	४-६
३	हैदराबादचा स्वातंत्र्यसंग्राम आणि महिलांचे व अज्ञात वीरांचे योगदान	धम्मपाल सुभाष जाधव	७-११
४	हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात दिगंबरराव बिंदू यांचे योगदान	डॉ. संजय काळे	१२-१५
५	१८५७ च्या स्वतंत्रता उठावात महाराष्ट्रातील भिल्ल समाजाचे योगदान	गावित ललिता विनोद	१६-१८
६	मराठवाडा मुक्तीसंग्रामातील राणीसावरगाव परिसराचे योगदान	प्रा. डॉ. गणेश गोविंदराव माने	१९-२२
७	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यामधील महाराष्ट्रातील क्रांतिकारकांचे योगदान	प्रा. किशोर नारायण काळूशे	२३-२७
८	क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे आदर्श प्रतिसरकार	डॉ. मधुकर विठोबा जाधव	२८-३३
९	महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जाती-जमातींचा जीवन संघर्ष एक ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ. राजू जगन्नाथ लोखंडे	३४-३७
१०	भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात महाराष्ट्राच्या अवंतिकाबाई गोखले यांचे योगदान	अर्चना राजेंद्र गायकवाड	३८-४१
११	हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम: आर्य समाज प्रबोधनाची भूमिका	प्रा. महेंद्र प. देशपांडे	४२-४६
१२	व्यर्थ न्न हो बलिदान?	प्रा. गौतम गायकवाड	४७-५१
१३	खानदेश स्वातंत्र्य संग्राम	प्रा. भिरूड (रश्मी) सरला प्रा. गणपत गट्टी	५२-६१
१४	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील पुणे जिल्ह्याचे योगदान	प्रा. संतोष पंढरीनाथ कारभारी	६२-६६
१५	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महाराष्ट्रातील आदिवासी क्रांतिकारकांचे योगदान	डॉ. गोरखनाथ पांडुरंगराव फसले	६७-७३
१६	हैद्राबाद स्वतंत्र संग्रामातील महत्वपूर्ण घटनांचा अभ्यास	प्रा. शैलेश कुर्शेद्र भालेराव	७४-७८
१७	संयुक्त महाराष्ट्रात चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग (सन १९४६-१९६०)	प्रा. डॉ. संतोष तुकाराम कदम	७९-८३
१८	स्वातंत्र्यलढ्यातील महिलांचा सहभाग – एक ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप	डॉ. बाबासाहेब शेप	८४-८९
१९	स्वामी रामानंद तीर्थ यांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	प्रा. रमेश सोनवळकर	९०-१०१
२०	महाराष्ट्रातील स्त्रियांचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान – अनुसयाबाई काळे आणि काशीबाई कानिटकर	ऐश्वर्या उमाकांत ठेंगे	१०२-१०५

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

ISSN 2250- 0383

२१	भारतीय स्वातंत्र्यआंदोलन आणि स्त्रियांचा दर्जा व सहभाग	प्रा. रोहिणी निवृत्ती अंकुश	१०६-११०
२२	ब्रिटीश दडपशाही धोरणास जहालवादी कालखंडात महाराष्ट्रातील प्रसार माध्यमांनी दिलेल्या प्रतिक्रिया (इ.स. १९०५ ते १९१९)	मनोहर रुपचंद शिंदे प्रा. डॉ. धनंजय रमाकांत चौधरी	१११-११५
२३	हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामात मराठवाडा प्रदेशाचे योगदान	फरहाना रफतुल्ला सिद्दिकी	११६-१२१
२४	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात भगतसिंगाचे योगदान – एक ऐतिहासिक अभ्यास	प्रा. राजकुमार ज्ञानोबा चाटे	१२२-१२६
२५	सरोजिनी नायडू यांचे भारतीय स्वतंत्र आंदोलनातील योगदान	प्रा. डॉ. रूपभाऊ देवराव काशीद	१२७-१२९
२६	ब्रिटीश विरोधी महाराष्ट्रातील उमाजी नाईक यांची भूमिका	योगेश ज्ञानेश्वर शिंदे	१३०-१३३
२७	हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील शेतकऱ्यांचे सशस्त्र लढे एक अभ्यास	डॉ. एन. डी. नाईक	१३४-१३६
२८	महाराष्ट्राचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान: ब्रिटीश विरोधी महाराष्ट्रातील सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक चळवळीत लक्ष्मीबाई केळकर यांचे योगदान	श्री. देविदास गुलाब चौधरी प्रा. डॉ. धनंजय रमाकांत चौधरी	१३७-१४०
२९	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनातील ऐतिहासिक, पौराणिक, मराठी चित्रपटांचे योगदान	प्रा. मनोज देवकर	१४१-१४३
३०	स्वातंत्र्य संग्रामात महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य सेनानीचे योगदान	प्रा. सुधीर वि. बानुबाकोडे कु. प्रियांका कि. जगदेवे	१४४-१४८
३१	स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रीयांचे योगदान	कु. काजल रामसिंग खंडाते	१४९-१५३
३२	महाराष्ट्राचे स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	प्रा. ज्योती अर्जुन शिंदे	१५४-१५९
३३	शिक्षण महर्षी डॉ. बापुजी साळुंखे यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील योगदान	प्रा. शुभांगी सुखदेव माने पाटील	१६०-१६६
३४	यशवंतराव चव्हाण यांचे महाराष्ट्राच्या कृषी विकासातील योगदान	डॉ. सातभाई रवी सुभाषराव	१६७-१७१
३५	महाराष्ट्राच्या जडण-घडणीत महानुभाव पंथाचे योगदान	डॉ. राधाकृष्ण जोशी	१७२-१७८
३६	भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील क्रांतीसिंह नाना पाटील यांचे योगदान	प्रा. सुरेश मनोहर देवशेट्टे	१७९-१८१
३७	हैद्राबाद संस्थानिकांचे विलिनकरण	डॉ. वैशाली राजेंद्र दळवी	१८२-१८३
३८	महाराष्ट्राच्या विकासात लोकनेतेगोपीनाथरावजी मुंडे यांचे योगदान	डॉ. बाळासाहेब मुंडे	१८४-१८८
३९	मराठवाडा मुक्ती संग्रामातील स्त्रियांचे योगदान एक अभ्यास	प्रा. उषा यशवंतराव माने	१८९-१९३

Mahavidyalaya
Dist. Beed

Scanned with CamScanner

ISSN 2250-0383

४०	महाराष्ट्रातील सशस्त्र क्रांतिकारी चळवळ	डॉ. विजय पांडुरंगराव कुलकर्णी	१९४-२००
४१	१८५७ के विद्रोह में महाराष्ट्र का योगदान	डॉ. मृणाल शिवाजीराव गोरे	२०१-२०३
४२	हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम में महिलाओं का योगदान	डॉ. प्रा. गंगा गायके (शेळके)	२०४-२०९
४३	Indian Women's Contribution Before Freedom and After Freedom	Dr. Chaya Shivruprao Kodarkar	२१०-२१२
४४	Poverty and Employment Problem in India	Dr. Vilas Narwade Dr. B. B. Kagde	२१३-२१६

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

Published by,
ITIHAS SANKALAN SANSTA, MAHARASHTRA
Dr. Radhakrishna Joshi
22B, 'Prathmesh' Omkareshwar Bunglow,
Behind Savedi Bust Stand, Savedi Ahmadnagar - 414001
E-Mail : itihassankalan2020@gmail.com

Scanned with CamScanner

ISSN 2250-0383

Kholeshwar Mahavidyalaya Ambajogai

हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम में महिलाओं का योगदान

डॉ. प्रा. गंगा गायके (शेळके)
(हिंदी विभाग)
खोलेश्वर महाविद्यालय अंबाजोगाई

भारत देश के मराठवाडा अंतर्गत हैद्राबाद है। हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम के सरसेनानी और लोकनेते के रुप में स्वामी रामानंदजी तीर्थ को जाना जाता है। स्टेट कॉंग्रेस कार्यकारणी की बैठक जुलै 1947 हैद्राबाद में हुई इस बैठक में दो माह के लिए प्रत्यक्ष रुप में सहभाग का संदेश दिया गया। 7 अगस्ट 1947 को संघराज्य में सामील दिन साजरी करो, और 15 अगस्त 1947 को भारत स्वतंत्र दिन साजरी करो। "यांचीच प्रेरणा ध्वजदिन आंदोलना मागे होते। 7 ते 15 ऑगस्ट 1947 च्या दरम्यान उत्तरोत्तर आंदोलन उग्र होत गेले रोजी सुलताना बझार मध्ये आंदोलन केले."[1] (स्वामी रामानंदजी की प्रेरणा ध्वज दिन आंदोलन के पीछे थी। 7 ते 15 अगस्त 1947 के दौरान उत्तरोत्तर आंदोलन तीव्र होता गया। 7 से 15 दिनो सुलताना बझार में आंदोलन हुआ।) इस समय निजाम सरकारने उनको 7 अगस्ट को पकड़ा और छोड भी दिया। स्वामीजी की प्रेरनासे नांदेड, औरंगाबाद, परभणी, वसमत, लातूर, उस्मानाबाद, जालना, उमरगा, बीड, अंबाजोगाई आदि शहरों में 7 अगस्त दिन के अवसर पर विभिन्न कार्यक्रम हुये। उसी प्रकार हैद्राबाद संस्था अंतर्गत त्रिभाषिक याने तेलंगणा, मराठवाडा और कर्नाटक इन तिन भाषिक लोगों के ह्रदय तक पहुँचाने का विलक्षण सामर्थ्य स्वामीजी में था।

स्वामीजी के असंख्य सहकारीयों में जिस तरह मा. दिगंबर राव बिंदू, कर्मयोगी गोविंदभाई श्रॉफ तपस्वी पू. दादासाहेब परांजपे मा. देवीसिंगजी चौहान आदि। उसी तरह महिलाओं में श्रीमती दगडा दिदी शेळके, श्रीमती राजकुंवर काबरा, श्रीमती वैशंपायन, श्रीमती शांतादिदी कोटे, कावेरी दिदी, बोधनकर काशिदिदी किर्लेस्कर, कुसूमदिदी जोशी, चंदा दिदी जरीवाला, करुणादिदी चौधरी, तारादिदी परांजपे, प्रमिलादिदी कुलकर्णी आदि महिलाओंका योगदान रहा है। यहाँ पर हम इन महिलाओं का क्या योगदान था, वह देखेंगे।

महिलाओं का योगदान :

महान कार्य करने के लिए पुरुष हो या महिला इनको बहुत कष्ट करने पड़ते है। तथी उनका नाम प्रसिध्द हो जाता है। वह कार्य दूसरों के हित का हो, यह महत्त्वपूर्ण बात है। "निजामाच्या मनमानी राजवटी विरुध्द निर्भयपणे लढण्याची आणि वाटेल त्या प्रसंगांना तोंड देण्याची त्यांची तयारी होती."[2] (निजाम के मनमानी राजवटी के विरोध में निर्भय होकर लढने की और कोनसे भी प्रसग को [illegible] करने की तयारी थी।) इस हैद्राबाद मुक्तिसग्राम के केंद्रस्थान मे स्वामीजी थे। उनके पास [illegible]विलक्षण, लोगसंग्रह, करने की वृत्ती थी। इसलिए तो स्वामीजी अपने आजू बाजू [illegible] योगवादी, निष्ठावंत कार्यकर्ता के रुप मे निर्माण कर सके।

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
AMBAJOGAI

Scanned with CamScanner

1) आशादिदी वाघमारे :

1937 में परतूर में हो गये महाराष्ट्र परिषद के अधिवेश में हमें भी स्वातंत्र्य संग्राम में सामील कर के ले लो ऐसी माँग आशादिदी ने की थी। उनके पती श्री.आनंदराव वाघमारे। इनको महबूब नगर के जेल में रखा गया था। तब आशादिदी वहाँ उन्हें मिलने गई। "पतीवर झालेल्या अन्यायाबद्दल त्यांनी 'पैय्याम', 'रयत' व 'निजाम विजय' या सर्व वर्तमान पत्रातून वाचा फोडली."[3] (पती पर हो गये अन्याय के विरुध्द उन्होंने पैय्याम रयत और निजाम विजय इस समाचार पत्रों में अपना मत प्रकट किये।) आशाताई निर्भया कार्यकर्त्या थी। हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम में शस्त्रों को लाना-भेजना यह महत्वपूर्ण कार्य किया। इसके लिए उन्हें चार माह जेल जाना पड़ा। वहाँ भी उन्होंने साक्षरता के क्लास लिये। हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम के बाद शैक्षणिक, सामाजिक और सार्वजनिक कार्यों में मौल्यवान योग-दान दिया।

छत्रपती शिवरायाने जैसे स्वराज प्राप्ती के लिए उदात्त ध्येय अपने असंख्य मावळया सवंगडी के मन में ध्येयवाद जागृत करके उनमें ध्येयवाद पर मरमिटने की समसमान भावना निर्माण करके सिध्द किया। उसी प्रकार स्वामीजी ने किया। स्वामीजी के शब्द के खातीर प्राण पर उदार होकर लढ़ने वालों की संख्या अनगिनत थी। चाटे प्रांतिय परिषद का कार्य हो स्टेट कॉंग्रेस का आंदोलन हो, रजाकारी संघटन के जुल्म विरोधी आंदोलन हो, वंदेमातरम चळवळ हो या हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम हो। सभी ने साथ दिया था। उसमें महिलाओं का भी सहभाग महत्वपूर्ण था। मुक्तिसंग्राम का यह ऐतिहासिक विजय जैसे स्वामीजी के नेतृत्व शैली का अविभाज्य अंग माना जाता है। उसी तरह स्वामीजी के असंख्य निष्ठावंत सहकारियों के सहभाग, समर्पण, बलीदान और निस्वार्थ त्यागी वृत्ती मानबिंदू कहा जा सकता है। आशादिदी अनेक महिलाओं की प्रेरणा बनी।

2) सुशीलादिदी दिवाण :

सुशीलादिदी ने श्री.राघवेंद्र दिवाण इनके समवेत हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम के लढाई में महत्वपूर्ण योगदान दिया है। लातूर गाँव के परिसर में महिलाओं को उन्होने एकत्रित लाया था। महिलाओं में विविध सवालों पर चर्चा लेना, हल्दी कुम्कुम कार्यक्रम में नये विचार महिलाओं के सामने रखना आदि कार्य उन्होंने किये। इस के साथ ही "निजाम विजय सारख्या वृत्तपत्रातून त्यांनी पुरोगामी विचारांचे लेखन केले."[4] (निजाम विजय सरीखे समाचार पत्र के माध्यम से पुरोगामी विचारों का लेखन किया।) महाराष्ट्र परिषद का अधिवेश लातूर में था। तब अधिवेशन की महिला शाखा सुशीलादिदी ने संभाली थी। लातूर महिला अधिवेशन यशस्वी करने के लिए इन्होने परिश्रम किये। उसी के साथ 1945 में परभणी जिल्हें के सेलू गाँव में हुये महाराष्ट्र परिषद के अधिवेशन से भी जुडे महिला समेलन अध्यक्ष पद भी संभाला था।

2) काशीदिदी किर्लोस्कर

हैद्राबाद स्वातंत्र संग्राम की सामाजिक पृष्ठभूमि तयार करने के लिए महिलाओ में जागृती निर्माण करने का कार्य इन्होने किया। लातूर में महिला समेलन के अध्यक्ष पद पर विराजमान हुये। अध्यक्षीय भाषण में सुशिक्षीत महिला समाज परिवर्तन और उनका देश के विकास में योगदान दे कर अत्यंत मौलिक निवेदन किया। "स्त्रियांच्या राजकीय सहभागासाठी त्यांच्यात राजकीय जागृती

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai, Dist. Beed

Scanned with CamScanner

निर्माण होने गरजेचे आहे. व शिक्षणाखेरीज ही जागृती शक्य नाही हे ओळखून त्यांनी स्त्री शिक्षणावर जोर दिला."[5] (महिलाओ के राजकीय सहभाग के लिए उनमें राजकीय जागृती निर्माण होना आवश्यक है और शिक्षण के बिना यह जागृती संभव नहीं है। यह पहचान के उन्होंने महिला शिक्षण पर जोर दिया।)

4) दगडादिदी शेळके :

दगडादिदी गांव में रहनेवाली अशिक्षीत लेकिन स्वातंत्र्य के लिए उत्साही थी। जब सशस्त्र लढा शुरु हो गया तो दगडादिदीने विविध शस्त्र चलाने की शिक्षा ली। वह अपने सुरक्षा के लिए हमेशा तलवार को साथ रखती थी। रेल्वे की पटरी उखाडणा, पोलिस चौकी जलाना, रझाकारों का निवास संपूष्ठ में लाना। यह सब कार्य पुरुषों के बराबरी के साथ कार्य करती थी। जंगल सत्याग्रह में भी भाग लिया था। आशादिदी की तरह दगडादिदी भी प्रभावपूर्ण भाषण देती थी। "पोलिस कारवाईच्या सुमारास जनता खुप घाबरली होती. त्यांना धीर देण्यासाठी दगडाबाई खांद्यावर बंदूक टाकून गावात हिंडायच्या।"[6] (पोलिस कारवाई के समय आम जनता घबराई हुई थी। उनको हिम्मत देने के लिए दगडादिदी कंदे पर बड़ी बंदूक रखकर गाँव में घुमती थी।)

स्वातंत्र्य सैनिक के नाम से दगडादिदी सर्वत्र विराजमान हुई। औरंगाबाद के क्रांती चौक में झाशी की राणी का पुतला अनावरण इनके ही हस्ते हो चुका था। मानो एक क्रांती ज्योती ने दूसरे क्रांती ज्योती को मान का सलाम दे दिया है। यही कहना यहाँ पर उचित लगेगा।

5) राजकुंवर दिदी काबरा :

राष्ट्र सेवा दल के संस्कारों में पली हुई राष्ट्र सेवा दलों के सभी शाखाओं में से उत्साह और लढाऊ वातावरण निर्माण करनेवाली आघाडी महिला कार्यकर्त्या राजकुंवरादिदी का नाम उल्लेखनिय है। नाशिक सेनादल महिला विभाग प्रमुख और जिल्हा प्रमुख के नाम से कार्यरत थी। "पुणे कलकत्ता, बिकानेर, जबलपूर इ. ठिकाणाहून शस्त्रे हैद्राबादच्या हद्दीत पोहोचविण्याचे काम त्या करीत."[7] (पुणे कलकत्ता, बिकानेर, जबलपूर आदि स्थलों से शस्त्र हैद्राबाद के ठिकाण में पहूँचाने का कार्य उन्होंने किया) स्पष्ट रुप से पोलिस कार्यवाही होणे तक अपना स्वातंत्र टिका कर रखने के लिए आँठ गावों के लड़को को तयार करने में इनका मौलिक कार्य रहा।

पोलिस कार्यवाही के बाद काबरादिदी ने शारदा मंदिर पाठशाला में नौकरी की। उसी के साथ विधायक कार्य में सहभाग भी दिया। संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ में स्वंय को समर्पित किया। महिला मंडळ औरंगाबाद यह इनकी पहली महिला संघटना थी।

6) प्रतिभादिदी वैशंपायन :

हैद्राबाद शहर में कार्य करने के सन्दर्भ में प्रतिभादिदी का योगदान अविस्मरणीय हैं। इनका कार्य - हैद्राबाद शहर में कार्य करने के सन्दर्भ में प्रतिभादिदी का योगदान अविस्मरणीय हैं। इनका कार्य- हैद्राबाद के घर-घर मे तिरंगी झंडे लगवाना, सत्याग्रह करना, पत्रक बाँटना आदि कार्य प्रतिभादिदी और तारादिदी पराजपे करती थी। प्रतिभादिदी ने भाऊ साहेब के कंदोसे कंदा देकर हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम में सक्रिय भाग लिया। बाद में शारदा मंदिर पाठशाला में मुख्याध्यापिका का पद

Kholeshwar Mahavidyalaya Ambajogai
Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai Dist. Beed
Scanned with CamScanner

ISSN 2250-0383

ग्रहण किया। उसी के साथ विविध शैक्षणिक, सामाजिक आघाडी पर उन्होंने कार्य किया। एक दमदार व्यक्तिमत्व, शिस्तप्रिय और शांतवृत्ती की महिला कार्यकर्त्या के नामों से उल्लेखनीय है।

7) डॉ.तारादिदी परांजपे :

"स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या प्रेरणेमुळे ताराबाईनी मुक्ति संग्रामात उडी घेतली ही उडी घेण्यासाठी त्यांनी स्वातंत्र्य सैनिका बरोबर विवाह केला."[7] (स्वामी रामानंदजी तीर्थ इनकी प्रेरणा लेकर मुक्तिसंग्राम में सहभाग लिया। इस कार्य में सहभाग लेने के लिए उन्हे स्वातंत्र्य सैनिक नागनाथ परांजपे के साथ शादी की पडी।) क्योंकि विवाह करने के बाद ही उन्हें मुक्ति संग्राम में सहभाग मिलनेवाला था। ऐसा विचार घरवालों का था। आगे उन्होंने महाविद्यालय शिक्षण पूरा किया और मुक्तिसंग्राम के बाद पीएच.डी. उपाधी प्राप्त की। नांदेड के पिपल्स कॉलेज में प्रधानाचार्य का पद भी प्राप्त किया।

8) शांतीदिदी कोटेचा :

बीड जिले के मुक्तिसंग्राम में अनेक छोटे, बड़े कार्या में इनका सहभाग रहा है। "खादी प्रचाराच्या माध्यमातून संग्रामासाठी निधी गोळा करणे, जन जागृतीचे कामे करणे, पत्रके वाटणे."[8] (खादी के प्रचार माध्यम से संग्राम के लिए निधी एकत्रित करणा, जनजागृती कराना, पत्र बॉटना आदि।) कार्य इन्होंने किये। 1941 में उमरी गॉव में हुये अधिवेशन का अध्यक्ष पद इन्होंने स्विकारा। उसी तरह लातूर के अधिवेशन में उन्होंने जबाबदार राज्यपध्दत, स्टेट कॉंग्रेस पर बंदी उठाने की मॉग की। उसी के साथ गॉव-गॉव में जाकर महिला प्रबोधन का कार्य किये।

9) गीतादिदी चारठाणकर :

इन्होंने प्रथम पत्र बॉटना, सत्याग्रही लोगों को मदत करना, निधी जमा करना आदि कार्य किये। बाद में संग्राम में भाग लिया। उसी प्रकार बहादूर महिला कार्यकर्त्या के नाम से विख्यात है। महाराष्ट्र शासन ने 1977 में वीर महिला सुंदरादिदी भोपटकर पारितोषिक दिया। हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम में विनायकराव चारठाणकर और गीतादिदी चारठणकर सर्वस्वी समर्पित एक आदर्श जोडी के रुप में प्रसिध्द है।

10) कावेरीदिदी बोधनकर :

हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम में नदिड रहिवासी स्वातंत्र्य सैनिक तीन भाई श्यामराव, बळवंतराव, जीवनराव इन तिनों की बहन कावेरीदिदी थी। बाल्य अवस्था में ही उन्हें वैधण्य प्राप्त हुआ था। इस दुख में न रहकर अपने तीनों भाईओं के कार्य में साथ देने की ठान ली। "शिताफीने घरात लपविलेली शस्त्रे सुरक्षित ठेवली. नांदेडहून बार्शी येथे बळवंत रावाकडे त्या शस्त्र घेऊन जात असतांना पोलिसांकडून लातूर मध्ये अटक झाली."[9] (चतुराईसे घर में छुपा के रखे हुये शस्त्रों को सुरक्षित जगह पर रखा। नांदेड से बार्शी बळवंतजी के पास शस्त्र लेकर जाते समय पोलिस से लातूर मे अटक हो गई।) बाद में भाई कॉग्रेस पक्ष से दूर हो गये लेकिन कावेरीदिदी ने कॉग्रेस में ही कार्यरत रहना पसंद किया। महिलाओं का भी स्वतंत्र मत होता है। यह उन्होंने सिध्द करके दिखाया।

Scanned with CamScanner

11) कुसुमदिदी जोशी :

आशादिदी वाघमारे के साथ कुसुमदिदीने इस मुक्तिसंग्राम मे सहभाग लिया। "आपल्या राहत्या घरात हँडप्रेसवर छपाई करुन ठरलेल्या ठिकाणी पत्रके पोहचविण्याचे कार्य त्यांनी केले."[11] (अपने रहते हुये घर में हँडप्रेस छपाई करके तय किये हुये जगह पर पत्र पहुँचाने का कार्य उन्होंने किया।) इसलिए पुलिस की रेड पड़ी तो उन्होंने बालंतीन के कमरे में मशिन छुपा दी थी। अपने घर में कित्येक स्वातंत्र सैनिकों को आश्रय भी दिया था।

12) चंदादिदी जरीवाला :

चंदादिदी आशादिदी की छात्रा थी। स्वातंत्र सैनिक रतिलाल जरीवाला के साथ शादी की। "शिक्षिका म्हणून त्या वैजापूर येथे रुजू झाल्या.त्यांनी आपल्या विद्यार्थीनीमध्ये देशभक्ति निर्माण करण्याचे कार्य केले."[12] (अध्यापिका होकर वैजापूर में पद ग्रहण किया। उन्होंने अपने छात्राओं में देशभक्ती निर्माण करने का कार्य किया।) स्पष्ट हैं कि रझाकार के अन्याय, अत्याचार और हैद्राबाद मुक्ति की आवश्यकता बताई। शस्त्रों को सही सलामत योग्य स्थान पे रखने का कार्य भी किया।

13) करुणादिदी चौधरी :

कुर व धर्मांध निजामी राजवटीका निषेधार्थ करुणा दिदी ने "औरंगाबादच्या गोकुळदास मोहल्यापासून सहकारी कचरी पर्यंत 100-125 महिलांचा भव्य मोर्चा काढला होता."[13]स्पष्ट है कि करुणादिदी ने सौ से एक सो पच्चीस महिलाओं के साथ भव्य मोर्चा निकाला। इसके लिए उन्हें जेल की हवा भी खानी पड़ी थी।

14) प्रमिलादिदी कुलकर्णी :

दिदी का बालपन गरीब घराने में गुजर गया। दिगंबर कुलकर्णी से विवाह किया। पती के साथ हैद्राबाद मुक्ति संग्राम में कार्य किया। चंदादिदी के साथ उन्होंने बुलेटिन्स निकालने का कार्य किया। दूसरे गांव में पत्र के पहुँचाने का लिफापे पर पता लिखने का और सही जगह पहुँचाने का कार्य किया।

"महिलांचा या स्वातंत्र्य चळवळीत जो सहभाग होता त्याचा परिणाम म्हणून पुढील काळातही हा सहभाग उत्तरोत्तर वाढत गेला."[14] (महिलाओं का इस स्वातंत्र्य चळवळ में सहभाग था। इसका परिणाम आगे के काल में भी यह सहभाग उत्तरोत्तर बढ़ता ही गया।) डाग डाग हॅमरशील्ड - जो पर्यंत माणसे आहेत तोपर्यंत ती आपसात भांडणारच जो पर्यंत राष्ट्रे आहेत तो पर्यंत त्यांच्यात संघर्ष असणारचं."[15]स्पष्ट कहाँ जा सकता हैं कि जिवन में संघर्ष चलता ही रहेगा और प्रगती होते ही रहेगी। मगर रुकना नहीं। उसका स्विकार करना चाहिए।

इस तरह से हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम में स्वामीजी के निष्ठावंत सहकारीयों में पुरुषों के साथ महिलाओं को योगदान रहा है। पूरा मराठवाडा हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम के लिए तड़प रहा था। अपने ऊपर होनेवाले अन्याय को न्याय देने की ठान ली थी। माना महिलाओं का कार्य अलग था, फिर भी उनका अंतिम ध्येय केवल एक ही था। हैद्राबाद संस्थान की जुलमी निजामी राजवटी से मुक्ति। इन चौदह महिलाओं के अतिरिक्त और भी महिलाओं का योगदान रहा है।

Principal
Kholeshwar Mahavidyalaya
Ambajogai, Dist. Beed

Scanned with CamScanner